

BOGOMILI I PATARENI

Franjo Rački
Bogomili i Patareni

Izdavač
RM, Doboj

Štampa
Lion

Tiraž
100

Distribucija
www.naukaireligija.com
tel. 063/732-7738

Franjo Rački

**BOGOMILI
I
PATARENI**

Sadržaj

Uvod	7
Dijel prvi: Povjest Bogomila i Patarena	10
I. Bugarski pop Bogomil. Bugarska, kolijevka vjere istočnim Bogomilima i zapadnim Katarima i Patarenima	10
II. Nova se vjera širi na istoku po balkanskom poluotoku među Grcima i južnim Slovenima. Sudbina Bogomila do konca XII vijeka	21
III. Patareni u Bosni	34
IV. Posljednji trzaji bogomilske vjere u bugarskoj i grčkoj carevini . .	103
Dijel drugi: Vjerozakonska općina Bogomila i Patarena	111
I. Nauka o bogu, svijetu, čovjeku i spasu	113
II. Crkva	121
III. Bogosluženje i crkveni obredi	129
IV. Život članova	141
V. Svete knjige	157
VI. Položaj općine u kršćanskom svijetu	171

UVOD

Bugarska je kolijevka onom vjerezakonskom pokretu, koji je u XIII stoljeću uzdrmao na zapadu crkvu i državu. Ondje je bugarski pop Bogomil započeo borbu, koju su sinovi plemena bugarskog, srbskog i hrvatskog kasnije nastavili i najduže u njoj ustrajali.

Ako se Bogomili i Patareni i odcijepiše od crkve zapadne i istočne te osnovaše posebne vjerezakonske zadruge, ako oni i zabludiše naukom, koja se ne slaže ne samo s historijskim kršćanstvom, nego niti s načelima naprednoga mudroslovja, to ipak njihova povjest nije zato manje zanimljiva ili ozbiljnijega istraživanja dostojna. Istina se i bludnja u razvitku čovječanstva i pojedinih naroda uzajamno popunjuju i razjasnjuju.

Povjest zapadnoga ogranka ove sljedbe, koja se na slovenskom jugu omladila, našla je u novije doba marljivih i umnih istraživalaca; ali povjest njezina istočnoga ogranka, povjest Bogomila i Patarena, daleko je iza one zaostala; pa se ipak povjest francuskih i italijanskih Katara i Patarena bez one ne može u mnogim točkama dobro razumjeti. Ona je čekala na svjestnije obrađivanje narodne nam prošlosti uobće i na izdašnije domaće izvore. Jednome i drugome kao da je vrijeme prispjelo.

Inostrani povjestnici, koji su do sada o Bogomilima pisali, poznavali su samo izdane grčko-bizantinske izvore, a među ovima znamenitu raspravu Evthimija Zugabena o kojoj će biti riječ na svojem mjestu. Ali iz ovih se grčkih izvora nije ništa doznalo o početku bogomilske vjere, a malo o njezinu širenju među južnim Slovenima. Osim toga, po tim izvorima ostade neizvjestan odnos grčkih, naspram slovenskih Bogomila, kako po pitanju nauke, tako i po pitanju ustrojstva njihove vjerezakonske općine.

Ima još u evropskim knjižnicama, do sada neizdanih grčkih izvora o Bogomilima i srodnih im sekti. Tako u vatikanskoj knjižnici u Rimu rukopis br. 867, 1. 36. U carskoj dvorskoj knjižnici u Beču imaju tri rukopisa o istom predmetu: u rukopisu br. 193 1. 2-209 i br. 307 1. 1-21 ima poslanica o Bogomilima monaha Evthimija, upravljena u Carigrad. U rukopisu br. 306 ima od istoga Evthimija. Oba rukopisa br. 306 i 307 pisao je, kako me po sudu vještaka uvjerava J. K. - jedna ruka. Ove rukopise htjede već slavni polihistor i knjižničar Petar Lambecius izdati, da ga nije smrt pretekla. Dio njegove želje ispuni Jakov Tollius, objelodanivši komad onoga rukopisa. Ja sam se bio pobrinuo za prijepiske ovih rukopisa; ali ih do sada ne mogoh dobiti. Kada se

to zbude, neću propustiti da se s njima naša knjiga okoristi. Mislim ipak, da se i ovi izvori kreću u okviru onih napomenutih; te da će teško jače od njih rasvijetliti povjest slovenskih Bogomila.

Ovoj dolazi svjetlo iz slovenskih izvora, otkriveno tek u novije doba. Među ovima je za postanak, nauku i uređenje bugarskih Bogomila od velike vrijednosti „Slovo sveštenika Kozme o jetericima“; ono se može u mnogom obziru uporediti s Evthimijevom raspravom. Iz nekih se „žitija“ mnogo doznaje o postojbini Bogomila, o odnosu crkve i države naspram bugarskih Bogomila itd. Takvo je „Žitije i život prepodobnog oca našega Teodosija“, napisano carigradskim patrijarhom Kalistom (1354-62). Prijatelj Đuro Daničić ustupi mi na upotrebu „Žitije i život prepodobnoga oca našega Ilariona episkopa meglenskog“, napisano u XIV stoljeću Evthimijem bugarskim patrijarhom. Rukopis će do skora na svjetlo izaći u prvoj knjizi „Starina“, koje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti štampa. Između ostalih sitnica o bugarskim Bogomilima, koje se nalaze u slovenskim izvorima, vrijedno je ovdje navesti izvješće o saboru bugarskom god. 1210 držanom radi Bogomila, koje se sačuvalo u sinodiku cara Borisa, koliko mi poznato, do sada neizdanom.

Povjest Patarena na jugu bila je prije poznata samo iz listina papinskih u vatikanskom arhivu, koje je djelomice bio priobćio Raynald u nastavljenom Baronievom crkvenom ljetopisu, a u novije doba potpuno o. Aug. Theiner u *Monumenta historiae Hungariae*. Ali iz ovoga se izvora da crpsti samo vanjska povjest bosanskih Patarena, dok se u njemu nauka i uređenje njihovo samo mimogred navodi. S toga je sve do sada bilo nejasno, u kojem su odnosu ovi Patareni stajali s jedne strane naspram Bogomila, s druge naspram svom zapadnom imenjaku. Dok je i vanjska povjest u novijim domaćim izvorima, o kojima ćemo govoriti na na svojem mjestu, znatno rasvijetljena, novim se spomenicima, koje mogoh prvi upotrijebiti, ustanovljuje i vjerovanje i uređenje naših Patarena, tako da im se odande da lako odrediti mjesto, koje su oni u ovoj sekti zauzimali. Naime, u knjižnici mletačkoj sv. Marka ima rukopis (lat. Cl. II, cod. LXIV), u kojem su dvije suvremene rasprave o bosanskim Patarenima. Obe rasprave jesu u prijepisu u knjižnici jugoslavenske akademije. Ove rasprave bit će štampane u I knjizi „Starina“, kamo upućujem čitatelja. Ondje ću također progovoriti o tim rukopisima; a sada će biti dosta rečeno, da su oba rukopisa, marcianski i akademički, pisana u XIV stoljeću i za uporabu katoličkih propovjedalaca i svećenika u Bosni. Doba im i postojbina daje tim veću vrijednost.

Najmanja se do sada pozornost svraćala na svete knjige, iz kojih su Bogomili i Patareni crpli svoju vjeru, i na njihovu apokrifnu kujževnost. Premda je ovo pitanje i za sada dosta tamno, dok ga novi slovenski izvori ne razjasne, to sam ga nastojao koliko više rasvijetliti. Po pitanju Patarena pomogao mi je ponešto prekrasan rukopis, koji je „krtstijanin Hval“ god. 1404 napisao i koji vlada italijanska iz Bolonje, gdje se u sveučilištnoj knjižnici čuva, ovamo za

uporabu veledušno pripisat. Poblježe će o tom rukopisu čitatelj naći u I knjizi „Starina“.

Ovoliko kratko o izvorima, iz kojih je ovo moje djelo poteklo. Ja sam ove i druge izvore točno na svojem mjestu naveo. U početku bjeħ naumio pisati samo o nauci i ustrojstvu vjerezakonskom Bogomila i Patarena, dakle o onom, što se navodi u drugom djelu ovoga istraživanja. Ali se uvjerih, da bi ovo time bilo nepotpuno i u mnogom nejasno. Osim toga opazih, da se u dosadašnjim povjestima o Katarima i Patarena na zapadu, premalen obzir uzimao na odnose između tih članova iste vjere, podijeljene u dva glavna ogranka, kao i to da nije dosta ispitana bila povjest njihovog širenja na balkanskom poluotoku. Sve me ovo potaknulo, da raširim svoju prvobitnu osnovu, a na korist, kao što mislim, same stvari.

I tako šaljem u svijet ovaj prilog za razjašnjenje jednoga od znatnijih pitanja narodne nam prošlosti. U kojem odnosu stoji moje djelo naspram historičkoj raspravi našega akademika dra. Božidara Petranovića: *Bogomili, crkva bosanska i Kristjani* (u Zadru 1867), razabrat će sam čitatelj savniviši rezultate obiju uporednih istraživanja.

POVJEST BOGOMILA I PATARENA

I. Bugarski pop Bogomil. Bugarska, kolijevka vjere istočnim Bogomilima i zapadnim Katarima i Patarenima

Polovicom XII stoljeća bješe zapad Evrope tako zaražen krivom vjerom, da je Božja crkva, kako jadikuje suvremeni pisac Eckberto, izložena bila velikoj pogibelji. I same pristalice nove vjere nisu tajili, da ih ima mnogo i da su svuda rastreseni. Neki od njih otkriveni u Liegi god. 1144 uvjeravahu, da ih ima po svim gradovima Belgije i Francuske; drugi ispovjediše, dvije godine kasnije u Kolonji, da njihova vjera, koja je bila sakrivena od doba mučenika, ima učenika po cijelom svijetu; a opet za nekoliko godina kasnije izjaviše drugi u istom gradu, da je došlo vrijeme, kada će Bog svijetu očitovati, kako je kod njih samih prava crkva.

Čitave pokrajine bjehu u to doba zaražene krivom vjerom, a među njima osobito južna Francuska i gornja Italija. „Ondje je bilo, kako se pravovjerni glas tužbom odazivao, više učenika Manihejevih nego Hristovih, više nasljednika Simona čarobnjaka nego Simona Petra.” Još su se više potužili sakupljeni god. 1179 u sveobćem saboru rimskom, biskupi: „...u Gaskoniji, Albiju i Toloskih strana i na drugim mjestima, tako je osuđen otpad krivovjere koji je preuzeo mah, da svoje pakosti ne čine više, kao što neki, u potaji rade, nego što svoju bludnju javno očituju, te k sebi privlače prostodušne i slabiće.”

U ovo se doba ušlo u trag privrženicima krive vjere, osim u južnoj Francuskoj, u Parizu, Orleansu, Remsu; zatim u Italiji u Veroni, Trevisu, Bergamu, Mantui, Milanu, Pjacenti, Ferari, Bolonji, Firenci, Faenzi; u Njemačkoj u Goslaru, Kolonji, Trieru, Metz i Strasburu. Pristalicama nove dualističke sekte nadjenuta su na zapadu različita imena. Neki su ih zvali „Maniheji”, te im lozu vukli upravo od ovoga heresijarha; po navedenom sveobćem lateranskom III saboru (1179) zvali su ih neki Katari, drugi Patrini ili Publikani. Prvo od ovih triju imena zavlada osobito u Francuskoj i Njemačkoj, a drugo u Italiji i u onim istočnim zemljama, koje su s Italijom po crkvi spojene bile. S toga ćemo i mi pristalice ove dualističke sekte u Francuskoj nazivati Katari, one u Italiji Patareni. Ređe je navedeno ime Publikani ili Pobulikani; ime Albigenzi nadjenuto im je od pokrajine i grada Albi u južnoj Francuskoj, gdje ih je mnogo bilo i gdje su oni najžešće branili svoju vjeru; i prozvani su negde i tesarani, tekseranti, jer ih je mnogo bilo tkalaca među njima. Ostala imena

možemo ovdje proći, pa ćemo ih navesti gdje treba. Oni sami (Katari i Patari) zvali su sebe kršćani, kristiani, i dobri kršćani, ponoseći se svojom vjerom kao pravom Hristovom vjerom. Prema tomu rado su se također zvali *dobri ljudi, boni homines, bos hommes, les bos hommes*.

Tako su u drugoj polovici XII vijeka rastreseni bili od Garone do Adrije, od Arna do Rajne novi sektaši, koji su sebe smatrali za prave kršćane, za dobre kršćane i ljude, a u svojoj općini negirali pravu crkvu kršćansku; time su crkvi katoličkoj i njezinoj nauci otvoreno rat navijestili.

Tko znade, kako se kriva nauka, koja se ugađa, koliko joj drago ljudima i vremenu, polagano širi, koliko li treba vremena, dok dođe do one snage: taj će lako priznati, da je ona nauka, koju su ispovjedili Katari i Patari polovicom XII stoljeća, niknula mnogo prije. Ovo umovanje potvrđuje povjest. Zametak onoj nauci, koja se kasnije u toj sljedbi razvila, nalazimo u Francuskoj već koncem X stočjeća. Gerberto naime, učitelj glasovite škole u Remsu, bio je osumnjičen za krivovjerstvo. Postavši dakle nadbiskupom one, i nama Slovenima ugodne uspomene, stare stolice, položi god. 991 javno vjeroispovijest, u kojoj je izrično odsudio neke bludnje, koje je katarska novotarija, jedno stoljeće kasnije u onim zemljama propovijedala, za svoje priznavala, kao što je dualizam, doketizam itd.

Iz prve polovice slijedećega vijeka sačuvalo se još više tragova ovoj nauci u onoj zemlji. U kojem je savezu s ovom naukom stajala ona, koju je god. 1000 propovijedao Leutardus u nekom selu Francuske, nije dovoljno razjašnjeno; s tim nam je jasnije sačuvano svjedočanstvo, da je ona nauka malo kasnije, god. 1017, javno stupila u Akvitaniji. Ovdje joj je grad Tuluz bio glavnim sjedištem; a odande se na sve strane raširila i razgranala do rijeke Loire. Čak i dalje od ove rijeke nalazimo tragove dualističke nauke u prvoj polovici XI stoljeća, naime u Orleansu, gdje ju dva ugledna kanonika oko god. 1022. učahu i radi nje bi trinaest ljudi na lomaču odsuđeno, u Arrasu god. 1025, i u Chalonsu na Marni, gdje je god. 1048. nađeno, među seljacima više njih, koji su slijedili mrsku nauku manihejsku.

Iz ovih se primjera vidi, da se onoj dualističkoj sekti u Francuskoj, koja je oko polovice XII stoljeća zaokupila bila sav jug, osobito knežine tulusku i albijsku, te vojvodstvo Akvitaniju, nalaze nesumnjivi tragovi početkom XI, ako ne koncem X stoljeća.

No ova sekta nije niknula u Francuskoj. Za mnoge se općine tamošnje zna, da su osnovane od krivovjeraca pridošlica iz Italije; tako naročito ona u Orleansu i u Arrasu. I doista, u ovo se doba ova sekta širila po Italiji. Mimoslavši nejasne vijesti o krivoj nauci Vilgarda u Raveni, spomenućemo samo to, da je dualistička sekta našla oko god. 1030 dosta privrženika u Lombardiji među plemićima i da joj je milanski biskup Fleribert u trag ušao u Montefortu kod Turina na svojem kanoničkom pohodu. Ovdje bijaše neki Gerardo star-

ješina ove sekte; on bude osuđen, a građ Monteforte oružjem pravovjernih plemića osvojen.

Povjesni, dakle, spomenici dokazuju, da je Katara i Patarena bilo u Italiji i Francuskoj već početkom XI stoljeća, a da se je u Francuskoj držalo, da je ova sekta presađena u Francusku iz Italije.

Sada nam se nameće ovo pitanje: da li je zapad, naime Italija, kolijevka ove dualističke sekte? Ako nije, gdje joj je prvobitna postojbina i kako iz nje prijede u Italiju?

Ovo pitanje razjasnit će nam najprije tumačenje, koje je među Katarima i Patarenima na zapadu živjelo.

Dva Katara, osuđena god. 1146 u Kolonji na lomaču, ispovjediše, kao što nam suvremeni pisac svjedoči, da je njihova vjera sve dotle bila od vremena prvih kršćana sakrivena i čuvala se u Grčkoj i nekim drugim zemljama. U krilu, dakle, zapadnih Katara držalo se, da je njihova nauka na zapad kroz više stoljeća tinjala, ali živjela na istoku. Jasnije nam razlaže ovo tumačenje Reinerio Sachoni, koji je u prvoj polovici XIII stoljeća sam bio kroz 17 godina učitelj Patarena u Italiji. On navodeći, kako ćemo na svojem mjestu vidjeti, crkve ove sekte svog doba, izrično veli: da sve općine njezine, kako na zapadu tako na istoku, početak svoj izvode od crkve Bugarske i Dragovičke." Na što su ona dva Katara samo obćenito ukazivala, na to je bivši talijanski Pataren poblize i točnije pokazao. Talijanski su Patareni držali, da su njihove općine vodile lozu iz Bugarske, iz slovenskoga plemena bugarskoga, od koga su Dragovići, kako maćedonski, tako i trački, ogranak bili.

Ovo je tumačenje svoj izraz našlo u nazivu „Bulgarorum haeresis, Bulgari, Bulgri, Bugares, Bugri," odakle je francuski *Bougre*, kojim se na zapadu zvaše također Katari i Patareni, kasnije krivovjerci uobće, kao što je u Njemačkoj „Ketzer" od Katari. Ovaj je naziv sjećao zapad na kolijevku ove sljedbe, kojoj bijaše Bugarska također posebnim izvorom.

Ali ne samo imenom, priznavala se Bugarska kolijevkom ove sekte, nego i činom. Kada je god među Katarima i Patarenima zavladao razdor, doskočila im jednovjerna braća sa istoka, da slogu obnove i razmirice izravnavaju. Kada se Katarima i Patarenima prohtjelo da pročiste nauku njihove vjere, odaslali bi ljude na istok, da je ondje crpu. Imati ćemo priliku, nekoliko primjera o tom navesti.

Ako su Katari i Patareni držali južno-istočnu Evropu, poimence Bugarsku, za kolijevku svoje vjere, pa ako se ovome nalaze u Francuskoj i Italiji tragovi već u početku XI vijeka: to bi ova sekta još prije bila imala na istoku nastati, svakako prije konca X stoljeća.

Ako se prije osvrnemo na grčke izvore, naći ćemo u njima, da je dualistička sekta Bogomila imala u Carigradu svoju općinu već polovicom XI stoljeća. Njezin naime starješina Vasilj, inače Petar, ispovjedio je oko god. 1111, da upravlja općinom preko 40 godina, pa da je prije u njoj bio 15 godina. Ako

dakle nekih 58 godina odbijemo od god. 1111, naći ćemo, da je Vasilij stupio među Bogomile oko god. 1050-1053 t.j. polovicom XI vijeka. Ali ovaj Vasilij Petar ne smatra se za osnivatelja hereze bogomilske. Ona je postojala prije njega, i to od davna, kada se u Carigradu bio zametnuo pravi početak njezin. U tom se ipak sačuvalo ondje istinito mišljenje, da ovoj sekti nije kolijevka među Grcima nego među Bugarima. S toga su učeni Grci ime sekte iz bugarsko-slovenskoga jezika, krivo tumačili.

O tom prvom pojavljenu Bogomila među Grcima, progovorićemo kasnije opširnije. Za sada nam bijaše dovoljno navesti ovo svjedočanstvo, da se iz njega vidi, kako se dualističkoj sekti nalazi trag u grčkom istoku, u ono isto doba, naime u prvoj polovici XI stoljeća, kada se ona bješe pojavila na latinskom zapadu; zatim da se vidi, kako su i Grci početak i kolijevku ovoj sekti tražili u Bugarskoj i u bugarsko-slovenskom narodu.

Ako je to tako, ako se u tome slažu latinski i grčki izvori, onda nam ne preostaje drugo, nego se obazreti na slovenske spomenike.

Još ne davno nisu bili povjesnici u stanju razmrstiti zagonetku o postanku ove krive vjere među Bugarima, koju nađoše neriješenu kod grčkih i latinskih pisaca. I u tom smo sada sretniji, jer su otkriveni spomenici, koji nam otkriše i osnivatelja bogomilske vjere i vrijeme, u kojemu je on živio. Sada imamo pred sobom „Slovo svetoga Kozme prezvitera protiv jeretika“, koje je govorilo protiv bugarskih Bogomila koncem X stoljeća, pa se u njemu veli da je u vrijeme bugarskog cara Petra bio pop Bogomil, po kome je sekta dobila ime. Ovo isto potvrđuje drugi bugarski spomenik, naime sinodik ili sbornik, koji je bio god. 1210 na zapovijed bugarskoga cara Borisa. U tom se dakle spomeniku o bogomilskoj jeresi, između ostalog, kaže da je ova manihejska jeres nastala u vreme bugarskog cara Petra od strane popa Bogomila.

Ova dva slovenska spomenika potvrđuju vijest latinskih i grčkih izvora o kolijevci ove dualističke sekte, ali ih popunjuju i razjasnjuju time, što svjedoče da je osnovatelj sekte bio pop Bogomil, po kojem se ona i prozvala, zatim da je pop Bogomil živio i raširio u Bugarskoj svoju nauku u vrijeme bugarskoga cara Petra, koji je vladao od 927. do 968. god. O samom Bogomilu nezna se ništa; ali on se po svoj prilici prije zvao Jeremija, jer neki slovenski spomenici pripisuju popu Bogomilu onaj isti apokrif, koji pripisuju drugi popu Jeremiji. Ovaj običaj, da naime učitelji nose dva imena i da oni usvoje ime drugo, osobito ime kojega učenika sv. Pavla, bio je omiljen i poprimitelj kod drugih također ogranaka dualističkih sekta. Tako za Pavličane znamo, da se kod njih učitelj Sylvanus prozvao Titom, Genesius Timotejem, Josip Epafrom, Sergij Tihokim itd.; da su naime njihove starješine nadijevale imena Pavlovih učenika. I rečeni starješina carigradskih Bogomila, Vasilije, nosio je ime Petra. Jeremija dakle stupivši pred bugarski narod kao vjerozakonski reformator prihvati ime Pavlova učenika Teofila, Bogomil (grčki „teos“ - Bog, „filos“ - ljubav; „Bogomil“ - „Bože pomiluj“, „budi milostov“ - prev.).

Iako je vrijeme djelovanja Bogomila u Bugarskoj navedenim svjedočanstvima dosta jasno označeno, pokušaćemo ga ovdje još točnije ustanoviti; zato nam može služiti slovo Kozme presbitera. Ovo je slovo govoreno, kada je mnogo još Bugara živjelo, koji su Joana presvitera i bugarskoga eksarha dobro poznavali. Joan je tada crkvom vladao u vrijeme Petrova oca, cara Simeona (893-927). U ono su, dakle, doba mnogi slušaoci Kuzmini, tada na raskršću između muževne i staračke dobi, bili mladići od 15 do 20 godina, te ih je govornik mogao podsjećati na onoga „pastira“ i vladiku bugarskoga. Uzmemo li sve ovo na um, to ćemo lako dopustiti, da je ono slovo govoreno bilo negdje između 985-997. godine, ako ne štogod prije. Pošto se u tom slovu udara na bogomilsku vjeru, kao na novotariju razgranatu i učvršćenu, opasnu pravovjerju i za pravovjerne veoma zavodljivu. To smatramo, da smo u stanju zaključiti, da se ova vjera nije počela u Bugarskoj naučavati tek prije 30 godina, t.j. posljednjih godina Petrova carovanja, nego mnogo prije. Prema tome bih mislio, da je pop Bogomil počeo svoju vjeru učiti u prvoj polovici Petrova carovanja, t.j. između 927-950 god.

I doista, ovo bijaše najzgodnije u Bugarskoj doba za novotarije.

Jedva je pola vijeka bilo prošlo, jedva su dva naraštaja izumrla, od kako se pokrštenjem Petrova djeda Bogora-Mihajla (864/5) bješe kršćanstvo u Bugarskoj udomilo, kada Bogomil „poče u njoj prvi učiti krivu vjeru.“ Pokrštenjem vladaoca postade, doduše, Bugarska kršćanskom državom; ali kršćanska vjera nije mogla na laku ruku istisnuti pogane, kao što nam svjedoče nemiri i bune, koje su privrženici poganstva bili podigli protiv samog pokrštenog kralja, i ona strogost, kojom je ovaj nastojao ugušiti onaj poganski pokret. Još su manje mogli u tako kratko vrijeme iščeznuti poganski tisućugodišnji običaji. S toga nije čudo, što se u Bugarskoj, razjazio takav jaz između privrženika jedne i druge vjere, koji je goreo u svakidanjem, također, životu. Sreća je po kršćanstvo u Bugarskoj bila, što je u Mihajlovu nasljedniku i sinu caru Simeonu dobilo ravna revnovatelja, ali još umnijega pobornika. Simeon je umio u sklad dovesti narodnost s vjerom, vjersko i narodno odgojenje, sveobćenitost s narodnim osobinama u crkvi. Kao što je bugarsku državu oprostio od zavisnosti bizantinskoga dvora, tako je i crkvi bugarskoj omogućio samostalan položaj naspram carigradskog patrijarha (oko god. 907), te se približio rimskoj stolici. Ovim pogledima vođen, postavi Simeon u Bugarskoj takve pastire, vladike i učitelje, koji su ondje u kršćanskom i narodnom duhu nastavili djelo prosvjetitelja slovenskih sv. Ćirila i Metodija. Dovoljno je čitatelju spomenuti imena episkopa Klimenta, episkopa Konstantina, egzarha Joana, popa Grigorija itd., da se sjeti one obilne djelatnosti književne, koja je onda u Bugarskoj vladala i koju je sam „knjigoljubac“ car Simeon svojim primjerom podupirao. Nije bilo u ondašnjoj grčkoj književnosti struke, koja ne bi u Bugarskoj bila našla prevodilaca i pisaca, od askese i bogoslovijske do mudro- jeziko- i pravoslavlja.

Iako se tim putem kršćanska prosvjeta prelijevala u bugarski narod, to nije ona mogla jednim mahom proniknuti sve njegove slojeve i odnose. Još je imao Ivan egzarh, taj plodni pisac i revni učitelj, da se bori protiv „poganstva slovjenskog i jezika zlovjernog“; pa to je bivalo u doba „hristoljubna“ cara Simeona!

Dok se u Bugarskoj vodila u tišini borba između drevnoga poganstva narodnoga i između kršćanstva tek uvedenoga, dok je skladnu borbu ovoga posljednjega smučivala razmirica između istočne i zapadana crkve s jedne, te između carigradske crkve i države, i između Bugarske s druge strane, bila je Bugarska u ovo prvo doba, u doba prijelaza i preustrojstva ono zemljište, na kojem su druge također vjere i druge nauke kušale svoju sreću. Bugarska je svojim položajem naličila vodovodu, kroz koji se virovi istočnih izuma prelijevahu na zapad. Jedva se bila ukazala nada, da će bugarski narod prigrлити vjeru Kristovu, kada navalīše u Bugarsku učitelji različitih sekta nastalih na istoku, „koji su po svojem vjerovanju mnogo i različito učili.“ Izričito se među njimi navode Jermeni, sljedbenici nauke carigradskoga arhimandrita Eutycha, po njoj prozvani prije monotiziti, kasnije prema nebitnoj promeni imena - monoteleti. Ova se je sljedba primila na bugarskom zemljištu, jer joj nalazimo tragova još u XII stoljeću u zapadnom kraju bugarskoga naroda. U ovo doba bilo je Jermena također u Solunu; samo nije nam poznato koje su vjere bili.

Ovi Jermeni bili su privrženici sljedbe kršćanske, koja se u Kristologiji uglavnom razlikovala od nauke pravovjerne. Ali i druge vjere, nekršćanske, gledale su steći prozelite u Bugarskoj u prvom početku njezina pokršćenja. Izričito se navode Židovi, Muhamedanci i dualističke sekte gnostičko-manihejske.

Židovi su od starijih vremena imali svoju općinu u Solunu, gdje su trgovali i odakle su prolazili kroz balkanski poluotok i tako lako dolazili u Bugarsku. Ovdje su oni već pod kraljem Bogor-Mihajlom pokušali svoju vjeru širiti. Isto se veli o Saraceniima, koji da su dijeljenjem knjiga nastojali islam rasprostraniti. Saraceni su u ono doba, kao što je poznato, napadali obale sredozemnoga mora. Ali imaše već oni od vremena cara Teofila (829-841) jednovjerraca na donjem Vardaru, u solunskoj pokrajini. Ovamo je naime onaj car preselio bio dio Turaka iz Azije; s toga su i prozvani bili vardarski Turci. Oni su se malo kasnije pokrstili i pripadali posebnoj eparhiji; ali prvobitno su sigurno Muhamedanci bili. Bugarska je dakle u svojem susjedstvu imala Muhamedanaca, koji su lako mogli djelovati na narod bugarski.

Iz daljih se još strana bacilo oko na bugarski narod. Petar naime Sikulac pripovijeda, da kada se on god. 868, kao izaslanik cara Vasilija bavio u Tephrici, i ondje se često s Pavličanima sastajao, i razumio iz njihovih usta: „da će neke iz svoje sredine poslati u Bugarsku, da odvrte narod od prave (katoličke) vjere i navabe na njihovu vjeru. Oni su se uspjehu nadali, što je ondje propovijedanje Božjega slova tek započelo; s toga su mislili, da još mogu svoj

kukolj posijati na čisto neniklo žito." Petar je u ovoj nakani te manihejske sekte nazirao toliku pogibelj za pravovjerje u Bugarskoj, čiji se vladalac tek prije tri godine bio pokrstio, da je napisao o njoj posebno djelo i posvetio ga arhiepiskopu Bugarske.

Ali već prije bijaše ova sekta Bugarskoj na domaku. Pavličani su se bili u istom Carigradu početkom IX vijeka tako umnožili, da im car Nićifor god. 810 podijeli pravo građanstva. Nastala su protiv njih progonstva za vrijeme cara Mihajla (811-13) i bogoljubne Teodore (845), ali ih nijesu mogla iskorieniti. Neznamo, koliko su tibrički Pavličani bili izveli pomenutu osnovu po pitanju Bugarske; ali to znamo, da ih je iza toga u Carigradu i u Trakiji toliko bilo, da se je car Nikifor Fokas malo kasnije (896) njihovom pomoćju poslužio u svojem ratovanju u donjoj Italiji; znamo i to, da je patrijarh Fotije koju godinu prije Petra protiv njih raspravu napisao. Sve ovo svjedoči, da su Pavličani u carstvu bizantinskom u drugoj polovici IX stoljeća dosta veliku silu predstavljali.

U Trakiji je slijedećega vijeka njihova sila najviše bila osredotočena oko, i u Plovdivu; vjerovno je, da ih je ondje i u ovom stoljeću bilo. No bilo da su tibrički Pavličani zbilja poslali svoje učitelje u Bugarsku, bilo da su trački Pavličani prodirali u tu zemlju, njihova je nauka onamo svakako doprla. Jer onaj isti Joan egzarh bugarski, koji se je borio protiv „poganstva Slovena“ napada također „zabludele Maniheje“. Sjeme hinduizma, ovom manihejskom sektom u Bugarskoj razbacano, nicalo je ondje u vrijeme istoga pravovjernoga cara Simeona.

Jednakim se putem i načinom iz istoka na zapad širio drugi ogranak manihejsko-gnostičke sekte, masalijanska ili euhitska, koja uprkos tolikim zabranama sa strane crkve i države, i pojedinim protiv nje uperenim spisom, držala se u cijelom istoku još u prvoj polovici XI stoljeća.

Ovo je ukratko nacrt onih vjerskih sila, koje su na bugarski narod u drugoj polovici IX stoljeća djelovale. S jedne strane obje crkve s latinskim i grčkim obredom, s rimskom i grčkom prosvjetom, s druge strane starodavni poganski sustav sa svim tisućogodišnjim običajima i sujevjerjem; pa opet židovstvo i islam, napokon Jermeni monofiziti i ogranci manihejsko-gnostičke sljedbe, Pavličani i Masalijani. Ako su se različite ove nauke samo dotakle svijesti naroda, koji je bio tek ušao u kršćanski hram, lako su je mogle zabuniti. Dovoljno je dakle bilo, da se nađe smjeli čovjek, koji će ovu zabunu upotrijebiti, te protiv pravovjerja drugu zastavu podići. Ali doba Simeonovo nije prijalo takom pokusu, kome bi se bio odupro kako sam vladalac, tako i četa onih bogoljubnih i umnih pobornika. U ovo su također doba, kako vidjesmo, sekte u potaji rovale; ali reformatoru ne bijaše ono prijatno.

Inače je bilo, kada poslije Simeona stupi njegov sin Petar na prijestolje. Dvor je bizantinski stekao kroz novoga vladaoca, onaj upliv na Bugarsku, koji nije već od davna imao; ugovorom od god. 927. s carem Romanom, isprav-

ljene su granice bugarske države, ne na njezinu korist; veza rodbinstva između oba dvora lišio je bugarski dvor prijašnje samosvojnosti. Sve je to narodnu bugarsku stranku, ljude Simeonove, vrijeđalo i dalo povoda unutarnjim pobunama i ustankom, koji ako su i ugušeni bili silom, doista nisu jačali države. Jedinu može biti korist crpe Bugarska iz ovoga prijateljavanja s Bizantijom, što je bugarska crkva „na zapovijed cara Romana“ priznata bila samostalnom, i njezin mitropolit postao naspram carigradskom patrijarhu autokefalan. Ali o djelovanju ovih glavara bugarske crkve, stolujućih u carskom gradu Preslavi, ništa nam nije poznato; samo imena su nam se sačuvala. Kao da nije imala povjest mnogo o njima bilježiti. Velikih je prosvjetitelja, koji su Simeonovo doba proslavili, bilo nestalo; za Petra se ističe u crkvi samo pustinjač Joan, rodom iz Skrina kod Sredca (umro 18. avgusta 946); ali njegovo je djelovanje stegnuto više na rilske pećine. On je svetinjom života djelovao na bugarski narod; ali nije duboko prodro u njegovo državno i crkveno stanje. Car Petar bijaše vladalac blage duše i krjepostna života, te je s toga zaslužio, da ga bugarska crkva uvrsti među svoje svetitelje. Ali on ne bijaše sretan, da se opkoli onakovom i onolikom kitom odličnih vladika i učitelja kao što je njegov otac.

U ovakvo dakle doba unutarnje nemoći, neučvršćenih državnih i crkvenih odnosa, mogao je u Bugarskoj ustati Jeremija ili Bogomil, te sabravši sve neuređene elemente, propovijedati novu vjeru, kojoj su navedene sekte bile pripremile zemljište u narodu bugarskom. O nauci popa Bogomila, kao takođe o ustrojstvu njegove vjerske općine, raspravljat ćemo u drugom djelu. Ovdje je dovoljno primjetiti, da je njegov sistem samo ogranak onoga stabla, kome je deblo istočni gnostičko-manihejski dualizam. Ovo je deblo tokom vremena u različitim državama i na različitom zemljištu izbacilo različite ogranke, od kojih su znamenitiji pavličanska sekta na istoku, bogomilska u južno-istočnoj poluotoku evropskom, a od ove na zapadu katara-patarenska. Ovi ogranci imaju u suštini jedno vjerovanje, jednu nauku, jedno bogoštovje, jedno uredjenje. Ako pokupimo one podatke, koje nam zapadni pisci sačuvaše o nauci Katara i Patarena u prvoj polovici XI stoljeća te ih uporedimo s raspravama Petra Sikulca i Fotija o Pavličanima, a prezvitera Kozme i Evtimija Zigadena o bugarskim i grčkim Bogomilima, zapazićemo da je svima, pored nekih različitosti, osnovna nauka ova: u metafizici postoji dualizam, razlikujući dva načela, dobro i zlo, od kojih je posljednje tvorac stvari i svijeta; u dogmatici nepriznavanje staroga zavjeta kao djela onoga od koga su zla počela, nepriznavanje svih onih ustanova i uredaba u crkvi, koje su na materiju vezane, kao što su krštenje vodom, prenošenje milosti rukopoloženjem itd. Odatle ne priznavahu red svećenički, a osuđivahu (bar za savršene) ženidbu.

Iz ovih glavnih načela, koje je pop Bogomil prigrlio iz gnostičko-manihejskog sistema, razumeće svaki, da je on, razvivši zastavu reformatorsku, rat najavio crkvi i državi u Bugarskoj, te potkovaio onaj osnov, na kojem su bile

jedna i druga podignute, te da je svojim pogledima o ženidbi potkopao i obitelj, a kroz nju također općinu.

Koliko je još isti Bogomil u bugarskom narodu uspio, nije nam poznato. Ali sudeći po razmjeri njegovih sljedbenika koncem istoga vijeka, rekli bismo, da je uz njega pristalo sve što je u Bugarskoj odano još bilo staroj poganskoj vjeri, također dualističkoj, i običajem s njom skopčanim. Još početkom pokrštenja naroda bugarskoga običaj je bio prije svakoga većega poduhvata i čina, da se uz obrede i pjevanje gata i čara, i vjerovao je narod u svakojaka praznovjerja. Tako je Bogomil onom dualističkom sistemu, koji je upravo odatle postao, što je istočno poganstvo htio u sklad dovesti s kršćanstvom, pridržao stare običaje, obrede i praznovjerje bugarskog naroda, a kroz to olakšao pristup svim onim, koji nisu još proniknuli bili u čistu nauku kršćanske vjere i u obrede crkve.

K tome dodajmo, da je Bogomil sigurno bio uzor onom zavodljivom, prema narodu ponašanju, koje se i kasnijim pristalicama njegovim pripisuje u velikoj mjeri. Bogomili su se i u Bugarskoj držali „spolja kao ovce, licem krotki i smjerni, ćutljivi, blijedi od prividnog posta; govorom pritajeni, grohotom se ne smiju, sve čine samo spoljašno da ih pravi kršćani ne razpoznaju, a iznutra su vuci i razdirači“. Ljudi videći toliku i takovu poniznost njihovu i držeći ih za pravovjerne, k njima se približuju i traže od njih spas duše. Oni ustvari nalik vuku, nameravajući jagnje oteti, najpre se prikazuju uzdišući i smjerno odgovarajući, kako oni traže samo ono što ka nebu vodi, a gdje opaze čovjeka prostodušna i nevješta, ondje otkriju otrov svoga učenja. Osim toga, nije se Bogomil odcijepio od kršćanske zajednice, u koju je narod bugarski bio ušao; nije on svoje nauke postavio nasuprot Hristovoj, on je ustvari, kao što vidimo i kod Katara i Patarena, svoju nauku razglasio za pravu nauku Hristovu, a svoje pristalice za prave „hrišćane.“

Sljedbenici popa Bogomila nisu se zvali *Bogomili*, nego „hrišćani.“ S toga su Bogomili u mnogim mjestima, gdje ih je manje bilo, svijeta radi dolazili u pravovjerne crkve.

Pošto su Bogomili prikazivali pred narodom krotost, čednost, svetinju, svoju vjeru držali za pravu Hristovu vjeru, sebe nazivali „hrišćanima“, ne dijelili se od ostaloga naroda, svoje nauke silom nenametali, nije čudo, što mnogi od pravovjernih nisu niti znali „što je njihova jeres.“ Sve su ove okolnosti, unutarnji naime odnosi države i crkve bugarske, kulturno stanje naroda bugarskoga, sistem nove vjere, išle Bogomilu na ruku, da raseje svoju nauku i da je pusti vremenu, neka nikne i plod donese. Nova je vjera imala i u Bugarskoj, kao što je i na zapadu, najpre zarazila niže slojeve naroda, koji je u njoj s jedne strane našao stara vjerovanja i drevne običaje, s druge strane shvaćao jednostavnu njezinu nauku, a ne dogme kršćanske crkve.

Ne nalazimo nigdje zabilježeno da je već sam Bogomil uredio u Bugarskoj općinu svoju vjerozakonsku. Unutarnje će uređenje sigurno od njega poticati;

ono je bilo sasvim jednostavno, pošto je odbačen bio sav hijerarhijski red jedne i druge crkve. Ali ovo nas na tom mjestu ne zanima; pa i bogomilske općine imale su svoje starješine, koji su dolazili pod ovim ili onim imenom, kako ćemo drugdje vidjeti. Ovdje nam se nameće pitanje: da li je već sam Bogomil općine nove vjere podijelio u kotare, okružja, predstavivši im načelnike, biskupe?

Pavličani su na istoku porazdijeljeni bili u crkve, kojim su imenom oni nazivali svoje religiozne općine. Ovim su općinama oni obično davali druga imena t.j. imena crkava, koje se kao apostolske navode u Novom zavjetu. Tako pavličanska općina u Kibosi zvala se Makedonija, u Mananali - Ahaja, u Argaju - Kolos, u Mopsuestii - Efes. Znamo nadalje, da su i Bogomili imali svoju crkvu u Carigradu polovinom XI stoljeća i da joj je ondje bio starješina Vasilij Petar. Na zapadu se već u prvoj polovici XI vijeka navode starješine Patarena i Katara, a slijedećega vijeka, kao što ćemo vidjeti, bjehu oni razdijeljeni po biskupijama. Ako sve ovo na um uzmemo, te se sjetimo kako su grčki Bogomili, zapadni Patareni i Katari smatrali Bugarsku kolijevkom svoje crkve, to nećemo sumnjati da se uređenje crkve bugarske kod Bogomila ima potisnuti do prvog početka ove sekte u onoj zemlji. Prema tome smatram, da osnovanje „crkve bugarske“, koju navodi spomenik iz XIII stoljeća, pada u vreme postanka ove sekte, i da ju je sam Bogomil uredio.

Ali isti spomenik stavlja bugarsku crkvu pored crkve „Dugunte“, te veli, da su iz nje, kao iz bugarske, potekle sve ostale crkve bogomilske i kataro-patarenске. Duguntia, Druguntia i Dugranica, drugdje „Drogovetia i Drogometia“, jeste pokrajina, u kojoj su stanovali bugarsko-slovenski Dragovići. Ovo je pleme, kao što je poznato, stanovalo kako u Trakiji na rijeci Dragovici kod Plovdiva, tako u Mačedoniji u pokrajini solunskoj, između Soluna i Bereje, susjedno jednoplemenim Sakulatom, Berzitom i Runhinom. Oba su ova kraja znamenita u istočnoj crkvenoj povjesti. Mitropoliti Plovdivski imali su također naslov egzarha. Među mačedonskim Dragovićima bijaše također stolica biskupa, na kojoj je biskup Petar sjedio god. 877 u carigradskom crkvenom saboru, i koji je bio pod solunskim mitropolitom. Prva je pokrajina i s toga znamenita, što je Plovdiv i njegova okolica bio upravo u to doba glavnim sjedištem Pavličana. Ovamo je naime car Ivan Cimisce (967-976), dvije godine poslije smrti bugarskoga cara Petra, naime god. 970, preselio bio azijske Pavličane, da im povjeri čuvanje balkanskih klanaca s jedne, a s druge strane da ih u Aziji oslabi. Ovdje su se Pavličani tako bili osmjelili, da su ne pazeći na prijetnje carske, napadali pravoslavne „plovdivske građane“.

Odavde bi se u prvi mah moglo zaključiti, da je onoj Dragovićkoj crkvi bogomilske vjere sjedište bilo među tračkim Dragovićima, tim više što su ondje Pavličani stanovali, a ovi bili ogranak istoga debla. Ali to nije tako.

Reinerio Sachoni naime najposle navodi crkvu „Filadelfijsku u Rumuniji“, razlikujući je od Dragovićke i bugarske. Poznato je, da je zapadnim piscima

„Romania“ pokrajina „Trakija“, odakle i Turci ovu prozvaše „Rumili, Rumelija“. S toga je „crkva Filadelfija u Rumuniji“ bila u staroj Trakiji, gradu Filadelfiji. Ali u Trakiji nema traga tom imenu: mislim dakle, da je „crkva Filadelfija“ - crkva bogomilska u Plovdivu, gdje se početkom XII stoljeća izričito navode Bogomili. Odakle joj dakle ono ime? Ili su plovdivski Bogomili, po primjeru svoje braće Pavličana, nadjenuli svojoj općini ono ime biblijsko, ili su se plovdivski Pavličani, koji su svoju općinu onim naslovom okrstili bili, do polovice XIII stoljeća, slili s ondašnjim Bogomilima, a ovi prihvatili ono ime. Ovo mišljenje potvrđuje se i tim, što se u onom spomeniku „crkva Filadelfija u Rumuniji“ navodi između crkve bogomilske u Carigradu i u Bugarskoj, što nas upućuje na Trakiju i u njoj na Plovdiv.

Ako je to tako, onda je crkva Dragovička bila ne u Trakiji, nego u Maćedoniji. Ovo se može i tim potkrijepiti, što i drugi spomenici svjedoče, kako ćemo vidjeti, da je upravo u onom dijelu Maćedonije bilo slijedećih stoljeća najviše Bogomila.

Prema tome, trebaju se crkva bugarska i dragovička zbilja držati za najstarije općine, za majku i kolijevku ove vjere. Odande se ona, kao iz središta kracima, raširila na sve strane, kako u Trakiju i k Crnomu moru, gdje su u početku osnovane crkve plovdivska i carigradska, ona prva za bugarske Slovence koji stanuju u Trakiji, ova druga ponajviše za Grke sljedbenike nove vjere, kao takođe prema zapadu. Na istoku su svagdje novoj vjeri Pavličani put prokrčili. Ondje je među Grcima, Bogomili - prihvaćeno ime osnivatelja, premda su im i druga imena bila nametnuta bila.

Odavde ćemo lako razumjeti, kako se vjera popa Bogomila dosta brzo na zapad presadila. To se dogodilo do početka XI stoljeća, kada nalazimo trag ovoj nauci u gornjoj Italiji i južnoj Francuskoj. Onamo se ona prenela iz Bugarske, kao što to osim predavanja svjedoči i ime „Bugarska jeres“, upotrebjavano u Francuskoj za naznačenje katarske zajednice i Katara. Ova se nauka mogla preneti običnim kontaktom između istoka i zapada, koje je među balkanskim i apeninskim poluotokom živahnije bilo, nego li bi se u prvi mah mislilo. Ovdje se sjećamo na ono preseljivanje južnoslovenskih obitelji u Italiji, za koje imamo, iako izvorno dosta jalovih, mnogo dokaza.

Iz dosadašnjega istraživanja dosta jasno slijedi ovo:

a) Kolijevka manihejsko-gnostičke zajednice, kojoj su se priznavali Bogomili na istoku, Katari i Patareni na zapadu, nije drugdje nego u Bugarskoj. Najstarija predanja, koja su se sačuvala u krilu zajednice među Grcima i Latinima, razjasnjuju slovenski spomenici, prema kojima je utemeljitelj sekte bio pop Bogomil za vrijeme cara Petra u prvoj polovici X stoljeća. U kojem je odnosu nauka Bogomilova stala naspram Pavličanskoj, koja je uticala na Bugarsku, kada je ova ulazila u zajednicu kršćanskoga svijeta, o tome ćemo kasnije raspravljati.

b) Odmah u početku sekte osnovane su dvije crkve, jedna u Bugarskoj, druga u Mačedoniji - u krajini Dragovičkoj. Odande su veoma rano nastale općine u Plovdivu i Carigradu, gdje je od prije Pavličana bilo. S druge strane prenesena je nauka u Italiju, a odavde u Francusku, gdje joj zametak nalazimo početkom XI stoljeća.

c) Pristalice vjere popa Bogomila zvali su sebe svugdje, u Bugarskoj, na istoku, u Italiji i Francuskoj, „hrišćani“. Sva ostala imena, pod kojim oni dolaze u spomenima, ne dolaze od njih nego od katolika, njihovih protivnika.

II. Nova se vjera širi na istoku po balkanskom poluotoku među Grcima i južnim Slovenima. Sudbina Bogomila do konca XII vijeka

Upoznavši se s osnovateljem i početkom bogomilske vjere prelazimo, da progovorimo o njezinoj sudbini najprije u samoj kolijevci, a onda i u drugim zemljama.

Nemoć bugarske države, u kojoj se ovaj zametak pokazivao za vreme vladavine cara Petra, urodila je poslije njegove smrti neblagim plodom. Borba, koja je nastala između bizantinske i bugarske politike svršila je time, da je Bugarska tri godine kasnije (971) postala grčkom pokrajinom. S bugarskom državom izgubila je i bugarska crkva samostalnost, jer car Ivan Žimisces osvojivši prijestolni grad Preslav, skine Damjana s patrijaršije i potčini Bugarsku carigradskoj patrijaršiji.

Ovo je poniženje bugarskoga naroda kratko trajalo; on je bio predvođen hrabrim boljarom Sišmanom Mokrom i odbaci poslije pet godina (976) jaram grčki, proglasi Bugarsku neovisnom državom i uzvisi na Simeonov prijestol Sišmanovog sina Samuila. Ovaj junački vladalac povrati Bugarskoj slavna vremena Krumova i Simeonova. On raširi, dalje no ikada prije, njezine granice, praćen pobjedama i slavljem. Carevina se bugarska prostirala od Dunava preko Preslava do Trakije, preko Ohrida do Adrije, preko Melenika, Seresa i Bereje do Arhipelaga, preko Larise do Termopila. Samuilove čete prelažahu čak u staru Grčku, preko Korinta u Peloponez sjedinjujući svuđa razdrobljena plemena slovenska. Ovako raširenoj državi na jug nije mogla ostati prijestolnica nakraj Balkana; Samuil je prenese u stari Ohrid. On je i patrijaršiju bugarsku uspostavio. German, inače Gavrilo, glava crkve, stolovao je najprije u Vodenu, onda u Prespi, a nasljednik mu Filip napokon u carskoj prijestolnici, u Ohridu. Tako je bugarska crkva sve vrijeme dijelila sudbinu države bugarske, jer je samostalnosti obe bio jedan protivnik, na Bosforu.

Ovaj odsjek bugarske povjesti, koliko je slavan, označuju rijeke krvi, prolivane za neovisnost. Bugarskom narodu ne bijaše dopušteno da odahne, da se odmori i ruku postavi na unutrašnje uređenje. Poslije jedne slavne bitke pripravljaio se on za drugu; a rat, koji započe god. 995. nije svršio dok po

drugi put ne dospe samostalnost narodna. Borba je u to doba svu narodnu snagu zanimala; sve je zaglušio zveket oružja. Ali crkva i njezine sluge nisu zatvorili očiju pred pogibelji, koje nije ni u onim okolnostima narodnoga napora bilo nestalo u čistoći prave vjere. Ni sada se, doduše, kao ni u vrijeme cara Petra, ne ističu crkvenjaci, vladike i učitelji, čija bi slava ostala kroz vijekove. Ali, sačuvala nam se ipak uspomena jednoga svećenika, čije je ime s razvitkom bogomilstva u Bugarskoj usko skopčano. Taj je svećenik Kozma, našem čitatelju po imenu poznat. On je sigurno u Samuilovo doba bdio nad pravoslavljem, te odvrćao pravovjerne od njihovih zemljaka Bogomila.

Ako i odbijemo nešto žestine u govoru popa Kozme u njegovom revnovanju za pravovjerje, i na govorničke nakite, mi ćemo iz njega ipak razabrati, koliko je ovaj pravoslavni čovek u ono doba mrzio na Bogomila i na privrženike njegove. Bogomila je on stavljao u isti red s davnim jeresima, s Arijem i Makedonijem. Bogomila je smatrao za većeg bugarskog narodnog zlotvora, što „on prvi poče podučavati krivu nauku u zemlji bugarskoj.“ Bogomilova nauka bijaše mu nadahnuta samim nečastivim, koji neprestano zavađa rod čovječji, kako „bi ga više bacio u muke radi svoje časti.“ Bogomili su mu „gori od kipova gluvih i slijepih, od bijesova, od Židova i nevjernih, oni su vrazi Božji, oni pokrivaju licomjernom smjernošću svoju mržnju.“ Stoga kao jeka svuda odzvanja pravovjernom narodu ova opomena: „Ako tko k vama dolazi i ne nosi prave nauke, ne primajte ga u kuću. I ako o nekome doznate, da je u krivovjerstvo pao, podučite ga i na pravi put povratite. Među pravovjernima, dakle, i među Bogomilima, da ne bude nikakvoga druženja, a pravovjerni da se ne sastaju s Bogomilima, osim da ga o njegovoj bludnji uputi, i privede u krilo crkve.“

Korisno bi bilo točnije saznati, kako su se Bogomili u ono vrijeme ponašali prema državi i crkvi, i obratno. O prvom, Kozma im ovo prigovara: „Oni uče svoje ne pokoravati se poglavarima, oni grde bogate, ne poštuju crkvene oce, starješinama se rugaju, boljare vrijeđaju, misle da su oni, koji caru i njegovim slugama služe, Bogu mrski, ne zapovijedaju da se svom gospodaru služi.“ Prema tome bi Bogomili bili nepokorni podanici i nemarni u sticanju imetka. Nije dakle čudo, ako je nekada državna vlast upotrijebila protiv njih strožije kazne, kao što je tamnica. Ali Bogomili su se upravo ovim stradanjem ponosili, a mnogi od pravovjernih u tom prepoznavali „stradanje za pravdu.“ To im je u narodu slavu mučeničku pribavilo.

Nije ipak vjerovatno, da je državna vlast već tada bila odredila opći progon protiv Bogomila. Car Samuil je pribrao i veliki broj Jermena u Mačedoniji, koji se, nezadovoljni s grčkom vladom, pobuniše i pridružiše se Bugarima. Ako tako postupашe car sa inostrancima, kako da odbije svoje podanike?

Osim toga, imali su Bogomili privrženike u istoj vladalačkoj porodici. Naime, Samuilov sin Gavriilo, inače Radomir Roman, i njegova supruga, kako nas jedan spomenik obavještava, bijahu revne pristalice ove sekte. Ovo bi bio prvi nam poznati slučaj, da je bogomilska sekta, više desetak godina od kako

je postala, prodrla čak u vladalačke dvorove. Ovaj slučaj nebi bio među južnim Sloveni jedini, kao što ćemo kasnije vidjeti. Iako ovo svjedočanstvo nije nevjerovatno, ali ako se i posumnja u cijelom obsegu, slijedi iz njega bar to, da su bugarski Bogomili u Samuilovu sinu i njegovoj ženi bili našli zaštitnika. Odavde, kao iz navedenog političkog razloga u uvaženom dvoru, možemo protumačiti zašto u slovu Kozminu ne nalazimo traga, da bi državna vlast bila kakve strožije naredbe izdala protiv Bogomila; a inače, takođe, o tom svi spomenici šute.

U takvim okolnostima, da su one duže potrajale, bila bi vjera bogomilska u Bugarskoj ojačala. Ali slava i moć nove bugarske države skoro smrkne. Jer poslije krvavog ratovanja i grozne smrti cara Samuila (15. septembra 1014), poslije neuspješnog otpora njegovih sinova i nasljednika, - rečenoga Radomir Romana (1014-15) i Joana Vladislava (1015-18) grčki car Vasilij II osvoji Bugarsku i podčini je svojoj carskoj vlasti (1019).

Iako je Bugarska po drugi put izgubila svoju neovisnost i postala bizantinskom pokrajinom, njezina crkva nije sada dijelila posvema jednaku sudbinu. Car Vasilij bijaše prema bugarskom svećenstvu iz političkih razloga uljudan. On je monaha Joana potvrdio za mitropolita bugarskoga, ne dirnuvši u njegovu samostalnost. Sjedište mitropolije ili patrijaršije ostalo je u Ohridu; a podčinjeni mu bijahu vladike u Moglenu, Citru, Kastoreji, Debri, Seresu, Prištini, Moravici, Maleševu, Biogradu, Bdinu; Braničevu i Dristru. Potom je vlast mitropolita bugarskoga dopirala do Dunava, i protezala se na eparhije u Bugarskoj i velikom dijelu Mačedonije. Ali premda se nije vanjski položaj bugarske crkve promijenio, to je u njoj sasvim zavladao tuđi, bizantinsko-grčki duh. Vladike nisu bile oci narodu bugarskom, već su ga, kao što imamo primjer u mitropolitu (oko god. 1071) Teofilaktu, inače otkrivenom mužu, prezirali, a prostodušne običaje njegove nazivali „varvarskim i surovim“. S razlogom se da nagovestiti, da su vladike bugarske, i tamošnje grčke oblasti budno pazile na svaki pokret Bogomila, ali i ovima je onako ponašanje tuđih gospodara naspram poniženom narodu išlo utoliko u prilog, što su Bogomili zastupali na neki način stari bugarski živalj.

U ovo su doba Bogomili već prekoračili bili granice bugarske zemlje. Nalazimo im naime traga u dukljanskoj kneževini, sastavljenoj iz trebinjske, humske, zetske i podgorske župe s gradovima Dukljom, Skadrom, Barom, Olgunom, Svačem, Danom, Sardonikom i Drivastom. Ova se kneževina graničila s juga i istoka sa Samuilovom Bugarskom, pa je ova država skoro nije progutala. Neprijateljstvo odavde nastalo, između cara Samuila i dukljanskog kneza Vladimira, pretvori se u prijateljstvo, koje je bilo tim utvrđeno, što Vladimir dobi ruku careve kćeri Kosare. Kako susjedstvo, tako i suradnja između ove dvije države, otvori Bogomilima put u Duklju. Položaj ove župe na razvođu Jadranskoga mora i Podunavlja bio je veoma zgodan za raširenje nove vjere. Ali ona naiđe na odpor u bogobojaznom Vladimiru. Ne samo što se

nije sam okaljao krivom naukom, nego nije je ni trpio u svojoj oblasti; on je, po riječima njegova životopisca, „uništio Bogomile, krivovjerne Masalijane, rušio bludnju i obnovio vjeru.“ Braneći pravovjerje protiv Bogomila, zamjerio se svom šuraku caru Radomiru Romanu, pa je i to, uz druge stvari, dalo povoda mučeničkoj smrti dukljanskoga kneza dana 22. jula 1015.

Odavde vidimo, da se nauka bogomilska pojavila oko Drima, Morače i Adrije koncem X ili početkom XI stoljeća, dakle jedva nešto preko pola vijeka od postanka njezina. Kneževina je dukljanska krajnja sjeverno-zapadna točka balkanskoga poluotoka, gdje nam se već u ovom stoljeću ukazuju stalni i nesumnjivi tragovi ove dualističke sekte. A kako je ona kneževina bila pretežnijim dijelom naseljena narodom hrvatsko-srbskoga porijekla, to su se Bogomili prvi put u našem narodu pokazali u onoj zemlji, koja je osim današnje Crne gore i Kotora zauzimala bližnje prijedjele Hercegovine i Arbanaške. I to potvrđuju njihove vijesti, da je bogomilska vjera bila presađena u naš narod iz Bugarske.

Ne samo susjedstvo ovih dvaju plemena slovenskih, nego i burno ono stanje Bugarske, dalo je mnogim porodicama bugarskim povoda, da prekorači međe svoje uže domovine i da potraži utočište u krilu svoje hrvatske i srbske braće. O tom nam se sačuvao primjer, koji nam valja ovdje istaknuti. U Hrvatsku, naime, dođe bugarski boljar Pinčij, koga bješe car Samuil prognao sa svojom braćom, sa sinom i rodbinom. Hrvatski kralj Držislav primi ove odlične doseljenike, pomože im „kao dobar i milostiv gospodin, i smjesti ih u predgrađu Kliškom.“ Ovdje su ove bugarski velmože „ostali i primili pravu vjeru katoličku po ustanovi rimske crkve“, te joj postali dobrotvori, kao što svjedoči povelja od 9. februara 994. Ovaj nam slučaj potvrđuje, kako nije bilo rijetko suradnje između Bugarske i susjednih slovenskih država, i kako su mogli u ove dolaziti ljudi nekatolici. Ona boljarska obitelj nije takođe bila katolička; ali se iz riječi dokumenta ne može razabrati: da li je bila istočno-pravoslavne crkve, što se čini vjerovatnije, ili bogomilska.

Dok sudbinu Bogomila među bugarskim i hrvatsko-srbskim narodom tokom XI stoljeća gusta tmina krije, razastire se koprena nad njihovom braćom rasijanom u istočnom dijelu poluotoka. U Plovdivu se, naime, i u Carigradu, pojavljuje ova sekta koncem XI i početkom XII vijeka.

U Plovdivu i okolici pokaza se, kao što jedna pravovjerna duša jadikuje, „smradna smjesa opakoga gada, svedena onamo sa sviju strana. Oko toga građa na daleko bijaše sve krivovjersko; jer su onuda stanovali i Jermeni i Bogomili i Pavličani, od svih najbezumnije o Bogu učeći.“ Pavličani bjehu starješine Kuleon, Kusinos i Folos. Kada je prvih godina svoga vladanja došao u Plovdiv, da očvrti balkanske granice protiv turanskih Polovaca, upotrijebi on ovu priliku, da očisti onaj prijedjel od krivovjerstva. Cara su u tom poslu potpomagali plovdivski mitropolit i nikejski Evstratije. „Cara bi vidio, kako zabludele, koje bi k sebi dozvao, od jutra do mraka strpljivo slušao i kako ih

je nagovarao." Ovaj je posao Aleksij nastavio, ali kada je dočuo za napad Polovaca (1086), pohitao je bio k Dunavu te se iz Bđina povratio u Plovdiv. Ni ovo mu ne bijaše dosta; on je mnoge Pavličane dao u Carigrad dovesti, te neke od njih obratio milom i silom, a među njima i starješinu Kuleona. Obraćenike ove je nagradio i odlikovao, druge naselio u nov grad Neoksatron, po njem prozvan Aleksiuopolis, koji sagradi kod Plovdiva, pokraj rijeke Marice. Tvrđokorne pak odsudi na vječnu tamnicu.

Car Aleksij jednako postupaše protiv plovdivskih Bogomila, premda se ovdje Pavličani više ističu. Kako je ovaj vladalac bizantinsku državu podigao iz truleži, tako je nastojao i pravoslavlje ojačati. „O njemu se bio po cijelom svijetu raznio glas slavan, da iz svih sila nastoji, kako bi krivovjerce iskorijenio ili ih u crkvu priveo.“ Ali dok je u tome nastojao u Plovdivu, dođe mu do ušiju kako se svuda mnogo govori o Bogomilima, o njihovoj novoj zajednici i napretku. Ovaj se glas bio odande rasuo, što neki monah Vasilij izabra sebi 12 učenika, koje prozva apostolima, kako bi novu nauku što dalje raširili, pa je njima zaveo i učenice, žene zlog ponašanja. Poslavši ove na sve strane, svoje je nevjerstvo za čudo rasijao.

Ovo dočuvši car, nije se mogao uzdržati, da ne istraži tragove do najtajnijih kutova ove zajednice, tajno nastale. Zapovjedi k sebi u dvor dovesti neke Bogomile; svima je tom prilikom bio zajednički odgovor: da je cijeloj zajednici starješina Vasilij, da je on njezin načelnik, glava i vrhovni učitelj.

Da se ova stvar još točnije istraži, bude između Bogomila neki Divlacij uhvaćen, a pošto nije htio dobre volje ništa otkriti, bješe pred sud poveden, dok nije ispovjedio, tko i gdje je taj Vasilij i tko su oni po njemu uspostavljeni apostoli. Pošto se na taj način sve doznalo, car je mnoge na sve strane razaslao, da pronadju i uhvate sakrivene početnike ove bludnje. Njihovom je istragom napokon uhvaćen Sotonaelov arhisatrapa Vasilij, po odjeći kaluđer, lica mršava, rijetke brade, čovjek sa tisuće svojstva da pažnju probudi, i preporučí nečistu sektu.

Car je bio odlučio iz njega izmamiti tajne mračne družbe; s toga je držao da nebi shodno bilo odmah iznijeti mržnju i ljutnju. On si htjede otvorenim licem pridobiti toga čovjeka, pođe dolazećemu u susret, i pozva ga da ga posjeti, onda ga i k carskomu stolu pozove; pa dade mu razumjeti kao da bi i on sam, i brat mu Isak, sevastokrator, voljni bili pristupiti u sektu, s toga da žele upoznati se s njezinom naukom. Divimo se tebi - veljaše car Vasiliju - prečastni oče! I poštujem te, zapanjen tvojom krjepošću, i zato veoma čeznem, da me naučiš ona tajna načela nauke neobične, koja nekima predaješ, i kojima tvrdiš, da ono, što mi vjerujemo, jeste isprazno i ništavno.

U početku se Vasilij ustručavao; ali kada mu car stade još više laskati, u čemu ga Isak podupiraše, razriješiše se napokon starcu usta; progovori kao sa svojim pouzdanikom i sasvim izriga one nečiste i vječnoga ognja dostojne nauke. Mjesto razgovora bijaše u dvoru odijeljeno od buke gradske, a zavje-

som nekom obastrto. Unutra bijaše car i njegov brat s hereziarhom; a u tajnom mjestu sjedaše pisar, zavesom sakriven, koji je brzo bilježio sve što Vasilij govoraše.

Kada je starac sve izbrbljao, skine car s lica prenamaganje, odmakne zavjes i zapovjedi vrata otvoriti. Odmah pristupi sazvani zbor otaca, sakupe se pretoriani, dođe vojničko i crkveno vijeće. Tada je na prijestolju carskoga grada sjedio sveti patrijarh gramatik Nikola. Pročitana bude bezbožna i mrska nauka Vasilijeva. Vasilij sve potvrdi dodajući, da je za obranu svoje nauke pripravan trpjeti vatru, bič i nebrojene smrti. I doista, on se ne dade odvratiti, tako da mu se zalud pretilo lomačom i sličnim kaznama. Često je u zatvor odvođen, često je k caru dovođen; gluvome se govorilo. Car je između ostalog naložio, da se po svijetu rasijani učenici i saučitelji Vasilijevi, osobito one starješine, koje su 12 apostola nazivali, potraže i u Carigrad dovedu. Onda je on lično njih nagovarao da se obrate, ali ih pretvrdokorne nađe, ne samo odbravajući bludnju Vasilija nego i nasleđujući njegovu upornost.

Uostalom, pronađeno je da je zlo veoma naraslo, jer je broj zabludelih veoma velik bio; jer je kuga, šireći se tajno, ušla u utrobu istih velikih kuća, i nekim ljubkim zaraženjem, zamamljivim novostima nevjerovatno mnoštvo svakoga sloja ljudi obuzela. S toga je car nastojanje svoje, da crkvu očisti od kuge tako rasprostranjene podvostručio, i pronašao za najzgodnije sredstvo, da se oglasi naredba, kojom se svi, bili oni državljani ili inostranci, koji su proglašeni kao krivci bogomilskog nevjerstva, osuđuju na lomaču.

I zbilja se ono dogodi, što je car predvidio. Kada se takva osuda pročula, mnogi uplašeni izvinuše se i javno ispovjediše, da su pravi i čisti katolici. Ali bilo je i takvih, koji su priznali, da su pravi Bogomili i da će takvi do smrti ostati.

U tim okolnostima, car zasjeda za vladalački prijestol, opkoljen vijećem crkvenih i državnih dostojanstvenika i zborom najučćenijih redovnika. Na ovaj sud budu dovedeni svikoliki, koji su bili s bogomilske sekte osumnjičeni. Car zapovjedi zapitati svakoga od njih: je li Bogomil ili katolik? Neki su se od njih ispovjedili za Bogomile, dok su drugi skrivali. Na to je car zapovjedio naložiti dvije lomače, a nad jednom podići Križ. Bogomili su tamo vođeni, da podju u vatru. Ali ih car još ne htjede smrću kazniti davši im vremena da se obrate. Pošto je dakle s pohvalom one otpustio, koji bjehu krivo optuženi, porazdijeli prave Bogomile u različite tamnice, odijelivši ipak onih dvanaest apostola. Neki su od njih vratili se u naručje crkve, a drugi u tamnici poginuli.

Što se tiče Vasilija, starješine sekte, vidjevši ga tvrdokorna, patrijarh Nikola, svećenstvo i monasi ocijeniše, da je smrt zaslužio. Ovo odobrivši napokon i sam Aleksij, poslije novih opomena, naloži, da se lomača pripravi u trkalištu. Dođe mnoštvo krivovjeraca gledajući u svoga načelnika. Vasilij se nije odmetnuo od tvrdokornosti niti u očigled lomače; već je gledajući u nju smijao i proričući neke budalaštine nadaše se pomoći od anđela, koji će ga spasiti iz

sredine vatre. Ali kada se jadnik približio buktećoj lomači, on do tada smeo, stade strepiti, bojati se ognja, češće odvrćati oči, ruke sklapati, prsa tući i druga davati znamenja nesumnjive plašljivosti. Car nije prestajao dijeliti opomene u ovoj krajnjoj pogibelji, pokušavati posljednja sredstva i crpsti zadnje nade. Ali sve bi uzalud protiv najtvrdje otpornosti.

Sluge skinuvši Vasilijev plašt, bace ga u vatru, da se pokaže, ima li na njemu, kako se heresiarh hvalisao, ona kakvu moć. Iza toga baciše Vasilija u sredinu lomače. A vatra ga ne samo ne poštedi, nego kao rasrđena odmah cijeloga obuze. Onda je narod zahtijevao istu kaznu i za Vasilijeve ne malobrojne sljedbenike; pa bi ih oni sami u lomaču bacili, da car nije zabranio zapovjedivši da se zatvore u tamnice, gdje su dugo čuvani, dok nijesu ondje izginuli.

Iz ovoga se pripovijedanja jasno vidi, da je bogomilska sekta u Carigradu i bližnjih prijedjela bizantinske carevine u prvom desetku XII stoljeća dosta rasprostranjena bila i da je obuzimala sve slojeve naroda doprvši i u odličnije porodice. Ona se bila poslužila osobito drugim spolom, da proдре u obitelj. I ovdje je spoljašnjost i ponašanje Bogomila djelovalo na maštu puka: „Bogomili iznosili su javno vjerozakonsku strogost i pokoru, i odlikovali se lukavštinom prenemaganja. Od dugokosih ljudi svjetskih malo je uz bogomilsku sektu pristajalo. Ona se sakrivala pod plaštom i kukuljom. Kada si vidio čovjeka turobna, do nosa pokrivena, hodeći prignutoin glavom i potajno neke molitve mrmljajući, bio si siguran da je ovaj čovjek Bogomil.“ Ova smjernost vanjska, siromaštvo, strogost, razlikovala se od sjajnosti i bogatstva, kojima je stupala vladajuća crkva pred svijetom.

Početak bogomilske općine u Carigradu može se, kako vidjesmo, dokazati i utvrditi do polovice XI stoljeća; ali je vjerovatno ona još prije osnovana bila. No prvi je put ona oko god. 1111 na sebe privukla pažnju državne vlasti, koja joj odmah pođe u potjeru. Bizantinska država bijaše osnovana na pravoslavlju, a stajala u najužoj vezi s istočnom crkvom i njezinim uredbama. Nije onda nikakovo čudo, što su se obje vlasti okrenule protiv Bogomila. Navedena pripovijest nam pokazuje, kako su obje postupale protiv sekta. Najprije se nastojalo lijepim načinom odvratiti krivovjerce od bludnje. Taj posao preuzeše u svoje ruke same glave obiju vlasti: car Aleksij i patrijarh Nikola; uz njih im stojahu crkveni i državni dostojanstvenici. Istraga onih, o kojima se znalo ili bar sumnjalo, da su Bogomili, bijaše prvi korak u tom postupku. Slijedila je kazna protiv onih, koji su o svojoj vjeri toliko bili osvjedočeni, da joj se nisu htjeli odreći. Lomačom za starješine, doživotnom tamnicom za ostale, zadovoljio se crkveni i državni zakon bizantinske carevine onog doba.

Ali pouka mogaše Bogomile pouzdanije obratiti od tamnice i kazne. I za nju se pravovjerni car pobrinuo, povjerivši Evtimiju, učenomu monahu iz samostana koji je u Carigradu pokraj mora ležao, da oprovrgne bogomilsku nauku, „kako je bio onaj bezbožni Vasilij razvio“. Evtimije je na taj poziv sastavio

djelo, koje raspravlja i oprovrgava sve krive vjere, koje su do tada crkvom osuđene bile. U tom se djelu naročito obratio Bogomilima. Tom prilikom je učeni kaluđer, raspravljajući o starijim jeresima, ponovio ono što su stariji o tome pisali, posluživši se dokumentima istraženim protiv Bogomila, a i vlastitim ispitivanjem, jer je Evtimije jednom putovao s nekim Bogomila, koji mu otvoreno razložio nauku sekte. Takođe, bilo je u samostanu, u kom je Evtimije živio, kaluđera, koji su potajno uz Bogomile bili pristali. Od njih je pisac mogao koješta o sekti doznati.

Evtimijeva rasprava, kao što je sada za nas dragocjen spomenik, bijaše za pravovjerne učitelje grčke uputstvo, kojim su se mogli protiv Bogomila korisno služiti.

Strogost, kojom se u početku XI stoljeća protiv Bogomila u Carigradu postupalo, nije ipak ovu sektu iskorenila. Ona je, osim u narodu, stekla novih privrženika u samostanskim ćelijama. Ovdje je, štaviše, našla pobornika, koji su je nastojali pismom širiti i braniti. Od takvih se navodi Konstantin Krišmalos. Njegovi spisi, koji se rado osobito u samostanih čitaju, dadoše carigradskom patrijarhu Lavu povoda, da god. 1140. zakaže sabor, u kojem su se oni točno ispitali. Sakupljeni oci crkve i grčki bogoslovi pronađoše u Konstantinovim spisima mnogo „novih i bezumnih članaka, koji bogomilsku nauku još podržavaju.“ Tako se ondje dualistička nauka prenijela i na čovjeka, u kojem da su dvije duše, dobra i zla, a da čovjek nije kršćanin dok je u njemu zla duša. S toga budu, po saborskom zaključku, ovi spisi na lomači spaljeni, a isključeni oni, koji onu nauku ispovijedaše. Dva kaluđera, osumnjičena, odbaciše krivu nauku; stariji, iguman, s ove časti skinut bi prenesen u drugi samostan, a mlađi bez kazne otpušten.

Niti ovom osudom nije prestala bogomilska sekta zbunjivati istočnu crkvu. Malo kasnije, poslije onoga sabora, bijaše javljeno, da su i dva episkopa Klemente i Leontij pristali uz Bogomile, a isto tako monah Nifon. Ovako je i bilo; jer oba biskupa biše u saboru, koji patrijarh Mihajlo Oksites god. 1144. održaše, pronađeni krivi i sa svojih stolica skinuti, a Nifon bačen u tamnicu. Ovaj kaluđer bijaše neuk, ali u narodu ugledan, zavodljiv svojom spoljašnjosti noseći predugu bradu. Sve mu je ovo pripomoglo kod Mihajlovog nasljednika patrijarha Kozme Atika (1146-7), te Nifon bude pušten na slobodu. On se, štaviše, umio uz patrijarha tako priljubiti, da ga je ovaj uzeo među svoje ukučane. Ovakov je položaj Nifon upotrebio, da započne osuđene bludne radnje u istim skupštinama propovijedati. Ova nemarnost i popustljivost naspram kaluđera dala je patrijarhovim protivnicima priliku, da ga optuže, pa Kozma bude zbilja sa stolice svrgnut.

Kako se ovde vidi, istočna je crkva nastavila i za vladanja cara Joana Komnena (1118-43) i Manojla I Komnena (1143-80) onakvo postupanje protiv Bogomila, koje bijaše pod njihovim prethodnikom Aleksijem uglavljeno i ustanovljeno. Što je patrijarh Nikola započeo, to su Lav i Mihajlo nastavili. Pa

ipak nisu mogli ove sekte niti iz prijestonice istisnuti. U ovo doba, za Manojlova carovanja, bijaše načelnikom sekte u Carigradu neki Niketas, nasljednik na lomači izgorjeloga Vasilija. On je za sektu tako revnovao, da se nije plašio daleka na zapad putovanja, kao što ćemo uskoro vidjeti.

Dotle se vratimo među bugarske Bogomile.

Ono malo spomenika, što nam daju kakvu takvu svjetlost našem pitanju, vodi nas u zemlje bugarskoga naroda pokraj Šare planine. Dragovička crkva bijaše na ovoj strani središte i točka jedinstva Bogomila. Polovicom XII vijeka bijaše joj starješinom neki Simeon, koji je pomenutoga carigradskoga starješinu Niketu bio učinio biskupom. U Meleniku, gradu u podnožju rodopske planine, a na rijeci Strumi, bijaše takođe bogomilska crkva u to doba. Ona je bila kao osrednja zgrada između plovidivske i dragovičke, i radi toga za sektu vele znamenita. Još su gušće bogomilske općine rasijane bile između rijeke Vardara i Ohridskoga jezera, s jedne i druge strane gore Babune. Kada su križari Boemundovi god. 1097. došli k Ohridu, dočuše, da su stanovnici Pelagonije skoro sve sami krivovjerci, te su ovi križari držali sebi za dužnost, da provale u onu pokrajinu i porobe one krivovjerce te im opljačkaju imetak.

Pelagonia, u slovenskim spomenima Polog, jeste pokrajina s glavnim gradom Bitoljem, Babunom na jugu; kroz nju teče rijeka Cerna (Erigon). Samostan treskavački sa svojim zemljama ležao je takođe u Pologu. Onaj nam doduše svjedok izričito ne kaže, koje sekte bijahu oni krivovjerci; ali mislimo, da su bili Bogomili iz onoga razloga, što za druge ne bismo znali, a njih je bilo u cijelom prijedjelu do Vardara. Na ovu sektu u onom kraju sjeća nas također bogomilsko znamenje, što no je imala treskavačka crkva.

Polazeći od Pologa prema zapadu nalazimo Bogomile odmah u eparhiji Moglenskoj. Grad Moglen ležao je između Ohrida i Soluna; u njemu bijaše biskupska stolica, zavisna od mitropolita ohridskoga. Na ovoj je stolici u vrijeme cara Manojla I Komnena (1143-80) sjedio Ilarion, prije iguman, a uzvišen na biskupsku čast po mitropolitu ohridskom Eustatiju. Kada je Ilarion došao u svoju biskupiju, nađe u njoj mnogo jeretika. Potom je Ilarion našao u Moglenskoj eparhiji Maniheje, Jermene i Bogomile. Ovi Jermeni, kao što napomenusmo, bijahu monofiziti, a ova nauka je bila odsuđena na saboru god. 451. Sve ovo može se odnositi samo na monofizite.

Ali kako to, da se ondje razlikuje „učenje manihejsko i još i bogomilsko“? Zar se pod tim podrazumijevaju Maniheji u užem značenju, ili Pavličani, pod tim kao pravi Bogomili? Premda nebi nemoguće bilo, da se onamo i Pavličana naselilo, to ipak cenimo, da je ondje pisac pod oba imena razumijevao jedino Bogomile, kao što se ovi često zovu Maniheji i Masilijani. Tako mislimo s toga, što se u spomeniku iza toga navodi nauka i njeno oprovrgavanje samo Jermena monofizita i Bogomila. O nauci manihejskoj i pavličanskoj kasnije, a i o bogomilskoj kasnije, nema u dokumentima spomena.

Ilarion našavši Bogomile u moglenskoj eparhiji postupao je s njima, kako je bilo ranije ustanovljeno u crkvenoj i državnoj vlasti u bizantinskoj carevini, pod koju je ona eparhija spadala. On najprije upotrijebi pouku, živu riječ. Sastavši se s njima, pobijaše njihovu nauku od članka do članka. Bilo je njih, koji biše upućeni o bludnji svojoj, te se povratije u krilo crkve. Protiv upornih, Ilarion se prizva na državnu vlast. Car Manojlo, vladalac visoko izobražen, ali razkošan, ratoboran, smion, inače gnjilim dvorjanstvom opkoljen, nije mogao biti manji od ostalih Komnena branitelj pravoslavne crkve. Izdana je, dakle, protiv moglenskih Bogomila naredba, da se imaju svi oni, koji se ne obrate, prognati iz zemlje. Jednakom se strogošću postupalo protiv svih Bogomila, koji su u onim zemljama nađeni.

Iz ovih rastresenih, a u jedan skup sabranih vijesti doznajemo, da je koncem XI i tokom XII stoljeća bilo općina bogomilskih u krajevima Maćedonije od rodopske planine sve do preko Babune i ohridskoga jezera i crne Drine. Na ovom su prostoru oni uglavnom stanovali u Meleniku, Dragovičkoj pokrajini, moglenskoj eparhiji i Pologu. Ako nadalje uzmemo na um da je bilo bogomilskih općina u isto vrijeme oko Plovdiva i u Carigradu, to nam je jasno da je ova sekta u XII stoljeću razasuta bila po cijeloj južnoj polovici balkanskoga poluotoka. O sudbini Bogomila u samoj Bugarskoj, ništa nam se ne pripovijeda.

Ali u ovo se upravo doba pojavljaju raskoli među Bogomilima, koji su djelovali također na njihovu jednovjernu braću s one strane Jadranskoga mora. Raskolu ovome bio je povod različito mišljenje o glavnom članku njihove nauke. Po čistoj, naime, nauci gnostičko-manihejskoj o dvaju načela, oba su načela jednaka i ravna, zlo je počelo od početka biti zlo, a ne u vremenu da je nastalo otpavši od dobra, ili drugim riječima, Đavo je ravan Bogu, on je tvorac stvari i vidljivog svijeta, a Bog nevidljivog svijeta, pa se zato u čovječanstvu nastavlja borba između dobra i zla. No, veoma je rano ublažen bio ovaj strogi, apsolutni dualizam. U vrijeme Kozme prezvitera bilo je već učitelja u bogomilskoj sekti sa dva mišljenja po tom pitanju - jedni su vjerovali da je zlo počelo od početka (Đavo), koji je materiju stvorio, drugi da je materiju stvorio anđeo, koji je bio Bogom stvoren kao dobar, ali od njega otpade (inače Đavo).

Po jednoj i drugoj nauci bijaše vidljivi svijet stvoren od zla bića; ali ovo bijaše po prvoj nauci zlo od vijeka (početka), zlo mu bijaše imanentno, dok po drugoj nauci zlo je biće u vremenu postalo, otpavši od dobra, koje je prema tome jedino vječno. Apsolutni je dualizam pravi diteizam, dok ublaženi dualizam je monoteizam. Posljednja je nauka dualistička samo po pitanju odnosa svijeta naspram Tvorca i u drugim posljedicama. Apsolutni se dualizam mogao još manje od ublaženoga održati uz veće razviće umno i kršćanske svijesti. Stoga je u istoj domovini sekte nastala protiv nje reakcija, kojoj nalazimo tragova već na kraju X stoljeća. Malo kasnije ublažen dualizam

zavlada svuda u crkvi bugarskoj, dok se strogi, absolutni dualizam održao u crkvi dragovičkoj. Tako zavladaše među Bogomilima dva reda, bugarski i dragovički, „ordo de Bulgaria, ordo de Dugrutia i. e. Dragovitiau“, kako se u zapadnim spomenicima čita.

Ovaj je raskol uzelo maha takođe i među Patarenima i Katarima. U Italiji bijaše polovicom XII stoljeća starješina sekte biskup Marko. On se je, prihvativši ublaženi dualizam, prislonio na crkvu bugarsku. Uz Marka pristade Roberto de Sperone, starješina patarenske crkve francuske u Lombardiji. U isto je vrijeme (oko 1163) slovio u Milanu patarenski učitelj imenom Bonacursus, koji napominje ovu razliku u sekti. Ona je već bila počela prodirati u Francusku među tamošnje Katare, koji su se bili utoliko ojačali, da je papa Eugenio III (1145 -1153) izaslao bio u tolosku knežinu Albericha i učenoga redovnika sv. Bernarda, da krivovjerce obrate, pa da su dva sabora crkvena, jedan god. 1163 u Turu, drugi god. 1165 u Lombersu držana, u kojima se vijećalo kako da se krivovjerstvu u onim zemljama na put stane.

Raskol među Patarenima i Katarima bilo bi već tada dublje pustilo korijenje, da nije bilo revnosti carigradskoga bogomilskoga biskupa Nikete. Carigradska crkva ostade vjerna prvobitnomu dualizmu, dragovičkom redu; njezin se pokrajinski starješina uputi g. 1167 na zapad, najprije u Italiju, gdje je biskupa Marka odvrćao od bugarskoga reda, zatim u Francusku, gdje ishodi kod svoje braće, da se zakaže sabor svih Katara i Patarena u sv. Felix de Caraman kod Tolose. Od zastupnika francuskih Katara, koji su došli na taj sabor, napominju se biskup albiski Siccardo, Bernardo je zastupao biskupiju carcassonsku, tada ispražnjenu, i toloska, također ispražnjena, poslala je svoga zastupnika. Talijanske Patarene zastupahu glavom rečeni biskupi Marko i Roberto. Osim ovih zastupnika katarskih i patarenskih crkava bilo je na saboru mnogo uglednih sljedbenika sekte.

Glavni predmet ovoga sastanka bijaše riješen po volji biskupa Nikete; absolutni dualizam steče pobjedu u zboru, bude utvrđen i proglašen kao nauka sekte. Odstup od ove nauke smatrao se takvom povredom ove zajednice, da su Marko i Roberto, odrekavši se reda bugarskoga, po Niketi ponovno zaređeni i na svoje stolice bili uvedeni. U blažem su, dakle, dualizmu ortodokсни Bogomili gledali odmetništvo od vjere. Raspravu o parnicama između crkve toloske i carcassonske, koja se u ovom zboru riješila, navodimo ovdje zato, što se biskup Niketas pozvao na crkve grčku, maćedonsku i bugarsku, navodeći kako su između njih granice točno ustanovljene, te kako nema među njima zbog toga nikakvih razmirica.

Ali ova pobjeda bogomilske ortodoksije bijaše veoma kratkog trajanja. Umjereni se dualizam sam po sebi preporučivao; k tome nađe zagovornika. S one naime strane mora dođe u Lombardiju neki Petrač (Petracus), koji stade raditi za red bugarski. Ove nas okolnosti upućuju da je Petrač imao biti Bugarin i član bugarske crkve. On je svojoj nauci pribavio pristalice i time,

što je ugled biskupa Nikete podkopao pripovijedajući svašta o njemu i o njegovom rukopoložitelju, dragovičkom biskupu Simeonu. Tim se zbude, da je među talijanskim Patarenima nastao potpuni raskol, čim su se oni pocijepali u dva logora i razdijelili u dvije crkve. Markov nasljednik Ivan ostao je u redu dragovičkom, privrženici pak bugarskoga reda t.j. umjerenoga dualizma izabraše si za biskupa Petra Lombarda iz Firenze. Od ono doba bijahu crkve patarenске u Italiji pocijepane u ova dva reda; ali većina njih, kao što ćemo do skora vidjeti, pristade uz red bugarski.

Ovaj raskol, koji je u sekti buknuo polovicom XII stoljeća, slabio je nju više iznutra nego li naspram katoličke crkve, zapadne i istočne. Bogomili, Katari i Patareni, koliko su među sobom bili različita mišljenja, dobro su se pazili i jedno su bili naspram svoga protivnika. S toga su njihove crkve, bile one reda bugarskoga ili dragovičkoga, među sobom komunicirale i smatrale se za članove iste zajednice.

Ova epizoda u povjesti Katara i Patarena potvrđuje ono, što rekosmo o postanku sekte u Bugarskoj. Zapadni je ogranak sekte ostao uvijek u vezi sa svojim deblom. Katarske i Patarenске crkve u Italiji i Francuskoj stalno su se osvrtales na svoju majku u Bugarskoj. Kada se ovdje osnovna nauka razvila u dva pravca, te usljed toga nastala dva reda, ovaj je raskol i na crkve u Italiji i Francuskoj djelovao. Imamo i drugi primjer, iz koga se razume koliko se upliv i ugled davao na zapadu bugarskim Bogomilima. Koncem XII vijeka bio je neki Nazario, biskup Patarena, u gornjoj Italiji. On je posijetio Bugarsku, iako nije sam bio sa istoka; a kada je svoju nauku o Isusu Kristu htio utvrditi, pozivao se na biskupa i djeda crkve bugarske, od kojih je čuo za nju.

Takvo bijaše unutarnje i vanjsko stanje ove sekte druge polovice XII stoljeća. Ona se protezala od Bosfora i Balkana do Pireneja, od Dunava i Marice do Garone i Rajne. Trakija, Bugarska i Maćedonija na istoku, gornja Italija i južna Francuska na zapadu, bijahu joj u to doba glavne postojbine. Na zapadu je svoje ogranke pružila sve do Bona i Kolonje, gdje joj oko god. 1163. bijaše starješinom neki Arnoldo. Ovdje se s njim prepirao učeni bonski kanonik Eckberto i prijatelj mu Bertolfo. Kada nije više pouka koristila, i ovdje se uzela lomača u pomoć.

Pošto smo raspravili o bugarskim Bogomilima, grčkim Patarenima i talijanskim i francuskim Katarima sve do kraja XII stoljeća, a znamo, da je početkom XI vijeka bilo Bogomila takođe u dukljanskoj kneževini, to nam se nameće pitanje, je li i koliko je ova sekta u ovo doba napredovala u našem hrvatskom i srbskom narodu?

Politički život naroda, koji se početkom XI stoljeća osredotočio bješe u dukljanskoj kneževini, pomicao se više k istoku, dok se u XII vijeku ustalio na Ibru i Raški. Stara srbska županija Raša postade jezgrom nove srbske države, koju osnova veliki župan Stjepan (Stefan) Nemanja oko polovice XII stoljeća. Ovu je državu jedina Šar planina dijelila od Maćedonije, u kojoj

nalazismo u ono vrijeme bogomilskih općina, kako u Pologu tako tokom rijeke Vardara. Duž ove rijeke, i crne i bijele Drine, koja izvire na granici Raške, bila su Bogomilima vrata otvorena u srbsku državu. Jesu li oni ovaj prirodni prolaz upotrijebili?

U prvo doba samostalnoga vladanja Stjepana Nemanje t.j. iza uređene razmirice s njegovom braćom i prije ratovanja s carem Isakom II Angelom (1185-95), dakle između 1159 i 1185 god., bude veliki župan srbski obavješćen od jednoga svojih „pravovjernih vojnika“, da se u njegovu zemlju uvukla „prokleta jeres“. Stjepan dade pomnjivo istražiti, što je u stvari. I zbilja se pronašlo, da je Srbija zaražena krivom vjerom, da su i velmože uz nju pristali, pa da je ona u Srbiji ustrojena kao posebna općina vjerska s vlastitim „načelnikom“. Pravovjerni i bogoljubni vladalac odmah odredi, da se za istrebljenje krivovjerstva poprime ona sredstva, koja su se upotrebljavala u drugim takođe državama, koje postoje u bizantinskoj carevini, od koje bijahu malo prije i raški župani zavisni. Stjepan naime dade jeretike pohvatati; onda sazove sabor, u koji dođe raški arhijerej Evtimije sa svećenstvom, igumani s kaluđerima, poglavari zemlje i velmože. Veliki se župan opisuje kao osoba glavna u tom zboru koja je imala vodeću riječ, upravo kao car Aleksij I Komnen prije nekih pola stoljeća u Carigradu. On istaknu svojim govorom, kako je nastojao sačuvati svoju oblast od krive nauke; ali kako se u njoj ukorijenila jeres.

Zboru se također predstavi kćer jednoga velmože, bivša „obručena“ (venčana) za jednoga od tih „krivovjernih“. Ona padnuvši na koljena ispovjedi, kako bijaše „u tom zakonoprestupu, i vidjevši istinu, služeći otpadništvu od slave Božije - samom Sotoni, i ne mogući trpjeti smrada obožavanja gluhim kumirima i mrskoj jeresi, istrгла se iz njihovih ruku i pobegla je...“ Iz ovoga se kratkoga očitovanja ove žene, koja je sama bila od strane muža zavedena u jeres, dosta jasno može razabrati, da se pod njom ne može razumjeti druga jeres nego bogomilska. Ovi su krivovjerci služili „samom Sotoni, otpadništvu od slave Božije“ t.j. priznavali su „Sotonu“, Đavola, za vrhovno biće; tim prije što su priznavali dva vrhovna načela, ispovijedali su diteizam t.j. dijelili su „nedjeljivo božanstvo“, podmećući stvaranje nevidljivog svijeta - Bogu, a vidljivog - Đavolu. Iz onih riječi o Sotoni podjednako se vidi, da su srbski Bogomili pripadali bugarskomu redu; a same riječi slažu se sasvim s onima od Kozme prezvitera. Osim toga, kada se pod ovom krivom vjerom nebi podrazumijevala bogomilska, ne bismo znali koja druga bi se tada bila mogla u Srbiju uvući.

Pošto se sabor osvjedočio o postojanju i obsegu bogomilske vjere u Srbiji, osudio ju je i izrekao na nju kazne. Knjige bogomilske budu spaljene, načelniku crkve jezik odrezan, a onda u zatočenje progнан, neki od Bogomila na lomaču, drugi behu odsuđeni na izagnanje iz države, a svima imetak oduzet i među pravovjerne razdijeljen.

Ovako strogo postupanje nije ostalo bez uspjeha. U srbskoj se državi, koliko znamo, Bogomili više ne pokazuju javno. K tome je mnogo doprinijelo uzorno uređenje srbske crkve, koje je sin mlađi Stjepana Nemanje, naime sv. Sava, prvi mitropolit srbski (1221-1234) izveo, tako što je on u svim glavnim mestima srbske države podigao biskupije, a hijerarhiju uspostavio na narodnom osnovu. U tako uređenoj državi, u kojoj se narodna crkva brinula za prosvjetu i odgojenje naroda, nije mogla kriva nauka sjeme sijati, a još manje uroditi.

Izagnanim iz Srbije, Bogomilima bijaše susjedna Bosna i Hum najbliže utočište. Iz Raške vodi u ovu zemlju najkraći put, pa nam se zbilja u njih pojavlja ova sekta na izmaku XII stoljeća. Ona se u Bosni više nego li u ikojoj južnoslavenskoj pokrajini ojačala i raširila, imala se s velikim otporima boriti, ali je došla napokon u posebne odnose. Toga je radi potrebno, da o sudbini ove sekte u Bosni posebno progovorimo.

III. Patareni u Bosni

Bosna, sa svojim kasnije sastavnim dijelom Humom, spadaju po narodnosti među hrvatsko-srbske zemlje, a po položaju - prva u sistem podunavski, druga u sistem zemalja Jadranskoga mora. Radi ovih odnosa nije mogla Bosna nikada sastaviti trajnu samostalnu državu, već je bila privlačena ili od hrvatsko-ugarske ili od srbske države. Kada se u drugoj polovici XIV stoljeća htjede osloniti na svoje noge, nije se Bosna stegnula na svoje granice, već šireći se preko njih nastojaše pridružiti sebi hrvatske i srbske zemlje.

U ovim je riječima sadržana skoro sva povjest bosanska. Kada početkom XII vijeka kraljevina Dalmacija i Hrvatska pozva na svoj prijestol ugarske kraljeve, ugarski dvor, ojačan ovom stečevinom stade moćno uplivavati na Bosnu. Ovaj upliv bijaše tim zamašniji, što ga Srbija, koja pod Stjepanom Nemanjom steče neovisnost, i koja se tek pod ovim vladaocem i njegovim nasljednikom preustrojavala, ne mogaše slabiti i suzbijati. Nemanjin suvremenik bosanski ban Kulin priznavaše vrhovnu vlast krune ugarsko-hrvatske, ali upravljao zemljom samostalno, kao što se da nagovijestiti takođe iz povlastice dodijeljene dana 29. avgusta 1189. općini dubrovačkoj.

Još je više zavisna bila Bosna u crkvenom pogledu. Ona je u to doba pripadala zapadnoj crkvi, kao što su i susjedna Dalmacija i Hrvatska. U njoj bijaše jedina biskupija sa stolnom crkvom posvećenom sv. Petru i s kaptolom u mjestu Brdu u vrhbosanskoj župi. Ona je bila nekada zavisna od prabiskupa splitskoga; polovicom XI stoljeća otimahu se za nju mitropoliti barski i dubrovački, dok je papa Aleksandro II odlukom od 18. marta 1067. ne dosudi pravo.

Tada su pod dukljanskim ili barskim mitropolitom bile biskupije: kotorska, pulatska, svačka, srbska, bosanska i tribunjska. Ali dvije posljednje dođoše

već slijedećega vijeka pod mitropoliju dubrovačku, te bijahu pod njom i za vrijeme vladavine bana Kulina u Bosni, a Miroslava, brata Stjepana Nemanje, u Humu. U opsegu barske mitropolije bilo je pravovjernih i jedana i druge, t.j. istočne i zapadana crkve, a rečeni papa nalaže arhibiskupu Petru: neka se jednako brine za samostane kako latinske, tako i grčke ili slovenske, znajući da su oni „jedna crkva“. Onda se još ne bjehu izoštrile one suprotnosti između jedne i druge crkve u onim zemljama, koje su kasnije nastale na veliku nesreću našem narodu. Ali već nastade zavada između rečenoga kneza Miroslava i rimske crkve, kao što nam svjedoči pismo pape Aleksandra III od 7. jula 1181. napisano. U ovom se pismu humskom županu zamera, što ne pušta urediti ona mjesta, u kojima bijahu nekada stolne crkve, i što nije htio primiti papinog poslanika izaslanog k njemu za izravnanje razmirica, s toga bješe ga on isključio iz komunikacije.

Odavde se vidi, da Miroslav ne bijaše prijatelj rimskoj crkvi i da se između njih bilo prekinula komunikacija. Ovaj župan imaše za ženu sestru bosanskoga bana Kulina, a ona je kao udovica ozloglašena bila, da je pristala uz patarensku vjeru. S toga nam se nameće pitanje: nije li upravo bogomilska vjera povoda dala onom neprijateljskom duhu prema katoličkoj crkvi, koji se kod župana Miroslava pokazao? Nije li ona vjera prodrila bila u Hum za vrijeme vladavine župana Miroslava? Ovaj nagoviještaj ne samo da ne pobijaju suvremene okolnosti, nego ga i podupiru. Sjetimo se da je srbski veliki župan Stjepan Nemanja izagnao bio Bogomile iz Raške i Srbije. Ovim izgnanicima bijaše, kako rekosmo, najkraći put u Bosnu i Hum. Ondje se koncem stoljeća Patareni pojavljuju u velikom mnoštvu. U Humu ih je također svuda bilo. Srbski Bogomili, izgnani iz Srbije, imali su naći kod Miroslava utočište, što je ovaj, kako znamo, protivnik bio svomu bratu Stjepanu, pa se nekada s njim bio krvavo zaratio. Između braće opaža se neko takmičenje, jasno na državnom polju, a na crkvenom nam je nejasnije.

Što se po pitanju župana Miroslava dalo samo naslućivati, nesumnjivo je kod njegovog šuraka bana Kulina. O tome nam se sačuvala vijest u pismu, koje je god. 1199. poslao papi Inocenciju III mladji sin Stjepana Nemanje, a sinovac župana Miroslava, knez Vuk (vukan) „kralj Dalmacije i Duklje“. Kako se veliki župan Stjepan Nemanja odrekao (1195) prijestolja srbskoga na korist svomu starijemu sinu Stjepanu (Stefanu Prvovenčanom) (1195-1228), upravljaše Vukan Zetom („Dalmatia et Dioclia“) i bude time nasljednik sv. Vladimira. Vuk je svoju korist našao, da gaji prijateljstvo s rimskom stolicom i s kraljem ugarsko-hrvatskim Mirkom (1196-1204). S toga zamoli Vukan papu, da bi mu poslao svoje poslanike, s kojima bi uredio crkvene i državne odnose. Ovom prilikom saopšti Vuk papi ovu vijest: „Nećemo, da vaše očinstvo nezna, kako krivovjerstvo, ne maleno, niče u zemlji kralja ugarskoga, naime u Bosni, u toliko, da isti ban Kulin, grješno zaveden, sa svojom suprugom i sa sestrom

svojom, udovicom pokojnoga Miroslava, kneza humskoga, i sa mnogim rođacima svojim, zavede u isto krivovjerstvo preko deset tisuća kršćana.”

Vukan ne navodi u svojem pismu imena ove krive vjere; ali u pismu pape Inocencije III, kome je Vukovo pismo dalo povoda, navodi se ime sekte - Katari. Oni, dakle, krivovjerci u Bosni bijahu od osudjenog krivovjerstva Katara. Odavde vidimo, da je rimska stolica priznavala istovjetnost ove sekte u Bosni i u Italiji i Francuskoj, gdje je ona svu strogost Inocencijevih ljudi osjetila. Kako je Bosna spadala pod zapadnu crkvu, to su za bosanske Bogomile sačuvana u spomenicima zapadnim ona imena, koja su se nametala njihovim zapadnim jednovjercima, naime: Katari, Patareni ili uobče Maniheji. Katolici našega roda, obično i najradije, zvali su ih Patareni; tako između ostalih Splićanin Cutheis i Dubrovčani. S toga ćemo i mi bosanske Bogomile zvati u toj raspravi ovim imenom. Kao ni drugdje, tako ni u Bosni nisu se privrženici ove sekte zvali tim imenima, kojim su ih nazivali katolici; oni su u Bosni sebe također zvali „hrišćani”, upravo kao njihova jednovjerna braća u Bugarskoj, Italiji i Francuskoj.

Iz Vukovog pisma od god. 1199 slijedi, da je na izmaku XII stoljeća bilo u Bosni, po njegovu računu, preko 10.000 Patarena; pa da je, što je još više od tog broja značajnije, novu vjeru prigrlila bila sva vladajuća porodica, ban i banica, sestra banova, koja je valjda poslije smrti svoga muža Miroslava (poslije 1190) stanovala kod brata, i ostali rođaci. Ovo je poslije bugarskoga Gavrila, inače Radomira Romana, i njegove supruge, drugi primjer, ako je on uostalom nesumnjiv, da je vladajuća porodica južnoslovenska pristala uz ovu sektu.

Ako ne drugim putem, to je rimska stolica pismom Vukovim doznala za ovu sektu u Bosni. Sta je dakle ona na to učinila, da spasi pravovjerje u onoj zemlji, koja bijaše rimskoj crkvi predstražom protiv istočne?

Rimska crkva imaše već gotovu osnovu svoga postupanja protiv sekti u Italiji i Francuskoj. Ovu je osnovu papa Inocencio III dopunio. S toga dobićemo na ono pitanje najjasniji odgovor, ako ovdje ukratko razvijemo onu osnovu, jer su rimsku stolicu ista načela vodila i protiv bosanskih Patarena.

Crkva se smatra jedinom od Boga opunovlaštenom učiteljicom božanstvene nauke, jedinim zakonitim skladištem prave vjere i milosti. U jeresi nazire ona svojevóljno odmetništvo od vjere Isusove; u krivovjercu oholost uma i izopačenost srca, kojima on samovoljno bira, što mu je po čudi, između članaka i ustanova crkvenih, te se ovako postavlja iznad proroka, jevanđelja i apostola, a odbacivši ugled crkve stvara odvojene vjerske općine ili im se pridružuje. S ovog gledišta ne može crkva mira sklapati sa onima, koji su se od nje odijelili, ne može bludu, pored istine, na prijestolju mjesta dopustiti. Ona oprašta bludniku i griješniku, ako priznaju istinu, ali se ne pokorava oporoj volji. S toga je svuda nastojala krivovjerce ili obratiti ili iskorieniti.

Ako je crkva ovo stanovište zauzimala prema svakoj jeresi, koliko ga je više primenila prema dualističkoj sekti, koja je isto kršćanstvo u pitanje stavila i koja je njoj samoj na zapadu o glavi radila? Čujmo, kako jadikuje knez Rajmondo V god. 1177. nad razvraćenosti koju je sekta u južnoj Francuskoj proizvela: „Ova je jeres takav mah uzela, da je razdor zavladao između muža i žene, oca i sina, svekrve i nevjeste. Svećenici su se pustili zavesti, crkve su zapuštene i raspadaju se, ustežu se ljudi kristiti, sveta je pričest omrzla, i zamrzila ispovijest. Ne vjeruje se u stvarenje čovjeka i uskrsnuće tijela, jednom riječju: sve su svete tajne uklonjene, a uvedena dva načela.“ Dodajmo još k tome, da je ova sekta tako na katoličku crkvu zamrzila bila, da je - kako se bar pričalo - izaslala bila punomoćnike k Saracenicima, da im ponude savez protiv zapadnog kršćanstva.

Ako dakle uzmemo na um s jedne strane stanovište crkve naspram krivovjerstvu uopće, s druge odnos dualističke sekte nasprama historijskom kršćanstvu, njezino raširenje i osobenost njenu, onda se nećemo čuditi što je crkva prihvatila najozbiljnija sredstva protiv sekti, čim ova ojača. Već na saborima održanih god. 1163 u Tournai i god. 1165 u Lombardu, izdane su stroge naredbe tako protiv krivovjercata Katara, kako i protiv njihovih zaštitnika. Ali kada se uprkos ovim naredbama ova sekta sve dalje širila, crkva je naročito na to svoju pažnju obratila, kako da se krivovjerci pronađu, pred sud pozovu i kazne. S toga je u saboru, održanom god. 1184 u Veroni pod predsjedništvom samoga pape Lucija III zaključeno i određeno: da je svaki biskup, ili sam ili kroz arhiđakona, ili drugoga izaslanika, dužan jedan ili dva puta na godinu posijetiti župu, u kojoj bi po prijavi živjeli krivovjerci, i ondje istragu povesti. Istraživalac je pred sebe pozivao uglednije ljude one župe, ispitivao ih za krivovjerce, a oni su bili dužni pod zakletvom otkriti takve općinare, koji su od crkve otpali, koji su sumnjivi, koji idu na tajne sastanke itd. Prema potrebi bila je pozvana i cijela župa na zakletvu, kao odgovorna za čistoću vjere.

Onda su optuženici bili prizvani pred istraživaoca, koji im najprije razložio stanovište crkve naspram sekti, zatim ih je ispitao o krivoj nauci i o protivnoj joj katoličkoj, a pitanja i odgovore pisao je u zapisnik istražiteljev bilježnik. Kada optuženik nebi htio odgovoriti na pitanja ili ih obilazio, bila su u XII vijeku upotrebljavana neka sredstva, kao iskušenje s vodom i željezom, kojim su se u srednjem vijeku uopće služili, kako bi dokazali nevinost ili krivicu. Ako bi se krivovjerac dobrovoljno predstavio pred istraživaoca, bio je dužan, prije svega, javnom i svečanom zakletvom odreći se članstva u sekti, odbacivši sve dijelove njezine nauke, osudivši je i proklevši je, i obavezavši se, da će sudjelovati kod obraćenja svoje dosadašnje braće. Onda je obraćeniku nametnuta pokora (da izgovori određeni broj molitvi). Protiv svih drugih krivovjercata proglašene su kazne.

Za vrijeme pape Inocencija III uvedena je po pitanju istraživaoca promjena. Pošto se s jedne strane događalo, da su redovni istraživaoci, biskupi,

mlako taj posao izvršavali, s druge strane krivovjerstvo bješe onda visoko podiglo glavu, to je ovaj papa mislio, da istraga protiv krivovjercama i sav protiv njih postupak treba uzeti u svoje ruke sama rimska stolica, kojoj je posao da bdiju nad pravovjercima u kršćanskom svijetu. Tu je bio i taj razlog, što su neki biskupi zaraženi bili krivom vjerom ili bar bili sumnjivi. Sada je rimska stolica imenovala i izašiljala istraživaoca, koji su dobijali od nje neposredno upustva i povlastice, i sačinjavali poseban sud za istraživanje - vlast biskupa protiv krivovjeraca pređe na papske izaslanike (legate). Ovo je početak takozvane „inkvizicije“. U samom istraživanju papa Inocencije uvede ovu promjenu, što je ona barbarska iskušenja zabranio.

Glavne crkvene kazne protiv krivovjeraca bijahu isključenje iz crkve i zabrana (interdictum) - obustava obavljanja svih crkvenih obreda (sem krštenja, krizmanja, ispovedanja i pričešćivanja bolesnih i samrtnika), kao crkvena kazna za oblast, državu, grad ili općinu - kojoj biše ponekad cijela mjesta i zemlje podvrgnuti. Proglašavale su se zabrane svake nedjelje i praznika uz zvonjenje i ugašene svijeće; biskup, koji bi to propustio da uradi, bio je obustavljen u svojoj časti i službi na tri godine.

Ali protiv krivovjeraca bijaše primjenjen ne samo „duhovni mač“ (gladius spiritualis) nego i „fizički mač“ (gladius materialis). U onoj strastnoj borbi, koja se bila zametnula, malo su odziva našle one lijepi riječi učenoga sv. Bernarda: „Neka se krivovjerci radije uhvate, nego da se rastjeraju, uhvate - velim - ne oružjem nego dokazima, kojima se njihove bludnje oprovrgavaju; a oni, ako je moguće, neka se po katoličkom načinu izmire, neka se povrate k vjeri.“ Vjera je bila u ono doba pronikla sve svjetske i državne odnose u toliko, da se je odmetništvo od nje smatralo za zločin ne samo u crkvenom, nego i državnom zakonodavstvu, za uvredu Božjega veličanstva. S toga je svaki, za koga je istraga dokazala da je krivovjerac, lišen bio svih građanskih prava. Osim toga, već je rimski sabor god. 1157 odredio bio, da se krivovjercu treba uzeti sav njegov imetak. Papa Inocencio III potvrdi (1199) ovu odluku, te odredi, da se oduzeta dobra porazdijele na tri jednake časti, od kojih se jedna treba dati onome koji je krivovjerca uhvatio, druga poglavarstvu, koje ga je kaznilo, treća za učvršćenje mjesta, gdje je bio uhvaćen. Smrtnoj su se kazni dugo opirale crkvene vlasti i najugledniji crkveni dostojanstvenici, te su krivovjerci upravo u njima nalazili ondje zastupnika, gde ih je narod razdražen na lomaču tjerao. Ali kasnije su državni zakoni i u tom strožiji bili, te postali živim izrazom svog doba.

Crkva i država postupahu strogo ne samo protiv pronađenih krivovjeraca, nego i protiv sumnjivih i protiv zaštitnika krivovjeraca. Prvi od ovih, pozvani pred istraživaoca, ako se nisu prijavili tokom godine, bijahu isključeni iz crkve, a pravovjernima je bilo zabranjeno, da se ne smiju s njima družiti pod pretnjom kazne, da im je ulaz u crkvu tokom mjesec dana zabranjen. Zaštitnici krivovjeraca bijahu također isključeni iz crkve, proglašeni sramotnim (infar-

nes); oni su izgubili pravo na javnu službu, glas na izborima i u skupštinama, pravo na svjedočanstvo kod suda, pravo nasljedstva, nisu imali pravo na odvjetnika (advokata), niti je bilježnik imao pravo izdavati valjane isprave za njih itd. Papa Inocencio III pooštri (1200) ovu kaznu time, što odredi, da se zaštitnik krivovjeraca ima kazniti globom novčanom, koja ne smije biti manja od četvrtine vrijednosti njegova imetka.

Državne su vlasti bile obavezane izvršiti zakone, koji su protiv krivovjeraca bili doneti. Poglavarstva su se svake godine na njih imala obavezati; ona su, kao i vlastela, imala se obavezati, da će u svemu pomagati istraživaocima u njihovom poslu. S toga je istraživalac izrekao sa svoje strane samo crkvenu osudu, a za svjetsku kaznu predao je krivovjerca državnim vlastima, koje su ga bez saslušanja kaznile po zakonu. Vladalac, koji bi sam štitio krivovjerce ili još uz nje pristao, bio je jednako, kao što i drugi, kaznama izložen; ali, osim toga, izgubio je pravo na prijestolje. Ako nije za godinu dana dao crkvi zadovoljštine, njegovi su podanici bili odriješeni dužnosti da mu budu vjerni, a zemlja mu je bila otvorena neprijateljstvu susjednih pravovjernih vladalaca, koji budu pozvani na odbranu crkve u onoj državi. Odavde su nastali takozvani križarski ratovi, koji su podignuti bili ne samo protiv nevjernika, nego i protiv krivovjeraca. Kršćanski vladaoци neka se, poput Isusa Navina pred Jerihonom, združe sa svećenstvom protiv otrova krivovjerstva. Iako je takav poziv, sa strane vrhovne crkvene vlasti mnogim vladaoциma dobro došao, koji su ovakvu priliku rado upotrijebili protiv svojih susjeda, to nije rimska stolica propustila upotrijebiti i druga sredstva, da ih ohrabi na one ratove. Jer osim što je takvim vladaoциma dodjeljivala duhovne milosti, stavljajući ih pod njihove države za vrijeme križarskih ratova pod osobitu zaštitu apostolske stolice, podupirajući ih i novcem i oružjem u ratu, dozvoljivajući da osvoje zemlje krivovjeraca s pravom vlasništva itd.

Ovako se crkvena i državna vlast obračunavala protiv krive nauke, a ova strogost, namijenjena inače svakomu krivovjerstvu, bude uperena osobito protiv Katara i Patarena, glavnoj i najjačoj one dobe sekta na zapadu. Isto je bivalo u istoku. Ako i nisu ovdje do konca XII stoljeća zakoni protiv krivovjerstva bili onako razvijeni kao na zapadu, to nisu oni bili blaži, kao što nam svjedoči postupak protiv Bogomila u carstvu bizantinskom i u Srbiji. I ovdje se istraga vodila proti krivovjeraca; oni budu na sud pozvani ili pohvatani; sakupi se zbor da im sudi; tvrdokorni budu osuđeni na tamnicu, izgon iz zemlje, na osakaćenje, čak i na smrt.

Bosanski dakle Patareni, kada su se pojavili, našli su se nasuprot takvoj crkvenoj i državnoj sili. Osim toga, imali su nasuprot sebe papu sa onako izraženim načelima, kao što je bio Inocencio III. Sjediniti svijet kršćanski, očistiti ga od krivovjerstva, ishoditi glavi crkve takav upliv u sve odnose, da crkvena vlast bude nalik na sunce, od koga država dobiva svoje svjetlo - ovo bijaše zadatak, koji je taj veliki muž preduzeo i koji je on osamnaest godina (1198-

1216) ostvarivao visokim umom i željeznom dosljednošću. Samo što je stupio na stolicu sv. Petra, primenio je protiv italijanskih Patarena i francuskih Katarom sva sredstva, koja mu davaše u ruke i vlast i postojeći zakoni. Dana 1. aprila 1198. pozove nadbiskupa od Aucha, da složno sa svojim sufraganima (svećenicima) stane na put Katarima iz one pokrajine, te da uzme u pomoć, ako bi potrebito bilo, i svjetski mač. Odmah iza toga (21. aprila) izašla su dva redovnika cistercitskoga reda, Rajner i Guj, u južnu Francusku s potpunom vlašću. U isto je doba izašao je svoga poslanika u gornju Italiju; a slijedeće godine (u julu 1199) izdade oštru naredbu protiv Patarena u Viterbu.

Kada je Inocentio III iz Vukovog pisma (1199) doznao, da ima u Bosni tih krivovjeraca, nije mnogo promišljao što da radi. Ovdje se pred njegovim umom pojavio rijetki slučaj, da je sam vladalac zemlje i sva njegova porodica i rodbina okrivljena. Jer je ban Kulin, kako se papi javilo, „ne samo davao sigurno utočište krivovjercima, nego ih je i javno podupirao, izlažući njihovoj lažnoj nauci i sebe i zemlju svoju, te uvažavajući ih kao katolike, čak više od katolika, nazivajući ih pravi kršćanima.“ Iz tog razloga, a pri tome znajući da je ban bosanski priznavao vrhovnu vlast ugarske krune, obrati se papa pismom od 11. oktobra 1200. Mirku, kralju ugarskom. On podsjeća kralja na cilj, radi kojeg je dobio vladalački mač, i na opasnost, koja prijete Ugarskoj i njezinom pravovjerju, ako ne pomogne istrijebiti jeres u Bosni, pa i bana što prije od nje odvratiti. Onda nastavlja ovako: „Da ova bolest (jeres), ako joj se ne stane na put u početku, ne zarazi bližnje zemlje i ne preše, Bože sačuvaj, u kraljevinu Ugarsku, molimo, opominjemo i nagovaramo kraljevsku visost u Gospodu, nalažući tebi za oprostjenje grijeha, da se pripremiš silom i kako dolikuje kraljevskoj moći, kako bi toliku nepravdu, nanesenu Kristu i kršćanima, osvetio; te da ti, ako ne bi rečeni ban (Kulin) izagnao sve krivovjerce iz potčinjene mu zemlje i sav im oduzeo imetak, izagnaš kako njega tako i krivovjerce njegove ne samo iz zemlje njegove, nego i iz cijele Ugarske kraljevine; a da njihova dobra, gdje god bi u tvojoj zemlji bila, oduzmeš; štaviše, nemoj banu da oprostiš, već izvrši protiv njega pravo državne vlasti, ako se ne bi na put pravde svrnuo.“

Papa Inocencio III, kako se iz ovoga pisma razume, postupaše protiv bana Kulina i bosanskih krivovjeraca onako, kao što bijaše ustanovljeno dotadašnjim zakonom i običajem. On učini kralja ugarskoga izvršiteljem ovih zakona. Mirko je imao najprije pozvati Kulina, da se odvrati od Patarena i da ih prestane zaštićivati. Ako bi taj poziv ostao bez uspjeha, onda je kralj ugarski imao provaliti u Bosnu, zaposjesti ovu zemlju, osvojiti imetak Patarena, izagnati njih i bana njihova. Ovo je prvi križarski rat, koji je rimska stolica htjela podići na patarensku Bosnu.

Ali ban je Kulin umio odvratiti ovu pogibelj od svoga prijestolja i svoje zemlje. On se na poziv kralja Mirka „izvinuo, da je Patarene smatrao ne za krivovjerce nego za katolike i da je spreman poslati u Rim neke od njih, neka

papi razlože svoje vjerovanje i ponašanje, kako bi njegovom odlukom bili ili u dobru utvrđeni ili od zla odvrćeni, pošto su voljni držati se neoskvrnjeno nauke apostolske stolice." Ovakovim je odgovorom sam Kulin odbacio od sebe sumnju odmetništva uvjeravajući, da njegova bludnja, ako je ima, ne potiče iz zle volje i opake namjere; a s druge je strane sav posao preneo neposredno pred rimsku stolicu i tako izbjegao miješanje ugarskoga kralja. Kulin je zbilja poslao u Rim svoga mitropolita, dubrovačkoga arhibiskupa i arhidakona Marina i s njime nekoliko Patarena, te zamolio papu, da pošalje u Bosnu „sposobnoga čovjeka“ iz svojega okruženja. Ovaj poslanik papin imao bi se sam uvjeriti o vjerskom stanju Bosne, a prema tome „iskorijeniti i posaditi, što bi se po njegovom sudu imalo iskorijeniti i posaditi.“

Ovakvo ponašanje bosanskoga bana trebalo je i ugarski dvor iznenaditi i rimsku stolicu umiriti. Da je on (ugarski kralj) upravo tada nastojao vlast svoju na prekosavske zemlje raširiti, svjedoči nam zapodjenuta razmirica sa Srbijom. U toj je razmirici Mirko našao saveznika - kneza Vukana. Srbski veliki župan Stjepan htjede namijenjeni si udarac tim odbiti, tako što se i on približio rimskoj stolici. On je učtivo primio poslanike papinog kapelana Ivana (de Casamaris) i podđakona Simeona, koji su bili u Duklju poslani (1199) i ondje držali sabor pokrajinski, te posebnim pismom svoju odanost, naspram rimskoj stolici, papi očitovao. Ali sve ovo ne mogaše ublažiti ugarsko gospodoljublje, te je kralj Mirko negdje u jeseni 1202. papu, preko posebnog poslanika, pravo ili nepravo, izvijestio, da je „zemlju velikoga župana pod svoje gospodstvo uspostavio“ t.j. Stjepana prisilio, da prizna vrhovnu vlast krune ugarske. Ako je dakle ugarski dvor naspram južno-slovenskim zemljama takvu politiku tjerao, punim se pravom može zaključiti, da bi kralj Mirko zbilja bio križarsku vojsku poveo u Bosnu, kada nebi ban Kulin bio pokazao onoliku pripravnost naspram zahtjeva rimske stolice.

Ova je, s druge strane, ponudu i molbu bosanskoga bana objeručke prihvatila. Papa Inocencio, koj je osobitom pozornošću pratio crkvene i državne odnose južno-slovenskih država, Srbije, Bugarske i Bosne te ih nastojao čim uže privezati apostolskoj stolici, „posavjetovavši se s biskupima“, izasla Bernarda, splitskoga arhibiskupa, i svoga dvorskoga kapelana Ivana de Casamarisa u Bosnu, podijelivši im punomoćje pismom od 21. novembra 1202. Inocencio nije mogao bolje udesiti taj izbor. Ivan, kao bivši poslanik u Duklji i Srbiji, bijaše točno obaviješten o stanju stvari u južnoslovenskih zemljama. Splitski pak arhibiskup Bernardo, rodnom iz Perugie, posvećen (1200) od samoga pape za onu stolicu mitropolitansku, bijaše „čovjek učen i rječit“, a k tomu imajuć sam posla s Patarenima u Dalmaciji, dobro upućen u nauku i ustrojstvu ove sekte. Jedva je naime Bernardo zasio bio na stolicu sv. Dujma, kada mu dođe do znanja, da se Patareni udomiše i u njegovoj mitropoliji, osobito u gradovima Splitu i Trogiru.

Patarenska je sekta, po svjedočanstvu suvremenoga povjestnika splitskoga, prenesena u Dalmaciju iz Bosne. Glavni joj učitelji bijahu dva slikara i zlatara braća Mato i Aristodio, građanina zadarska, ali rodom iz Pule. Oni bijahu vješti „latinskoj i slovinskoj knjizi,“ a veći su dio života sproveli u Bosni, gdje su novu vjeru upili bili. Oni su u Splitu našli dosta pristalica, time pak izazvali revnost novoga mitropolita. Bernardo kušaše najprije naukom obratiti zabludele; onda poprimi strožija sredstva po postojećim zakonima: isključi iz crkve krivovjerce, zapovjedi da im se imetak oduzme, a oni izgnaju iz zemlje. Mato i Aristodio odrekoše se svoje bludnje; ali bilo je takvih, koji su rađe ostavili domovinu nego li vjeru svoju. Nema sumnje, da su ovi prekoračili međe hrvatske domovine i utekli u susjednu Bosnu k jednovjernoj braći, gdje ih primi ban Kulin, pa i bosanski biskup Danilo, ako je ova posljednja vijest istinita. I ovo je prva javna pojava Patarena u našoj hrvatskoj domovini; kao što su oni po toj vijesti potekli iz Bosne, tako su se u nju uticali, kada god im ne bijaše odmora u Dalmaciji i Hrvatskoj.

Bernardo i Ivan, oba Talijana rodom, bijahu prvi istražitelji, inkvisitori, protiv Patarena bosanskih. Poslanstvo im propisuje rečeni apostolski list od 21. decembra 1202. U njemu se istražiteljima nalaže: „...da došavši u zemlju rečenoga Kulina istraže vjerovanje i ponašanje kako njegovo, tako supruge i ljudi zemlje njegove, te da vlašću apostolske stolice potvrde po crkvenim propisima, što bi ondje našli, i da potvrde da je sve dostojno u smislu katoličke vjere i apostolskih nauka. Ako bi pak ondje što god našli, što krivovjerskom opačinom zaudara, i što se protivi pravoj nauci, neka ono po propisu povrate na stazu istine. Ako li nebi htjeli u Bosni slušati njihove opomene i naredbe, treba da protih njih postupaju bez svakoga obzira u smislu odredaba izdatih protiv krivovjeraca.“

Uputstvo, dakle, izdato rimskim poslanicima Bernardu i Ivanu glasilo je onako, kao i njihovim kolegama, koji su se slali u Francusku i Italiju. I njima su crkveni propisi, koji su bili izdati protiv krivovjeraca, imali služiti za mjerilo. Ovi su propisi čitatelju iz navedena nacrtu dovoljno poznati.

U aprilu god. 1203. nalazimo papskog kapelana Ivana u Bosni u potpunoj poslaničkoj djelatnosti; o njegovom drugu, nadbiskupu Bernardu, nema nigdje spomena. Žali Bože što nam se nisu sačuvali istražni spisi. Ali sama je stvar sa sobom donosila, da se istražitelj obavijesti o istinitosti prijave protiv bana Kulina i njegovog dvora. Ove su prijave, kako znamo, glasile, da je Kulin pristao uz Patarene, da ih štiti, i čak drži za prave kršćane. Iz dokumenata koji se odnose se na djelovanje papinog poslanika u Bosni, koliko su nam sada poznate, ne nalazi se nigdje traga, da bi se ban Kulin odricao krivovjerstva. Iz njih slijedi, da je ban poslaniku išao na ruku i garantovao za njegove naredbe; ali slijedi i to, da je prije štiti Patarene, te obećao, da ih više neće trpjeti. Za sada se dakle ne može izvjestno reći: jeli ban Kulin bijaše i sam pristalica ili samo zaštitnik Patarena. Ako je ovo prvo, to je on uz njih pristao

poslije 29. avgusta 1189, jer se u povelji, koju izdade onoga dana Dubrovčanima, poziva u pomoć presveto Trojstvo, navodi se „usječenje glave Jovana Kristitelja“, što se, kao što ćemo na svojem mjestu vidjeti, ne može u sklad dovesti s vjerom ove sekte.

Istraga je i u Bosni bez sumnje onako sprovedena kao što je to na zapadu bivalo. Patareni, koji su priznali svoju bludnju, moraše se nje i sekte svečano odreći, te se i pismeno vezati, da će ostati u krilu rimske crkve. Na veliku korist narodne povjesti sačuva nam se dokument, kojom su se nekoliko poznatijih Patarena odrekli svoje vjere. On je izdat dana 8. aprila 1203. „u Bosni kod rijeke na mjestu zvanom Bjelino polje.“ Odavde bismo nagovijestali, da je glavni sastanak papinih poslanika bio u srcu Bosne. Ispovijest je ona bila izdana u prisutnosti Ivana de Casamaris, bana Kulina i dubrovačkoga arhiđakona Marina, koji su oba ovo svjedočanstvo potpisala; izdaše ga tako Dragiša, Ljubin, Dragota, Pribiša, Ljuben, Radoš i Vladoš u ime svoje i svoje braće. Ova nam imena svjedoče, da je Patarenstvo zahvatilo bilo upravo bosanski narod. Ispovijest je tako znamenita, da je ne možemo nikako ovdje propustiti; glasi ovako:

„U ime vječnoga Boga, Stvoritelja svih stvari i Otkupitelja čovječanskoga roda; godine od upućenja Njegova 1203, a gospodina pape Inocencija III godine šeste. Mi načelnici (piores) onih ljudi, koji se do sada na svoju ruku nazivasmo opunomoćenci kršćanskoga imena na bosanskom zemljištu, umjesto svih prisutnih, obećajemo pred Bogom i Njegovim svecima u prisutnosti g. Ivana de Casamaris, kapelana pape i rimske crkve, u tu svrhu u Bosnu izaslana, pred zaštitnikom (patrono) banom Kulinom, gospodarem Bosne, za sve koji su od navedene zajednice naše braće, da ćemo se držati uredbe i zapovijedi rimske crkve kako u životu i ponašanju svojem, tako da ćemo joj poslušni biti i živjeti prema njezinim propisima, obavezujući se za sve u našoj družini i garantujući, ako bi ikada od sada slijedili krivovjerski otpad, sa svojim posjedom i cijelim imetkom. Najprije se odričemo raskola, kojim smo ozloglašeni, i priznajemo crkvu rimsku za svoju majku, glavu svega kršćanskoga jedinstva. U svim mjestima našim, gdje ima samostana (fratrum conventus), imaćemo bogomolje (oratoria), gdje ćemo se braća javno sastajati noću za pjevanje jutarnje, a danju za pjevanje časova; u svim pak crkvama imaćemo oltare i križeve, i čitaćemo, kao što čini rimska crkva, knjige kako Novoga, tako i Staroga zavjeta. U svim našim mjestima imaćemo svećenika, koji će bar tokom nedjelja i praznika čitati mise po crkvenom obredu, slušati ispovijest i dijeliti pokoru. Uz bogomolje imat ćemo groblja, u kojima da se sahranjuju braća, i pridošlice, ako bi slučajno ondje umrli. Sedam puta najmanje primit ćemo iz ruku svećenika tijelo gospodnje, naima na božić, uskrs, duhove, petrovo, na veliku i malu gospođu i na sve svete, t.j. prvoga novembra. Održavat ćemo postove, koji su crkvom određeni, i koji su našim starima već zapovijedani. Žene, koje od našega reda budu, bit će od muževa

odijeljene, kako u spavaonicama tako u kuhinjama, i nijedan brat neće razgovarati sam sa samom ženom, odakle bi se mogla kriva sumnja poroditi; uostalom nećemo primati oženjenoga ili udate osim da se obojica obrate obećavši čistoću sa zamjenjenim privoljenjem crkvi. Blagdane ćemo svetaca, koji su od svetih otaca ustanovljeni, svetkovati. I nijednoga nećemo ubuduće među sebe primati, koji bi po sigurnom znanju bio Manihej ili bude kakav krivovjerac. I kao što se razlikujemo od ostalih svjetskih ljudi dijelima, životom i ponašanjem, tako ćemo se razlikovati i odjećom, koja će biti zatvorena, ne šarena (colorata), do gležanja odmjerena. Uostalom nećemo se ubuduće, kao što je bilo do sada, zvati kršćani, nego braća, da se onim posebnim imenom krivica ne čini drugim kršćanima. Kada umre starješina (magister), od sada će za sva vremena ubuduće, načelnici (piores) sa savjetom bogoljubne braće birati poglavara (prelaturum), da ga jedini papa potvrdi. Ako bi još štogod drugo rimska stolica htjela dodati ili oduzeti, ono ćemo s poštovanjem primiti i održavati; a da sve ovo stekne vjekovnu vrijednost, potvrđujemo vlastoručnim potpisom.”

Iz ovoga se svedočanstva razabire dosta jasno dvoje: prvo, da su ga izdali obraćenici iz patarenstva na vjeru katoličku; drugo, da ovi obraćenici bijahu načelnici bosanskih samostana. Iz prve točke, u kojoj se obraćenici odriču najprije raskola („abrenuntiamus scismati”) moglo bi se u prvi mah zaključiti, da oni bijahu pre članovi istočne crkve, a ne Patareni. Ali takvom se tumačenju protivi takvo ime, kojim su se ovi raskolnici prozivali, kao i sav sadržaj njihove ispovijesti. Oni naime vele, da su se prije nazivali kršćani, pa da se u buduće neće tako nazivati, jer ovo ime vrijeđa ostale, prave kršćane; a znamo da su se sljedbenici ove dualističke sekte, kako na istoku, tako i na zapadu, ovim imenom isključivo ponosili. Nadalje, obraćenici se odriču svake zajednice s Manihejcima, kojih je dakle u Bosni u ono vrijeme bilo, a pod onim se imenom podrazumijevahu Patareni. Ali kada i nebi bilo ovih imena u svjedočanstvu, navode se u njemu takve uredbe, na čije se upražnjavanje obraćenici vežu, koje su u istočnoj i zapadnoj crkvi jednako propisane, a koje su Patareni odsuđivali; tu spadaju: crkve i bogomolje (ecclesiae, oratoria), liturgija (misa), oltari i križ u crkvi, poštovanje svetaca, od svetih tajni (sakramenata) euharistija i pričest, ispovijed i red svećenički.

Kada bi obraćenici bili članovi istočne crkve, te prešli u zapadnu, dovoljno bi im bilo položiti običnu vjeroispovijest odnoseću se na jedinstvo crkve i glavu njezinu; gore navedena ispovijest bila bi u crkvi bezprimjerna. Napokon se vlastitim izvještajem Ivana de Casamaris, koji je on podanao papi obavivši svoje poslanstvo u Bosni, potvrđuje, da je on imao ondje posla s Patarenima. Ne može onda biti sumnje, da je ova vjeroispovijest od obraćenika patarenških, a ne od bivših članova istočne crkve.

I drugo je dosta jasno u ispovesti izraženo; jer one starješine ili načelnici govore o svojim samostanima, odričući se imena „kršćana”, kao posebno

patarenskog, obavezuju se da će se u buduće zvati braća (fratres), dakle imenom, koje se posebno i u jednoj i drugoj crkvi daje kaluđerima. Osim toga, obavezuju se obraćenici na održavanje posebno redovničkih i samostanskih uredbi, kao što je pojanje noću, i danju jutrenje, i časove, češće primanje pričesti, češći post, odvajanje od ženskog pola, različita nošnja ili odjeća od svjetske; napokon govore o izboru svoga poglavara.

Odavde se vidi, da se patarenstvo, kako na istoku, tako i u Bosni, dosta rano bilo uvuklo u samostane; kod njih je, zapravo, ono našlo najjaču zaštitu i potporu zbog ugleda, koji su redovnici (kaluđeri) svagdje imali. U ženske je također samostane imala ova sekta prodrijeti, te je imao kod Patarena taj običaj zavladatai, da su kaluđeri i kaluđerice njihove stanovali pod jednim krovom. S toga se u svedočanstvu obavezaše: „Što se tiče žena koje su naše veroispovesti, one će biti odvojene od muškaraca, i u spavaonicama i u trpezarijama, i niko od braće neće razgovarati nasam sa njima, da se ne bi pojavila zla sumnja.“ Uostalom, bilo je i u Francuskoj u isto doba slučajeva, da su katoličke kaluđerice, koje su zadržale kaluđersku odjeću, pristupile Katarijama.

Ovakva svjedočanstva, kakva su dali načelnici samostana bosanskih, dali su papinom poslaniku sigurno i drugi, osobito uticajni obraćenici, obavezujući se u njemu svim svojim imetkom, ako bi se opet povratili u sektu. Ova obaveza bijaše obično garancija za iskrenost obraćenja. Ali obraćenici bosanski obećahu se još svečanijim načinom. Kada je, naime, poslanik papin obavio u Bosni važniji dio svoga poslanstva, te o uspjehu njegovom obavijestio rimsku stolicu, otputovao je on u Ugarsku, a s njim bosanski ban Kulin, te Ljubin i Dragota kao punomoćnici svoje braće. Ovi su punomoćnici dana 30. aprila iste godine došli pred samog kralja Mirka, nadbiskupa koločkog, biskupa pečuškog i mnogim drugima, da će se tačno onog svedočanstva držati. Ugarski kralj je zatim njihovo pismenu izjavu, potkrijepljenu kraljevskim pečatom, predao u ruke bana Kulina, te mu naložio, da bdi nad izvršavanjem propisa u njemu sadržanim. Ban se na to obavezao garantujući globom od 1000 srebrnih maraka, ako bi trpio u svojoj zemlji, bilo one obraćenike, kada bi opet otpali, bilo druge krivovjerce.

Tako je prošla ova prva istraga u Bosni protiv Patarena. Ban Kulin je posvjedočio svoje pravovjerce i odanost prema rimskoj stolici, te dao obećanje, da neće više trpiti krivovjerce u svojoj zemlji. Ovo je obećanje on dao kako glavi crkve, tako i kruni ugarskoj. S banom su dali istu izjavu i načelnici reda, čime se patarenstvu oduzeo najuticajniji deo ljudi u zemlji. Vlast i ugled odvoji se tako od ove sekte god. 1203.

Posebne okolnosti Bosne učiniše, što je papa Inocencio III ondje toliki uspjeh stekao bez silnoga napora i u kratko vrijeme od nekoliko mjeseci, dok je kod jednovjercaca bosanskih Patarena na zapadu naišao na veliki otpor, koji se samo ratom i velikim prolivanjem krvi slomio. Inocencio je svu svoju moć

upotrebio, kako da razorio silu Katara u južnoj Francuskoj, gdje je ona, osobito u toloskoj kneževini pod zaštitom grofa Rajmonda VI, usredotočena bila. On je najprije pokušao obratiti zabludele kroz svoje poslanike i propovijeda-
oce. U tu je svrhu redom poslao u one priedjele stožernika Ivana (1203), zatim dva pripadnika katoličkog reda cistercita Petra iz Novigrada (Chateau-neuv) i Radulpha (1205), kojima su se u junu g. 1206 pridružila dva Španjolca, Diego biskup od Osme i njegov subprior Dominik. Petar se bio sastao s Rajmondom, te je od njega u julu 1206. dobio obećanje, da će iz svoje zemlje krivovjerce izagnati. Ali ovo obećanje ne bijaše iskreno; s toga je papin poslanik grofa isključio iz crkve i na njegovu kneževinu udario interdikt (posebna papska zabrana), a ovu je osudu papa potvrdio pismom od 27. jula 1207. izrazivši ujedno nadu, da će se Rajmondo pokoriti crkvenim zakonima i tako sam onu kaznu ukloniti.

Kada je napokon sam Petar, poslije dogovora s grofom u St. Gillesu, dana 15. januara 1208. iz zasjede bio smaknut, te je ovo ubijstvo u grijeh grofu upisano, onda je Inocencio podanike i vazale Rajmondove lišio dužnosti podaničke vjernosti, te kršćanske velmože Francuske (10. marta 1208) pozvao na križarsku vojnu protiv toloskog gospodara. Na ovaj se poziv odazva mnoštvo pravovjernih, a ratobornih velikaša, pod čijim se oružjem sakupi silna vojska do 200.000 križara. Rajmondo ovom silom u tjesnac utjeran, poželi izmiriti se s apostolskom stolicom, što se i zbude dana 18. juna 1208. u St. Grillesu pred papinim poslanikom Milonom i mnogimi vladikama.

Ali ko da sada zaustavi onu ratobornu čeljad? Ona je pod vojvodstvom hrabroga i bezobzirnoga gr. Simeona od Montforta krenula protiv knežina Beziers, Carcassonne i Foix, ležećim između lionskoga zaljeva i rijeke Garonne, u kojima je bilo mnogo krivovjeraca, te je ondje porobljavala, palila i ubijala. Onda se okrenula protiv toloske knežine i zaposjela neke krajeve. Od Rajmonda se zahtijevalo da napusti posjednute priedjele, ali on nehtjede, pa se glavom u Rim uputi.

Inocencio je pismom od januara 1210. naložio da se grofu, koji ga opet uvjerio o svojoj odanosti naspram rimskoj stolici, vrate osvojena dobra. Ali kada je Rajmondo Katarima pomagao kod opsade grada Lavaura (1211), sva se križarska vojska na njega sručila. Krvava je bila borba, koja se različitom za obje stranke srećom slijedećih godina vodila, i koja bješe pregovorima pomirljivim prekinuta, i tako završila, da je sabor u Montpellieru, koji je otvorio papin poslanik Petar od Beneventa dana 8. januara 1215, rečenoga Simeona od Montferta proglasio gospodarom toloske knežine. Ovu je osudu protiv gr. Rajmonda potvrdio sveobći sabor, koji je pod predsjedništvom pape Inocencia III u Rimu, u crkvi lateranskoj mjeseca studenoga iste godine, svečano otvoren.

Na tom se saboru uglavnom raspravljalo o krivovjercima u južnoj Francuskoj; na njega dođoše gr. Rajnaondo sa sinom i druge velmože, koje su

trpjele u prošloj križarskoj vojni, tužeći se svi na Simeona od Montforta. U ovom je saboru stvoren zaključak propisujući kako da se protiv krivovjeraca postupa i kako da se oni kazne. U njemu su svedene prijašnje naredbe, kojih je mnoge Inocencio u svojim pismima bio izdao.

Iz ovoga se kratkoga nacрта one dugotrajne i žestoke borbe, koje su se vodile u južnoj Francuskoj između Katolika i Katara, lako razabira istina naših riječi, da je crkva i rimska stolica stekla u Bosni pobjedu bez svake skoro žrtve. Ona nije našla ondje u banu Kulinu bosanskoga Rajmonda, a niti u kralju Mirku Simeona od Monteforta; pa niti nisu bile u Bosni strasti između pravovjernih i Patarena tako razdražene, kao što bjehu s one strane Rhone. Da su ove vjerske strasti podpirivane bile vlastoljubljem i gospodoljubjem velmoža, koji križem na grudima sakrivahu svoje nečiste namjere, o tom netreba nikoga uvjeravati. Tko zna nebi li se i u Bosni i u Ugarskoj bilo našlo takvih velmoža, da nije ban Kulin od svoje zemlje odvratio pogibelj križarske vojne?

Drugo je bilo pitanje, koje se papinom poslaniku nametalo: da li će biti ova tako lako stečena pobjeda u Bosni dugotrajna? I šta bi valjalo učiniti, da se učvrsti? Na ovo pitanje nije bilo teško s crkvenoga gledišta odgovoriti. Crkva katolička u Bosni nije imala toliko organa, koliko ih je zahtijevala duhovna potreba naroda. U onoj zemlji, „prostranoj preko deset dana“, bijaše, kako znamo, samo jedna biskupija, pa i ova bijaše smrću vladike upravo onda ispražnjena. S toga je poslanik Ivan u svojem izvješću, podastrtom papi iz Ugarske, savjetovao rimskoj stolici: da se u Bosni podignu tri ili četiri nove biskupije, a ne uzdajući se u tamošnje svećenstvo da se Latinjanin imenuje na ispražnjenu stolicu. Prvi dio ovoga predloga sigurno bijaše razborit, kako bi korist crkve zahtijevala, da se u Bosni osnuje mitropolija sa više biskupija, kao što bijaše zavedena i uređena u ono vrijeme u Bugarskoj, a malo kasnije u Srbiji; pa da se ovoj mitropoliji da značaj što narodniji. Nauka je i prosvjeta najodlučnija i najblaža protivnica bludnji uma i zlom naginjanju srca.

Ali upravo ovo najuspješnije duhovno sredstvo bijaše zanemareno, bilo što je pažnja Inocencija III sve do njegove smrti (16. jula 1216) privezana bila na zgode veće buke i naglijeg razvijanja, kao što bijahu nacrtane vojne u južnoj Francuskoj, zauzeće Carigrada, pitanje bugarsko; bilo što je takvo samostalno uređenje bosanske crkve naišlo na tajni otpor ugarske politike, kojoj nije po čudi bilo niti ono, što je u tom pravcu bivalo u Bugarskoj i Srbiji. Patarenstvu dakle u Bosni trebalo je malo odmora, da se poslije god. 1203. oporavi i sabere, pa oprošteno od vanjskoga pritiska opet pridigne, da u zgodno vrijeme tim silniji na pozorište stupi.

Tako je i bilo. Poslije onoga udarca za vrijeme Inocentija III, osamnaest godina nije izvana Patarenstvu ništa smetalo. Inocencijev nasljednik papa Honorio III (1216-27) bijaše odviše zaokupljen razmircom s carem Friderikom II, s poslovima u Italiji i nastojanjem oko nove križarske vojne na istoku, nego

li da bi odmah prvih godina bio pazio na daleku i malenu Bosnu. U Ugarskoj, čije se stanje Bosne najbliže ticalo, zavlada za kralja Andrije II (1205-35) veći još nered, nego li bijaše za njegova predšastnika brata Mirka. Trvenja između braće podkopala su ugled kruni, a takmičenje njihovo oko vlasti podiže smjelost velikaša. Andrija, slab inače vladalac, vođen svojom suprugom Gertrudom, uplete se u različite poduhvate: poduze vojnu protiv Haliča (1206. 1213. 1215), uputi se (1217) u istok, odakle bezuspješno vrativši se nađe u Ugarskoj (1218) potpuno bezvlade. U takvim okolnostima puštena je Bosna na miru.

Nemamo razloga o to sumnjati, da je ban Kulin vjerno držao zadanu vladalačku riječ god. 1203 kako rimskoj stolici tako i kruni ugarskoj, u pogledu Patarena, te da ih nije više štutio, ako ih može biti i nije proganjao. Ovo isto bismo rekli o njegovom nasljedniku banu Stjepanu; u čemu nas to potkrepljuje, što Stjepanova supruga, udovica Anka i njegov sin knez Sebislav malo kasnije (1236) slove s pravovjerja. Inače je bilo, kada je ban Matej Ninoslav zasjeo na bansku stolicu. Njegovi roditelji i bijahu pređašnji Patareni; on je dakle u toj vjeri odgojen bio; njegov rod bijaše takođe ove vjere, što se izrično zna o banovom rođaku velmoži bosanskom Ubanu inače Prijezdi, koji se u slovenskom spomeniku piše *Prijezda Sfinar*. Već ovo, što je Pataren postao banom, što je njegov rod bio iste vjere, dovodi nas na misao, da se nova vjera poslije 1203, u povoljnijim za nju vanjskih okolnostima, imala ojačati i raširiti u Bosni. Inače i to nam svjedoči, kako je ona isto svećenstvo bila zarazila, što je malo kasnije (1233) pronađeno, da se je isti bosanski biskup od crkve odmetnuo i pristao uz patarensku sektu. Tako je u trećem desetku XIII vijeka Bosna bila zemljom patarenskom, dočim su ovu sektu ispovijedali glave države i crkve, ban i biskup, te veći dio velmoža i pučanstva (naroda).

Ovo stanje crkve u Bosni nije moglo ostati sakriveno rimskoj stolici. I zbilja je papa Honorio III doznao: da „krivovjerci u Bosni, primani kao u špiljama, hrane poput vještica svoje mlade otvorenim prsima, javno propovijedajući opake svoje bludnje na veliku štetu Gospodnjega stada.“ Honorio bio je „između ostalih nebrojenih i ogromnih briga, koje su ga prekomjerno tištile, ovom osobito - kako sam jadikuje - potisnut, da iz vinograda Gospoda vojske sasvim istjera krivovjerce, koji kao lisice, među trsovima sakrivene, nastoje ga svestrano poharati.“ Ovoga se je on držao i naspram Katara. Na njegov je poziv francuski kralj Pilip August izaslao (1218), po drugi put svoga sina Ljudevita s vojskom protiv onih jeretika, a osobito na odbranu Simeona (25. juna 1217) sina Amaura, iako ovaj oružani pohod, osobito kako je križarskoj vojsci bilo dana 1. avgusta 1219. dignuti opsadu grada Tolose, nije imao željenoga uspjeha. Kada je dakle Honorio uredio neke važnije poslove i izravnao razmiricu s carem Friderikom, okrunivši ga u Kimu dana 22. novembra 1220. carskom krunom, odlučio sa jednakom odvažnošću postupati protiv bosanskih Patarena. On dakle imenova m. Akoncija, svoga dvorskoga kapelana rodnom iz Viterba, čovjeka „veoma razborita i dobra,“ kojem je Ugarska

poznata bila, jer je tamo 1218. izaslan bio kao apostolski poslanik u Bosni i Ugarskoj, te mu dana 3. decembra 1221. izdade punomoć. Ova je punomoć bila neograničena; po pitanju Bosne imao je poslanik pozvati kralja, svećenstvo i puk na križarsku vojnu protiv Patarena, a protiv onih, koji ih primaju i brane, postupati sa apostolskom vlašću. Podjednako se papa pismeno obratio na kralja Andriju, ostrogonskoga arhibiskupa Ivana i na ostale biskupe, da se na poslanikov poziv dignu „muževno i silno“; da svoje podanike opomenu, kako bi se na poziv poslanikov svi podigli - ukratko, neka svikoliki i svaki pojedini sva sredstva prihvate, da se ova kuga uništi.

Ali namjera se rimske stolice taj put sasvim razbila o neuredjenom stanju kraljevine krune hrvatsko-ugarske. Došavši papin poslanik slijedeće god. 1222. u Split, nađe ondje na mitropoljskoj stolici Dalmacije i Hrvatske čovjeka imenom Guncela, porijeklom Ugrina, „roda plemenita, ali ne velike vrijednosti.“ Guncelo bijaše prije vitez sv. Ivana („crucifer“), a postade (1221) arhibiskupom uplivom hrvatskog bana Đule. Akoncio se na arhibiskupiju „veoma sažalio, videći prezauzetost i neznanje“ njezinog pastira. Nastojeći poslanik oko popravke u svećenstvu, dođe s nevaljalim arhibiskupom u sukob; s toga obustavi predaju nadbiskupskoga plašta, koji bješe papa kroz kanonika Vu-kašu poslao pismom od 4. decembra 1221, digne Guncela sa službe i zapovjedi mu da se papi u Rimu predstavi. Ovakva trvenja nisu mnogo prijala glavnoj svrsi poslanstva Akoncijeva. On je za to ipak svu Hrvatsku i Dalmaciju pozvao na oružje protiv krivovjeraca propovijedajući ovdje križarsku vojnu. Ovdje je na čelo kraljevine, kao vojvoda hrvatski, stojao kraljević Bela, sin kralja Andrije II, a banom bio Ochuz. U zemlji samoj, inače ratobornoj, postojale red božjaka („milites templi“), kojem bijaše rečeni kralj god. 1219. svo Gacko poklonio. Zvanje ovoga viteškoga ređa bijaše, kako je poznato, voditi rat protiv nevjernika i krivovjeraca na svaki poziv crkve. Koliko je dakle papin poslanik propovijedajući križarsku vojnu protiv bosanskih Patarena u našoj zemlji uspio, o tome naši spomenici šute.

Još se više bijaše crkvena stega u Ugarskoj raspala. Više svećenstvo bijaše bogato, samostana reda sv. Benedikta, Preronstrateza i Cistercita bijaše mnogo, k tome dođoše vitezi Ivanovi i božjaci - a godinu dana prije (1221) uveden je i nov red sv. Dominika sa prvim samostanom u Gjurju; ali vjera i ćudorednost (moral) nisu u Ugarskoj tada ni najmanje cvale. K tome dođe zavada između kralja i njegova sina vojvode Bele, koja rascijepi zemlju u dva neprijateljska logora.

Poziv dakle, koji je poslanik Akoncio upravio radi križarske vojne, naiđe u Ugarskoj na mlitav odziv, a i taj se mlitavije ispuni. Kralju Andriji bijahu ruke vezane; on je građanski rat jedva spriječio podijelivši zlatnu bulu, ovu „charta magna“ ugarskoga ustava (1222), a kamo li da vojsku digne na Bosnu. Ali da se prema papi zahvalnim iskaže, koji je u minulim razmiricama u njegovu korist posredovao, povjeri koločkom arhibiskupu Ugolinu, da Bosnu očisti od

Patarena. U tu je svrhu kralj Andrija predao arhibiskupu „Bosnu, Sol i Usoru,” kako bi ga podstaknuo na odvažniji poduhvat. Ugolin je primio ovaj poklon te tražio potvrdu od rimske stolice; ali nije bio muž takav da sam Bosnu osvoji i zaposjedne. S toga uglavi ugovor s kraljevim sinovcem Ivanom, po kojem se ovaj obavezao, da će sakupiti i povesti vojsku križarsku „protiv krivovjeraca bosanskih,” te je u to ime bio već primio od Ugolina 200 maraka.

Ali sva ova nastojanja poslanika papina ostadoše bez uspjeha. Poslanik Akoncio uputi se, po svoj prilici iz Dalmacije, u Bosnu; ovdje je djelovao na korist crkve katoličke, ali još iste godine ondje premine. Sada se u Ugarskoj još manje mislilo na križarsku vojnu, papa je još jednom sjetio koločkoga arhibiskupa pismom od 14. maja 1225. i Ivana pismom od 15. jauara 1227. na njihove dužnosti i obavezanosti. Ali i ove opomene ostaše glas vapijućega u pustinji, koji malo kasnije sa smrću pape (dana 18. marta 1227) onijemi posvema.

Tako prodoše taj put preko Patarena u Bosni gromonosni oblaci, koji se god. 1221. na nje sakupljahu. Kratko djelovanje Akonciovo u Bosni nije imalo ostaviti iza sebe mnogo tragova. Patareni su imali opet s te strane mira više godina, dok se na njih, Honorijev nasljednik, papa Grgur IX 1227-41, sa svom silom svoje vlasti i odvažnosti ne obori. Ovaj je papa svoju, za pravovjerje gorljivost, pokazao najprije na francuskim Katarima. Jedva je on bio zasjeo stolicu sv. Petra, kada u maju rečene godine pozva mladoga francuskog kralja Ljudevita IX, da nastavi rat protiv Katara. Opori knez Rajmundo VII bude prisiljen s papinim legatom kardinalom Romanom i francuskim kraljem Ljudevitom dana 12. aprila 1229. u Parizu mir uglaviti i tako zaključiti 20-godišnju borbu svoje porodice. Prisilivši ovako na mir glavnoga protivnika, radila je rimska stolica sada odvažno, kako da satre krivovjerstvo u Francuskoj. Papin poslanik držao je u zimi iste godine 1229. dva crkvena sabora, u Tolosi i u Orange-u, u kojih su pooštrene naredbe o istrazi protiv krivovjeraca. A da se ove naredbe točno izvršuju, te da propovijedanje božjega slova dođe u vješ-tije ruke, istragu i obraćanje Katara povjeri papa Grgur IX god. 1233. redu propovjednika (ordo Praedicatorum), osnovanom netom po sv. Dominiku, koji, jedva osnovan, u tinji se čas raširi na sve strane.

Jednakom se gorljivosti obrati protiv istočnog ogranka sekte. Grgur upotreбивši poziv kralja Andrije II, da bi u Ugarsku izaslao poslanika, koji bi razvidio razmiricu nastalu odande, što je arhibiskup ostrogonski Roberto god. 1332. udario na kraljevinu interdikt, imenova poslanikom stožernika Jakova, biskupa prenestinskoga. Taj je poslanik ponajprije u Ugarskoj izmirio kralja sa svećenstvom ishodiivši od njega 12. avgusta 1232. poseban ugovor. Jakova nalazimo u proljeću slijedeće godine u Ugarskoj, gdje se 25. marta bavio u Ostrogonu. Odmah poslije toga uputi se poslanik u Bosnu, da obavi drugi, od prvoga mučniji zadatak svoga poslanstva, da naime povede istragu protiv

krivovjeraca i odredi, što mu se potrebito činilo za učvršćenje pravovjerja. Kakvu je, papin poslanik, našao Bosnu u vjerzakonskom pogledu?

„Stanovnici one zemlje bijahu velikim dijelom okuženi krivovjerskom opaćinom. Biskup Bosne, koji bi trebao biti vođa drugima, prekršivši Isus Kristov zakon, upade u grčinu bezumne nauke, te davajući hranu drugima i ne kušajući nebeskih riječi, zaplete povjerene si duše u nerazrješive okove.“ Glava državne vlasti, ban Matej Ninoslav, rođen u sekti, ostade u njoj dižući joj svojim primjerom ugled. Uz glavu državnu pristadoše i bosanske velmože s banovim rođakom Prijездom na čelu u toliko, da je usorski knez Sebislav, sin pokojnoga bana Stjepana, bio „među velikašima bosanske biskupije, zaraženim ljagom krivovjerske opaćine, kao ljiljan među trnjem.“ Iz domaćih spomenika (Kod Miklošića: Monum. Serb. p. 24, 28, 33) doznajemo, da su tada ovi bili znamenitije velmože bosanske i dostojanstvenici bankskoga dvora: „Prijezda Safinar, vojvoda Purča, vojvoda Juriš, knez Ugrin, tepačija knez Radona i brat mu Simeon, Zabav Prodasa, Slavko Poličić, Gradislav Turbić, banovi peharnici Mirohna i Grubeša, gramatik Desoe i Borislav Vojsilić, kaznac Groman i Semijun, kaznac Bielhan, Jež Obćenovičenić, Domaslav Gunetić, Hranislav Svračić, Radoje Drugović, Berislav Banić, Kakmuž Odramčić, Vlka Vlkašović.“

Papin poslanik kardinal Jakov uze si u pomoć dominikane. I ovo je prvi slučaj, da je ovaj red stupio na bosansko zemljište, da propovijeda vjeru protiv Patarena i povede protiv njih istragu, inkviziciju. Ovaj je red, kao što znamo, upravo osnovan protiv Katara; osnovatelj mu sv. Dominik (umro 1221), dodat pravilom sv. Augustina, kojeg propisa svojim redovnikom, kao glavni zadatak reda propovijedanje i obraćanje krivovjeraca na pravu vjeru; a papa Grgur IX povjeri mu, kako rekosmo, upravo ove godine istragu protiv zapadnog ogranka sekte. Dominikani su dakle prije no dođoše u Bosnu izvježbani bili u ovom svojem poslanstvu.

Oni su u to doba imali već samostane u Ugarskoj, naime u Gjuru, Ostrogonu i Pečuhu, odakle su pošiljani bili (1228) i među Polovce, da im propovijedaju kršćansku vjeru. Odande ih kardinal Jakov po svoj prilici povede u Bosnu. U našoj domovini podigoše Dominikani već tada samostan u Cazini.

Papin poslanik povede u Bosni istragu po crkvenim propisima. Biskup bosanski ispovjedi, da je pristao uz patarensku sljedbu; ali se poslaniku ispričaše, „da je iz prostodušnosti sagriješio“ t.j. da je Patarene držao za pravovjerne. Ako je ova ispovijest biskupa bosanskoga bila iskrena, onda bismo bili vlastni zaključiti na njegovo veoma nisko bogoslovno izobraženje, kojemu se u ostalom nebi valjalo čuditi imajući jednakih primjera među Katarima na zapadu. Ovo nam ujedno svjedoči, da poslanik ne naiđe na otpor kod glave crkvene bosanskih Patarena. Iz daljnje istrage dozna nadalje isti poslanik, da je dubrovački mitropolit, koji je onoga odmetnika bio postavio za biskupa, doznajući za to, „da su tako ovaj, kao i njegovi podanici, istom ljagom okuženi,

i da se u crkvama bosanske biskupije ne izvršuje služba božja, sve ovo ipak trpio." S toga je poslanik bosansku biskupiju, odcijepivši je odmah od dubrovačke mitropolije, povjerio koločkom arhibiskupu.

Kardinal Jakov ne naiđe na otpor niti kod bosanskoga bana. Ninoslav se naime odriče vjere, u kojoj bješe rođen i pristupi u katoličku crkvu; a da zasnje doči, kako je ovaj prijelaz njegov iskren, pokloni neku svotu za zidanje stolne crkve u Bosni, te je u poklon predadu ocu Dominikana.

Ovaj je primjer slijedio banov rođak, pomenuti Prijezda, te svoje obraćenje utvrdi dajući svoga sina u taoce istom redovniku. Prijezda je osim toga odmah zasnje dočio svoju „čistu i iskrenu odanost naspram svetoj crkvi ne samo riječima nego i činom vjerno progoneći jeretike." Bilo je sigurno i drugih velmoža, koji su se odrekli svoje bludnje.

Ovoliko se znade o uspjehu papinog poslanika kardinala Jakova u Bosni prve polovice 1233 god. Znali bismo i više, da nam se kojom srećom sačuvaše istražni spisi, koje poslanik odmah otpravi u Rim. Apostolska je stolica ove istražne spise „marljivo ispitala", te je ogleđajući se na njih izdala svoje naredbe po pitanju Bosne. Prije svega je papa Grgur pismom od 30. maja 1233. naložio svomu poslaniku, da biskupa bosanskoga, koga je našao u krivovjerstvu, ukloni od vladanja biskupijom. Ovu je svoju naredbu protiv vladike, koji ispovjedi da nije zlom namjerom nego iz prostodušnosti sagriješio, papa time opravdao, što mišljaše, da „nije u tom grijehu (krivovjerstvu) velike razlike između onog koji vara, i onog koji može biti prevaren; osobito kada se oni, koji bi kao kedri Libana imali stati, upleteni u mrežu različitih bludnji, i koji postanu povodom propasti, dočim bi imali biti uzrokom spase-nja."

Osim toga vrati se papa k onom predlogu, koji je bio poslanik Ivan prije trideset godina učinio papi Inocenciju III: odredi naime, da se u Bosni podignu na zgodnim mjestima dvije, tri ili četiri biskupije; pa da isti poslanik kardinal Jakov za ove biskupije zareduje svećenike „učene u božjem zakonu, koje bi on držao ove časti dostojne", bez povrede ipak prava zakonitoga mitropolitita, do tada dubrovačkoga. Ovi biskupi neka „gorućim duhom pristupe k siromasima slijedeći u tome poboštvo siromašnoga Krista, da ih primjerom dobrog djela i svjedočanstvom govora odvrate od bludnje."

Od ove je odredbe apostolske stolice ispunjen samo prvi dio; zareden je naime (1233) nov biskup bosanski u osobi Ivana, reda dominikanskoga, rodom Nijemca iz Wildhausena u Vestphalskoj, a prijatelj njemačkom caru Frideriku II. Lako se da pogoditi namjera, koju je imao kardinal Jakov, kada je izabrao redovnika Dominikanca za biskupa bosanskoga; tim izborom pre-priječio se povod sukobu, koji se između biskupa i reda, providena opširnom vlašću u zemlji krivovjerstvom zaraženoj, obično porodi, gdje nije biskup bio istoga reda. Ivan je bez sumnje s kardinalom bio u Bosnu došao, te se ovdje propovijedanjem odlikovao.

Pošto je na taj način Bosna dobila duhovnog pastira, apostolska je stolica sve učinila, da odanost bosanskog bana sebi osigura. Ninoslav, prešavši u krilo katoličke crkve, poče postupati protiv Patarena u smislu njezinih propisa. On je velmožama, koji se ne htjedoše obratiti, oduzimao njihove župe, sela i dobra. Ali u tom naiđe na otpor. Ban se imao obratiti u Rim, tražeći odande potporu. Papa Grgur IX pozva uslijed toga pismom od 10. oktobra 1233. hrvatskoga vojvodu Kolomana, da podupre bana „na korist vjere, a štetu krivovjerske opačine.“ Osim toga, apostolska stolica primi drugim pismom, upravljenim istoga dana na Ninoslava, u zaštitu sv. Petra, kako njegovu ličnost, tako i Bosnu, „sa svim dobrima koje je on tada zakonito posjedovao, zabranjujući da ga iko smeta u očnoj zemlji, dok ustraje u katoličkoj vjeri.“

Tim je kardinal Jakov svršio svoje poslanstvo u Bosni. On se imao još koncem godine 1233. u Ugarsku vratiti, da uspjeh svoga poslanstva zagaranjuje vlašću suverenoga dvora. Ovde je došlo do zakletve, kojom se kraljević Bela 23. februara 1234. u Ostrogonu poslaniku obavezao, da će po mogućnosti istrijebiti „sve krivovjerce“, svih imena, iz zemalja sebi potčinjenih, ili kojima će u buduće vladati. S kardinalom dođe u Ostrogon i bosanski biskup Ivan.

Sve ovo nije se dovoljno činilo apostolskoj stolici. Prema vijestima, koje su u Rim dolazile, „tolika je u Bosni i obližjim pokrajinama narasla množina nevjernika, da se sva zemlja, kao pusta i nepristupačna u crno zavila, napunjena trnjem i koprivama.“ S toga, nije se ondje trebalo propustiti zemlju bez neposrednoga nadzora. U tu je svrhu papa Grgur IX imenovao novim poslanikom predstavnika samostana sv. Bartola od Trisulta, kartuzijanskoga reda, te ga pismom od 13. februara 1234. preporučio svim biskupima Kranjske, Istre, Dalmacije, Bosne, Hrvatske, Srbije i ostalih zemalja slovenskih. Ondje se novi poslanik hvali, kao „muž apostolskog srca, prijatelj božji, silan djelom i riječju, koji nasljedujući siromaštvo Isusa Krista ne plaši se pristupiti u smjernoj odjeći i gorljivom duhu, da oslobodi duše, prevarene đavolskom lukavštinom.“

I doista, one vijesti ne bijahu bez temelja. U Bosni su Patareni opet glavu digli; opet bi apostolskoj stolici javljeno, da se isti ban Matej Ninoslav opet od crkve odmetnuo. Koliko bijaše ova prijava istinita, vidjet će se kasnije. Ali izvješća po pitanju Bosne bijahu utoliko istinita, u koliko su uvjerali, da poslanstvo kardinala Jakova nije ondje za katoličku crkvu imalo odlučna i trajna uspjeha.

Ovoj nepovoljnoj vijesti pridruži se druga, da se naime krivovjerstvo pojavilo u Slavoniji. Ovo je prvi javni dokaz, da je patarenstvo do godine 1234. prekoračilo granice bosanske, raširivši se oko Save, i ovdje se u toliko ojačalo, da su za iskorijenjenje njegovo izvanredna sredstva bila potrebna. Patareni su se uvriježili ponajviše u dijelu hrvatske države između Save, Drave i Dunava, a najviše u kasnije takozvanoj donjoj Slavoniji. Ovaj dijel naše domo-

vine bijaše u duhovnom obziru tada najjače zanemaren i zapušten. Od kada je prije više stoljeća bilo nestalo sremske biskupije, obavljahu ondje duhovne poslove za hrvatske narodana dinastije hrvatski biskup ninski i splitski mitropolit, a kasnije nešto pečuški biskup, nešto koločki arhibiskup. Ali iz Ugarske se onaj dijel tako nemarno upravljao, da je sam koločki arhibiskup uvidio, kako je potrebno da se oživi prastara biskupija sremska, tim više što je narod u Srijemu pripadalo jednoj i drugoj crkvi t.j. istočnoj i zapadnoj. Papa Grgur IX je poslanicom od 20. januara 1229. dozvolio da se podigne nova biskupija sremska, a za prvoga joj biskupa bude imenovan Inocencio. Rimska je stolica itekako namjeravala širiti zapadnu crkvu preko sremske biskupije, što se vidi također iz poslanice rečenoga pape od 12. aprila 1332, kojom se određuje da se sremskoj biskupiji podvrgnu i biogradska i braničevska, ako se njihove vladike opet ne sjedine s katoličkom crkvom.

Ne može dakle biti čudo, ako je ovaj vjerozakonski pokret, koji je susjednu Bosnu poslije 1203 god. toliko uzburkao, djelovao i na obližnju Slavoniju, po crkvama razdijeljenim, a u duhovnom pogledu zapuštenim. Patarenstvo moglo se u nju iz Bosne dovući, ako ne drugim načinom, a to onim, kojim se presadi u ovu zemlju iz susjedana Srbije.

Rimska stolica, ovako o stanju stvari u Slavoniji i Bosni obaviještena, odlučila podići križarsku vojnu protiv Patarena. Na čelu hrvatske države stojaše u ono vrijeme poslije god. 1226 vojvoda Koloman, okrunjeni kralj galički, drugi sin kralja Andrije II. Ovoga dakle hrvatskoga vojvodu pozva papa Grgur IX iz Perugie poslanicom od 14. oktobra 1234, da udari na krivovjerce u Slavoniji, koja bješe pod vladanjem vojvode. Ujedno je papa drugim pismom uzeo vojvodu i njegova dobra u zaštitu sv. Petra, dokle god bude u vojni „protiv krivovjeraca“. O tom je papa obavijestio Stjepana, biskupa zagrebačkoga, naloživši mu da pusti vojvodu, da se obračunava sa onima koji mu mogu smetati, i protiv takvih da postupa po crkvenim propisima. Nadalje je papa naložio Ivanu, biskupu bosanskom, da propovijeda križarsku vojnu, kako bi se krivovjerstvo „iskorienilo tako u njegovoj biskupiji kao i u susjednim mjestima“, te da onim katolicima „kraljevine Ugarske, koji bi na njegov poziv križ uzeli za uništenje krivovjeraca, onaj oprost i onu povlast podijeli, koja se daje križarima koji idu u pomoć svetoj zemlji.“ Napokon je papa sve križare, koji su prihvatili oružje protiv krivovjeraca u Slavoniji, i sva njihova dobra uzeo pod zaštitu sv. Petra i o tom opet biskupa zagrebačkoga obavijestio.

Ovako je dakle rimska stolica našla i vojvodu za križarsku vojsku i okupila križare i odredila propovjednika, da ovim sredstvima uguši sektu u Slavoniji. Ovaj poduhvat bijaše i Bosni namijenjen. Kralj Andrija II bio sigurno pozvan da ustane protiv bana Ninoslava, optuženog za odmetništvo, kao što bijaše njegov brat Mirko nekada pozvan proti banu Kulinu. Uslijed toga prijavi kralj papi, da je „ponovno znamenje križa primio u službi raspetoga.“ On je, nadalje, svomu sinu Kolomanu, hrvatskom vojvodi, ustupio Bosnu, a ovaj ustup

papa poveljom od 9. avgusta 1235. apostolskom vlašću potvrdio. Ovim je činom pravo na Bosnu i na banski prijestol oduzeto banu Mateju Ninoslavu.

Godine 1235. zametne se dakle rat protiv krivovjeraca u Slavoniji i Bosni; vojsku je predvodio sam Koloman, a sprovodio ga biskup Ivan. Tečaj vojne akcije nije nam žali bože poznat. Ali je borba imala biti žestoka, jer su ratni naponi bosanskog biskupa tako oslabili, ratni mu poslovi tako dosadili, da je bio naumio čast biskupsku ostaviti, te se u samostan povući. Papa ga međutim pismom od 20. septembra iste godine odvrtao od ove namjere, i nagovarao da i na dalje upravlja svojom biskupijom te da pobija „krivovjerce i ostale koji pobijaju katoličku vjeru.“ Prema izvješćima, koja je primila rimska stolica, bijaše konačni uspjeh ove križarske vojne taj, da je „Koloman kralj i vojvoda, Bosnu, očistivši od ljage krivovjerne opačine, ne bez velika napora priveo k svjetlosti katoličke čistoće“, i da je ondje, pomoću „Kolomana i ostalih pravovjernih bližnjih pokrajina, božja desnica pobjedu stekla, te se vjera kršćanska pridigla.“ Ovaj se uspjeh postigao ne samo u Bosni, nego i u Humu, jer je i ova zemlja djelovanjem istoga vojvode očišćena bila od istoga krivovjerstva.

Ovaj uspjeh učinio je crkvi moguće daljnje djelovanje za raširenje vjere u Bosni i Humu. Pošto je bilo potrebno, „da se iznova, usadjena ondje kršćanska vjera pod upravom sposobnoga pastira, uzgoji,“ bude Ivanu, koji se odrekao časti biskupske, dodijeljen nasljednik u osobi drugog redovnika pod imenom Ponse. Novomu biskupu bude takođe Hum povjeren, a rimska je stolica bila nakanila podići ondje novu biskupiju s kaptolom. Združenje dakle Huma s Bosnom, u crkvenom obziru, imalo je biti samo privremeno. Bosanskom biskupu bude na dalje naloženo, da u svojstvu apostolskog poslanika uznastoji istrijebiti „ostatke“ krivovjerstva u svojoj biskupiji, te su mu s jedana strane poslani u pomoć Dominikanci iz Ugarske, tačnije iz Pečuha, a s druge strane bijaše opunovlašten propovijedati u Ugarskoj križarsku vojnu, dozvati je u pomoć u biskupiju, za što su mu takođe odobrena potrebna sredstva.

Za izvođenje svega toga bude bosanski biskup toplo preporučan ugarskom biskupu, a hrvatski vojvoda Koloman iz Rima bio je pohvaljen, što nad tim bdije „da u Bosni sjaji svjetlo katoličke istine,“ i što uznastoji „istrijebiti krivovjerstvo i rasprostraniti katoličku vjeru“, te bude podstican, da uzgoji svoju „odanost prama crkvi.“ Koloman je zbilja zasvjedočio svoju, prema bosanskoj crkvi privrženost i tim, što je biskupiju i njezin stolni kaptol sv. Petra novim obdario dobrima, a rimska je stolica njegovo posljednje darovanje potvrdila listinom od 7. decembra 1239. Osim toga arhiepiskop koločki Ugolin sagradi u Bosni na zgodnim mjestima tvrđave „za odbranu bosanske crkve i vjere, i za istrebljenje krivovjeraca.“

Kako se je u toj borbi, zapodjenutoj god. 1235, bosanski ban Ninoslav vladao? Iz preostalih listina doznajemo samo to, da je on bio rimskoj stolici optužen za odmetništvo, ali se kasnije pronašlo da je ovo sumnjičenje odatle

poteklo, što „je Ninoslav nekada primio, u nuždi, pomoć protiv svojih neprijatelja, od krivovjeraca.“ Kada se to dogodilo, to nam se ne kaže; ali ako se ban bosanski nije mogao dogovoriti s Patarenima protiv Patarena, to je veoma vjerovatno da je on primio njihovu pomoć protiv vanjskog neprijatelja. Stoga bismo kazali, da se Ninoslav križarskoj vojsci odupro sa svim stanovnicima Bosne bez razlike na vjeru. Ali ako je ban Ninoslav i bio lišen svoje časti, te kruna ugarska, kao suverena vlast, predala Bosnu hrvatskom vojvodi Kolomanu, to je ova uredba posve kratko trajala, jer se Matej Ninoslav već 22. marta 1240. potpisuje: „Po milosti Božjoj veliki ban posanski“, te kao takav ugovara s dubrovačkom općinom. Ninoslav se ili izmirio s ugarskim dvorom ili silom okolnosti došao opet do banske vlasti. Provala Tatara i Mongola u Ugarsku, koja god. 1241 postade plijenom ovih divljih čopora, smrt vojvode Kolomana, dopavši smrtnih rana na junačkom poprištu, nastali poslije odlaska ovih Azijata, metež u Ugarskoj i našoj domovini - sve je ovo učvrstilo samostalan položaj bana bosanskoga, a pažnju ugarske krune na više godina od Bosne odvratilo.

Ali i Patarenima je došao sigurno ovaj odmor u prilog. Ugarski kralj Bela IV tuži se bar god. 1244, da „je u Bosni opačina krivovjerska tako silno mah preotela, da ima u onim stranama veoma malo revnovatelja i štovatelja prave vjere.“ Isto se tako tuži papa Inocencio IV u svojem pismu od 27. avgusta 1248, da je kako crkva, tako i biskupija bosanska potpuno upala u krivovjersvo, utoliko da više ni ne spada na crkvu rimsku. U ovo, dakle, kratko vrijeme od nekoliko godina, toliko, prema ovim vijestima, oslabi u Bosni crkva katolička; malo joj koristilo, što se križarskom vojskom „počeše razmicati međe katoličke vjere,“ što su koločki nadbiskupi „ne bez velikoga prolića krvi, gubitka ljudi i troška velik dio zemlje bili osvojili i odveli odande mnogo tisuća krivovjeraca.“ Tvrđjave i gradovi, koji su bili ondje podignuti, nisu se mogli odbraniti od navala i opsjednuća, pa kada su i ova spoljašnja sredstva propala, „nije se mogla ona zemlja uzdržati u čistoći vjere.“

Rimska stolica i kruna ugarska nisu ni sada propustile da poprave na korist crkve ono, što se je u novije doba bilo razorilo. U Ugarskoj bijahu osvjedočeni, da se Bosna neće dobrovoljno vratiti u krilo crkve. Odande se dva sredstva preporučivahu: jedno, da se Bosna podvrgne mitropoliji koločkoj, koja je toliko štetovala u križarskim vojnama. Ovaj je predlog podupirao i biskup bosanski Ponsa, koji je naginjao ugarskoj crkvi, otkako bosanski biskupi dobiše Đakovo u donjoj Slavoniji, što im je bilo poveljom Bele IV od 20. jula 1244. svečano potvrđeno. Drugo se sredstvo preporučivalo - nova križarska vojna protiv Bosne. O prvom sredstvu dao se papa Inocencio IV pismom od 20. avgusta 1246. najprije izvijestiti tim više, što je valjalo razvidjeti, pade li zbilja, kako se razglasilo, i „mitropolitska crkva dubrovačka u takvu ljagu.“ Izvijestivši se papa po pitanju drugog sredstva pismom od 27. avgusta 1248,

da se bosanska crkva slobodno podčini koločkoj, ako su istinite sve one okolnosti, koje prijaviše kralj ugarski, koločki nadbiskup i bosanski biskup.

I drugi je predlog rimska stolica prihvatila. Rečeni papa, dočuvši kroz poslanike koločkoga nadbiskupa, da ovaj želi „uzeti znak križa protiv krivovjeraca zemlje bosanske“, posla mu takav znak uz pismo od 3. avgusta 1246; a drugim mu pismom dozvoli, da smije kao poslanik apostolski pravovjernima podijeliti one zemlje, koje bi oni u Bosni od jeretika osvojili. I kralj se ugarski bio odlučio „da pobije bosansko krivovjerstvo“; na to ga papa nagovaraše pismom od 30. januara 1247. uvjeravajući ga da bez njegovog savjeta i njegovog zahtjeva neće ništa o Bosni odlučivati. Ako zlovolja kralja ugarskoga nije uperena bila jedino protiv krivovjeraca bosanskih, to je imala tek malo prije nastati razmirica između njega i bosanskog bana; jer se iz navedene listine od 20. jula 1244. razabire, da je između Bele i Mateja Ninoslava vladalo tada potpuno sporazumljenje.

Koliko je rimska stolica odlučno postupala protiv bosanskih krivovjeraca, te ih predala Ugarskoj na milost i nemilost, toliko je ona oprezna bila naspram bana M. Ninoslava. Ona se najprije dala obavijestiti o istinitosti onoga glasa, da se je ban odmetnuo od crkve; pa kada je doznala iz pismenih, nešto starijih svjedočanstva, da „ban nije odstupio od pravoslavne vjere, nego da kao katolik živi po propisu crkve,“ s jedne je strane pismom od 27. marta 1248. dala, po biskupu senjskom i drugom predstojniku splitskih Franjevaca, ispitati „o življenju, glasu i ponašanju“ njegovom, dok je s druge strane pismom od istoga dana, upravljanim koločkom nadbiskupu kao apostolskom poslaniku, svako neprijateljstvo protiv njega obustavila, dok se stvar jasno ne ispita.

Ovako se godine 1246-48. spremao u Ugarskoj drugi upad u Bosnu. Ali ne nalazirao traga, da se on izveo. Kralj Bela IV bio je upravo tada zaratio s Austrijom. Poslije prvoga sukoba s vojvodom Friderikom (1246), slijedilo je osvojenje (1248) Štajerske. Kralj Bela ne mogaše na križarsku vojnu sada tim manje misliti, jer mu istočne granice države ne bijahu sigurne protiv nove provale Tatara. I tako nalazimo, da je Matej Ninoslav „po milosti božijoj veliki ban bosanski“ u martu 1249 god. sklopio s Dubrovnikom ugovor o potpunom uživanju svoje banske vlasti. Ova listina imaše osim toga sve znakove, iz kojih se može zaključiti, da je ban Ninoslav tada bio pravovjerni kršćanin.

Iz svega ovoga smijemo zaključiti, da se prošlih godina nije preduzimalo nijedno nasilno sredstvo protiv Bosne, te da su one osnove, kako sa strane rimske stolice, tako sa strane ugarske krune, ostale neizvedene. Vjera katolička bila je koncem prve polovice XIII stoljeća u Bosni u onakvom stanju, na kakvo se god. 1244. i 1248. tuže kralj Bela IV i papa Inocencio IV; katolička crkva bosanska imala je ondje protiv sebe i uza sebe patarensku crkvu bosansku, a katolički biskup patarenskog biskupa.

Ovo posljednje nam potvrđuje zapadni suvremeni spomenik, na koji nam se valja ovdje osvrnuti.

Bivši, kroz 17 godina katarski učitelj, zatim dominikanac i invizitor u Italiji, često spomenuti Reineris Sachoni svjedoči, da je ova dualistička sekta u njegovo doba t.j. polovicom XIII stoljeća, imala svih skupa šestnaest crkava ili biskupija. On ih nabroja, počinjući sa zapadnim, naime u Italiji i Francuskoj, i zaključujući s istočnim t.j. u južno-istočnoj Evropi. U Italiji bilo ih je sedam: Albanska ili ona u de Sensanu, mjestu i sada kod jezera Garde u Mletačkoj, u Concorrezu, mjestu u Lombardiji kod Monze, u Banjolu, gradu ispod Mantove nedaleko od rijeke Mincia, u Vicenci, u Firenci, u Spoletskoj dolini (de Valle Spolletana) i crkva francuskih Katara stanujući u Lombardiji i Veroni. Ove su crkve raširene bile u gornjoj i srednjoj Italiji; najviše je ipak Katara ili Patarena bilo u zapadnom dijelu gornje Italije, u Lombardiji. U Francuskoj imaše Katari tri crkve: u Tolosi, u Carcassoni i u Albiju, glavnim gradovima knežija istog imena. U južnoj je dakle Francuskoj imala ova sekta najveću silu u zemljama, koje su pritoke rijeke Graronne presijecale.

U južno-istočnom poluotoku Europe navodi Reiner šest crkava: dvije u Carigradu, jedna za Grke, jedna za Latine. Prva nam je već od polovice XI stoljeća poznata; druga je po mojem sudu bila za zapadana sljedbenike ove sekte, koji su imali, uz ostale zapadana naseobine, nagrnuti u Carigrad, od kako je ovaj god. 1204. osvojen od Latina i postao prijestolnicom novog istočno-latinskoga carstva (1204-1261). Navodi se nadalje crkva u Plovdivu (Philadelphiae i. e. Philippopolis) u Romaniji, bugarska i dragovička, ove dvije matice svih ostalih četrnaest, o kojima smo dosta govorili. Napokon „crkva Sklavonije“, koja se u prvoj stavci navodi među istočnim na prvom mjestu, u drugoj između carigradske i plovdivske. Gdje bijaše ova „crkva Sklavonije“, crkva slovenska?

Poznato je, da su u talijanskim spisima nekada sve zemlje južno-slovenske dolazile pod ovim općenitim imenom „Sklavonija“, a nekada pojedine od njih, pod imenom Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, zatim Bosna i Srbija. Ovaj je naziv dalje prešao u latinske i talijanske spise dubrovačke državne pisarne. Prema tom nazivu, mogla bi „crkva Sklavonije“ imati svoje sedište u ma kojoj od onih južno-slovenskih zemalja. Ali iz ove je rasprave poznato, da se Bogomili ne pojaviše više u Srbiji, otkako biše pod vladanjem Stjepana Nemanje izagnani. S ove strane Save bilo je Patarena, jer se pod vojvodom hrvatskim Kolomanom na njih bila križarska vojna podigla; ali o nekakvoj samostalnoj crkvi njihovoj na ovoj strani nema govora. Dok suprotno u Bosni, gdje je i nosilac državne vlasti pristao bio uz ovu sljedbu, gdje se čak i biskup k njoj odmetnuo. Ne može biti sumnje, da je Reinerova „crkva Sklavonije“ ona ista crkva patarenska, koja se u domaćim dokumentima piše „crkva bosanska“, i koja je imala jednako unutarnje ustrojstvo kao i ostale crkve ove sekte. O tom ustrojstvu progovorićemo opširnije u drugom dijelu; ovdje biće dovoljno

napomenuti, da je na čelu crkve bosanske stojao episkop ili deda. Od patarenskih biskupa u Bosni izrično su nam do sada poznata samo tri iz XIV i XV stoljeća, naime Miroslav (1305), Radomjer (1404) i Milož (1446).

Imamo još i drugo svjedočanstvo, iz kojega se vidi, da je „crkva Sklavonije“ bila na zapadu u trećoj deceniji ovoga stoljeća ne samo poznata, nego i onolikog ugleda, kakav se prošloga vijeka davao bugarskoj. Iz pisma, naime, koje je Konrad, papin poslanik u južnoj Francuskoj, god. 1223 pisao arhibiskupu rotomaškom, doznajemo: da je tada među francuskim Katarima došao „heresijarh, koga jeretici Albigezi zovu svojim papom, a koji živi u podkrajevima Bugarske, Hrvatske i Dalmacije, na međi Ugarske. Kod njega se okupljaju jeretici Albigezi, da im na pitanja odgovori. Namjesnik onoga anti-pape Bartol, biskup jeretika, rodom iz Carcassone, iskazavši mu poštovanje, zlosretno dade mu sjedište i mjesto u selu, koje se Porlos zove, a on se preneo u toloskim stranama.“

Po opisu granica one zemlje, iz koje dođe taj biskup jeretički, koga su Katarci francuski poštovali kao svoga papu t.j. glavu crkve, ne može biti sumnje, da to bijaše Bosna. Papin poslanik utvrđuje svoje izvješće ovim riječima: „Evo govorimo, što vidjesmo, a svjedočimo, što znamo.“ Ako se njegove riječi i ne budu u tom smislu uzele, kao da je, nalik na ustrojstvo katoličke crkve, biskup bosanski bio svim Katarima i Patarenima glava crkve: to leži u njima sigurno ovaj smisao, da su oni na zapadu u načelniku crkve bosanske poštovali starješinu one crkve, koja je najbliža izvoru njihove vjere, koji ističe na balkanskom poluotoku, te je stoga ovu vjeru najčistije sačuvala. Ako k tome ovu vijest papinog poslanika u sklad dovedemo sa događajima onih godina u Bosni, koje smo na svom mjestu ispriopovijedali, onda neće nam se činiti nevjerovatna. Znamo naime, da je rimska stolica god. 1221 izašla u Bosnu Akoncia i da je ovaj slijedeće godine u Bosni, po riječima ljetopisca „mnogo vremena radio oko istrebljenja jeretika“. Ovom je prilikom biskup bosanskih Patarena otišao iz zemlje i prešao k jednovjercima u južnu Francusku, gdje je o njemu papin poslanik Konrad dočuo i o tom god. 1223 svoga brata obavijestio. Ovom bosanskom biskupu, bio je nasljednik, po svoj prilici, onaj patarenski biskup koga drugi papin poslanik kardinal Jakov zatiče poslije deset godina u Bosni.

Ova dva svjedočanstva zapadnih pisaca, biskupa Konrada i dominikana Reinera, potvrđuju dakle jasno, da je bosanska crkva patarenska već u trećoj deceniji XIII stoljeća spadala u sustav bogomilskih, patarenskih i katarskih crkava.

Nije nam poznato, gdje bijaše stolica biskupije patarenske u Bosni. U jednom pismu episkopa crkve bosanske od god. 1404 kaže se: „Pisano od gospodina episkopa na Jenići“. Ovom imenu nalazimo sada u Bosni srodna: Jenjić, podružnica vidovičke parohije, i Janja, rijeka i varoš kod Drine. Ova su mjesta u sjeveroistočnom kutu Bosne, koji čini Sava i Drina, u nekadanjoj

pokrajini Soli. Osim ovih nalazim Janj, prijedjel u jezerskoj nahiji, i janinsku rijeku, koja onuda teče u Plivu, te se s ovom izlijeva u Jezero. Ovaj prijedjel leži između Jajca i Glamoča, u južozapadnoj Bosni. Ovdje su po mojem sudu bili oni „Janići“, kojima je ono pismo „od gospodina episkupa pisano“, jer je u prijedjelima Bosne, bližih k Humu i Dalmaciji, patarenstvo sve silnije i jače bilo. U onom dijelu Bosne bijaše po svoj prilici stolica „episkopa crkve bosanske“. Da li tačno „na Jenići“, to se ne može bez prigovora odrediti.

Većina onih crkava, koje Reiner nabraja, pridružila se bugarskom redu, prihvativši nauku umjerenog dualizma; na zapadu su samo dvije crkve: albanska u Italiji i toloska u Francuskoj ostale, po izričnom uvjerenju Reineria, vjerne prvobitnoj strožijoj nauci dualističkoj. Bosanska je crkva, kao što ćemo na svojem mjestu vidjeti, također pristala uz bugarski red.

Polovicom XIII stoljeća ova je kriva vjera najveći prostor zauzimala. Podijeljena u 16 velikih kotara rasprostirala se ona od Bosfora i Crnoga mora skoro do Pireneja i Atlantskog okeana. Na jugu Europe bijaše joj najveća snaga, ali je i prema njezinoj sredini žile pružila. U Njemačkoj bilo je kod različitih sekti onog doba dosta dualističkih primjesa. U njezin su red po svoj prilici spadali i oni jeretici u Českoj, koji su, kako se papa Inocencio IV u pismu od 19. avgusta 1244. ugarskim biskupom tuži, bili izabrali posebnog starješinu, papu. Broj pristalica ove sekte nije, da kako, bio veliki prema ovom silnom prostoru, koji zauzimaše. Reinerio broji do 4000 Katara višega stupnja (perfecti), dok je drugih (credentes) bilo da se ne mogu izbrojati. Svakako je ovaj drugi red, iz koga su se rijetki popeli u onaj prvi, daleko nadmašio prvoga.

Ali polovica XIII vijeka jeste podjednako u suprotnom smjeru u povjesti sekte; od ovo doba počinje ona na zapadu silno padati. U Francuskoj bješe joj korijen podsječen predajom „glave zmajeve“, tvrđave Montsegura, iza koje je dana 14. marta 1244. do 200 krivovjeraca pogubljeno na lomači. Smrću toloskoga kneza Rajmonda VII u septembru 1249. izgubi sekta posljednjega zaštitnika; a u njegovu nasljedniku i zetu Alfonsu dobi žestoka protivnika, koji je u onom gnijezdu Katara strogo izvodio pooštrene naredbe sabora održanih u Beziersu (1246), Valenci (1248) i Lisli (1251). Složnom naporu crkvene i državne vlasti pođe za rukom tako ovu sektu oslabiti u južnoj Francuskoj, da nije ona poslije dva desetka godina (1274) imala više ondje ni jednu od biskupija, koje Reinerio napominje; jer su se katarski biskupi preselili u gornju Italiju, jedan u Sermione kod Garde (gdje je u de-Sensanu bio biskup patarenški), drugi u Paviju, u Cremonu itd., a s njime i mnogi jednovjerci, naselivši se u Asti, Alessandriji, Paviji, Milanu, Mantovi, Cremoni itd. Odavde su iza toga također upravljani ostanci sekte u Francuskoj, koje nisu više branili plemići i gradovi, nego planine i šume.

Ovim pribjeglicama iz Francuske ojačana je sekta u gornjoj Italiji, gdje je bila dosta raširena. Ona politička razvraćenost, koja je tada bila mah preotela u gradovima tamošnjim, zatim razmirice između rimske stolice i njemačkoga

carstva, osim toga ljubaznost prema sekti nekih lombardskih velmoža - sve je ovo išlo sekti u prilog. U Lombardiji nađe zaštitu kod gospodara njenog Ezzelina (umro 1259) i njegovog nasljednika Uberta Palavicina, te kod mnogih odličnih plemića. S toga su ovdje na velik otpor naišli inkvizitori Petar od Verone, Reinerio Sachoni i brat Moneta utoliko, da je prvi bio umoren (1252), a dva druga jedva iznesoše glave. U Milanu i kod ostalih lombardijskih gradova bilo je slobodno stanovati za patarenske biskupe; pošto su negdje izdate od gradskoga vijeća naredbe protiv inkvizicije, tako u Bergamu, u Mantovi, gdje je sjedio patarenski biskup Ivan od Casalotte, u Veroni, gdje su sjedili biskupi Alberto (1267) i Bonaventura Belasmagra, i francuski Vilelmo Petit (1270), u Vicenci, Paviji, Tortoni, Alessandriji, Comu, Sermionu itd. Ali po malo, ređale su se i ovuda čete patarenske; osobito od kada je dominikanu Aldobrandinu i franjevcu Filipu Bonacorsiu god. 1277 pošlo za rukom Patarene u Sermionu, centru francuskih bjegunaca, izmiriti s crkvom. U ostalim, također, gradovima opadala je sila sekte prema kraju ovoga stoljeća.

Tako se i u ovoj sekti, kao što je bilo i u drugim, obistinilo, da vrhunac njezine sile jeste ujedno početak rasula. Zapadni ogranak njezin podleže u onom boju, koji papa Inocencio III odlučnije započne, a nastaviše istim smjerom njegovi nasljednici Honorio III Grgur IX, Inocencio IV i Aleksandro IV.

Je li ista sudbina Patarene u Bosni već sada stigla? Ovo je pitanje, na koje se vraćamo, pošto smo vidjeli, kako je „bosanska crkva“ smatrana bila i na zapadu za podružnicu ostalih crkava katarsko-patarenskih i bogomilskih, te kako su zapadne padale.

U Bosni opaža se život u svim javnim odnosima, dokle joj domaći vladaoци stoje na čelu. Ali čim ova zemlja postaje podnožje ugarske države, pada na nju zastor zaboravnosti i mrtvila. Tako je opet bilo poslije banova Kulina i Mateja Ninoslava. Tokom druge polovice XIII stoljeća ističu nam se u Bosni samo imena njezinih upravljalaca, koje je ugarski dvor predpostavljao ili cijeloj zemlji ili pojedinim dijelom njezinim. Sav život, državni i crkveni u Bosni, kao da je bio obamro pod vjetrom koji je duvao s one strane Save. Ugarsku bijaše, poslije provale mongolske, osobito za vladanja kralja Ladislava III (1272-90), bezakonje pritislo. Razuzdanost telesnog vladaoца, samovolja moćnika, prostodušnost poganskih Polovaca, Muhamedanaca i Židova, koji su bili narod obuzeli, mlitavost velikoga dijela višega svećenstva; sve to bijaše razvezalo javne i sukromne odnose. U ovakvim se okolnostima nije doista mislilo u Ugarskoj niti na učvršćenju pravovjerja, niti na istrebljenju krivovjerstva u Bosni. Na to je ugarski dvor bio upozoren tek po rimskoj stolici, koja je pismom od 22. septembra 1278. izaslala onamo biskupa od Ferma i kardinala sv. Marije „in via lata“ imenom Filipa, podijelivši mu punomoćje apostolskog poslanika i preporučivši ga između ostalih također hrvatskomu vojvodi Andriji. Kralj se Ladislav dana 23. juna 1279. u Budimu papinu poslaniku obavezao, da će sve, kojih se on tiče, silom također podupirati u sati-

ranju krivovjeraca. Zatim je on slijedeće godine obećao, da će ih istrijebiti „osobito iz Bosne i bližnjih priedjela, u kojih su različite sljedbe krivovjerske opačine već od davna niknule i ponarale“. Ovo je isto kraljeva majka Jelisava pismom od 19. avgusta 1280. obećala, obavezujući se da će kao „vojvodkinja mačvanska i bosanska“ izvesti sve crkvene naredbe protiv krivovjeraca „u vojvodinama Mačvi i Bosni, te u županijama požežskoj i vukovarskoj, i ostalim njezinoj vlasti podvrženih, koji nastoje srušiti ondje i razoriti svetu crkvu i vjeru.“

Ovom se izjavom potvrđuje, da se je krivovjerstvo i poslije križarske vojne pod hrvatskim vojvodom Kolomanom u Slavoniji, osobito u požežskoj i vukovskoj županiji, sačuvalo, a kamo li da bi u Bosni iskorenjeno bilo. Ali ni sada nije mu se bilo bojati, dok je na prijestolju ugarskom sjedio takav vladalac, kakav je bio Ladislav, koji je sam tako malo živio po zakonu crkve, da se poslije njegove smrti moglo povesti pitanje, da li je on kao kršćanin preminuo. A šta se moglo nadati ili bojati od ženskih ruku, u koje bješe tada uprava Bosne položena?

Tim je veću nadu začela rimska stolica, kada je Bosnu posjeo srbski kralj Stjepan Uroš II Milutin, šurjak kralja Ladislava po njegovoj sestri Jelisavi. Ovoga je vladaoca, umna i poduzetna, onaj antagonizam u politici protiv bizantinskog dvora približio rimskoj stolici. Papa Nikola IV zametne sa Stjepanom dogovor o sjedinjenju srbske s rimskom crkvom izaslavši sa punomoćjem od 23. jula 1288. dva franjevca, Marina i Cipriana. Papa je veliku nadu polagao u posredovanje udovice Jelene, majke kraljeve, kao što se vidi iz pisma upravljena za nju dana 8. avgusta rečene godine. I zbilja, sporazumljenje između rimske stolice i srbskoga dvora bijaše postignuto; papa je pismom od 15. marta 1291. kralja Stjepana i Srbiju postavio pod zaštitu sv. Petra, te potaknut kraljicom Jelenom zapodeo dogovor o istom predmetu i s Đurom, kraljem bugarskim. Počela se dakle opet izvoditi misao o vjerozakonskom jedinstvu južnoga Slovenstva, koje bi bilo državnom put prokročilo.

Stjepan Uroš vladajući nad Bosnom doznade, da imade u toj zemlji „veoma mnogo takvih, koji odstupivši od puta istine, blude po stranputici laži, te svojim pogubnim i zaraznim tvrdnjama kvare katoličku vjeru.“ Znajući dakle, da je u Bosni i prije bilo Patarena, da se još prije nekoliko desetaka godina bila protiv njih povelala križarska vojna - znajući na dalje, da je Stjepan Uroš sam pripadao istočnoj crkvi, to ne možemo sumnjati, da se pod onim krivovjercima u Bosni, o kojima govori izvješće kralja srbskoga, imadu razumijevati Patareni. Ne može se na to misliti, da bi srbski vladalac bio onako šta rekao o svojim u Bosni - podanicima istočne crkve. Stjepan je u primjeru Nemanjinu, zatim u propisima crkvenim našao uputu, po kojoj da postupa protiv Patarena. Je li on svoju državnu vlast protiv ovih inovjernih podanika upotrijebio, nije nam poznato; ali to znamo, da je on nalazio najzgodnije sredstvo protiv bludnji u pouci i osvjedochenju. Stoga je Stjepan putem svoga

poslanika, barskoga arhiđakona Marina (Petra Cara) papu Nikolu zamolio, da izašalje u Bosnu „nekoliko osoba sposobnih, vještih jeziku one zemlje, koji bi ponašanjem, suglasno s njihovom spasonosnom obukom, bilo svima za primjer poštenog života i izgled čistoće.“ Doista uzvišena misao o načinu, kojim se bludnja najuspješnije može istrijebiti!

Stjepan je sa svoje strane rimskoj stolici obećao „savjet i pomoć“ u tom poslu. Papa je poziv srbskoga kralja prihvatio, te pismom od 23. marta 1291. naložio starješini pokrajine hrvatske, reda male braće (ordinis minorum), da u Bosnu pošalje dva redovnika, dobra življenja i ponašanja, književna i vješta hrvatskom i srbskom jeziku. Ovima se redovnicima nalaže, „da u onoj banovini (principatu) izvršuju istražnu službu (inkvizitionis officium) protiv krivovjeraca, sljedbenika, pomagača, branitelja i zaštitnika njihovim po propisima crkvenim, sadržanih u drugim apostolskim pismima.“ O toj svojoj odredbi izvijestio je papa srbskoga kralja posebnim pismom hvaleći njegovu revnost za vjeru i odanost prema apostolskoj stolici, te preporučujući njegovoj zaštiti one redovnike, kako bi svoj zadatak riješili „na slavu Božju, uzvišenje kršćanske vjere i čast njegova imena.“

Spomenici o tom šute, jesu li inkvizitori po odluci papinoj od god. 1291 zbilja pošli u Bosnu i kojim ondje uspjehom su radili oko obraćanja Patarena. Poslije sedam godina izađe od pape Bonifacia VIII na starješinu iste redovničke pokrajine jednaka naredba pismom od 19. aprila 1298, kojim mu se ona naredba pape Nikole IV skoro doslovno ponavlja, samo što se područje inkvizitorom raširuje osim na Bosnu također na „Srbiju, Dalmaciju, Hrvatsku i Istru“, u kojim pokrajinama da je „smrtonosna kuga krivovjerske opačine obilnije narasla.“ Odavde se može nagoviještati, da se naredba apostolske stolice od godine 1291. ili nije izvela, ili da nije imala željena uspjeha. Patarena u Bosni ne samo da nije nestalo, nego im se tragovi nalaze u istom humskom primorju. Ovdje su se oni udomili bili, kao što znamo, u početku; ali u to se doba, u koje Hum dođe pod istu državnu vlast, koja je Bosnom vladala, odavde raseliše i u primorje. Rimka je stolica onim naredbama od god. 1291. i 1298. povjerila „posao inkvizitora“ u Bosni i Humu redovnicima sv. Franje, koji su u prvoj dobi osnovanog reda (1208) zaveli više samostana u hrvatskoj zemlji, te se već god. 1260 napominje i „zastupništvo Bosne“ ovoga reda. Ali, u ovim je odlukama red dominikanski, kome bješe od prije povjereni inkvizicija u onim zemljama, nazirao povredu svojih starijih povlastica. Odavde nastade razmirica između oba reda, koja je samu inkviziciju slabila, a time Patarenima odmor davala.

Ali i državni odnosi, u kojima je Bosna tada stojala, išli su sekti u prilog. Kruna ugarsko-hrvatska smatraše Bosnu kao zemlju svojoj vrhovnoj vlasti podčinjenu; stoga se ban hrvatski Pavao Subić, knez bibriski, navodi u svih spomenicima hrvatskih gospodarom i banom Bosne, iako je ovom zemljom srbski kralj Stjepan Uroš više godina faktično vladao. Stjepanu je dakle iz

obzira na ugarsku politiku valjalo snošljivim biti naspram nevjernicima u Bosni. Osim toga, posao sjedinjenja srbske crkve s rimskom, zametnut već god. 1288, stupao je veoma polagano napred. U Srbiji bijaše tada župa katoličkih, kao u Brestovcu, Rudniku, Rogoznu, Trebči i Gračanici; ali tamošnji biskupi istočne crkve bijahu istom obredu utoliko protivni, da su u onim župama namještali parohie svoga obreda. Nije dakle čudo, što Stjepan Uroš još god. 1303. pokazivaše tek volju pristupiti u zajednicu crkvenu. Ali on nije s druge strane bar onda nadahnut bio neprijateljskim duhom prama rimskoj crkvi, već nalazimo, da je njezine zavode i hramove obdarivao kao one od crkve istočne. Iz ovih je istih državnih razloga i obzira srbski vladalac pazio također starješine patarenske. Lijep nam primjer ove vjerozakonske snošljivosti daje povelja Stjepana Uroša od 15. marta 1305, izdana u gradu Kotoru. Ova je povelja podijeljena samostanu sv. bogorodice u Ratacu, reda sv. Benedikta, u barskoj nadbiskupiji, podijeljena dakle katoličkom zavodu od vladaoca istočne crkve. U vijeću kraljevu, u kojem je podijeljena, bijahu prisutni rimokatolički biskupi: barski Marin, i kotorski Dojmo, istočno-pravoslavni zetski Mihail i humski Joan, napokon deda Miroslav t.j. biskup patarenski. Stjepan Uroš bio je dakle opkoljen starješinama svih vjeroispovijesti, kojih je sljedbenika imao u svojoj državi.

Ako su Patareni u miru pušteni bili od državne vlasti, srbske i ugarske, nijesu im u to doba ni bosanski biskupi dodijavali. Oni nijesu redovito stanovali više u Bosni nego u Đakovu, jer im stanovanje u pravom centru biskupije postade u onim vjerozakonskim i političkim okolnostima nepovoljno. Ova odsutnost biskupa od svoga stada nije bila doista na korist katoličkoj crkvi. Ali, osim toga, nalazimo ove biskupe upletene u one razmirice, koje su Ugarsku zbog prijestolnog nasljedstva potresale i u stranke pocijepale. Tim je djelatnost bosanskih biskupa, stanujući ionako izvan zemlje, svraćana bila na poslove druge vrste. Biskup Nikola bješe neko vrijeme kancelarom kralja Većeslava; pristupivši Karlu Robertu, uglavi (1304) uz druge biskupe i velikaše, savez s Rudolfom vojvodom austrijskim. Tako se u ovo razvraćeno doba i to dogodilo, da je biskupija bosanska ostala bez pastira, te povjerena drugim rukama. Kada se Nikolin nasljednik Grgur, prije redovnik sv. Augustina, također privrženik rečenoga kralja ugarskoga, odrekao svoje časti biskupske, a papa Klement V ovu ostavku pismom od 23. januara 1314. primio, pa kada je njegov nasljednik Benedikto Guicciardi, dominikanac, poslije kratkoga biskupovanja (1316) ovo isto učinio, bude biskupija bosanska povjerena upravi biskupa svačkoga Benedikta. Ovo je privremeno stanje u ostalom prestalo imenovanjem dominikanca Petra za bosanskog biskupa apostolskim pismom od 3. jula 1317.

U takvom političkom i crkvenom stanju Bosne nastojanja rimske stolice protiv Patarena nisu mogla imati velika uspjeha. Papa Bonifacio VIII pozva Stjepana, koločkoga arhibiskupa, pismom od 30. maja 1303, da se u smislu

crkvenih propisa podigne protiv bosanskih i humskih Patarena, pa da, ako je od potrebe, pozove u pomoć i vlast državnu. Ali u ono su se vrijeme zanimali u Ugarskoj pitanjem o prijestolnom nasljedstvu, pa je i „sekularna podrška“ našla sasvim drugo opredjeljenje. S toga nalazimo, kako se pismo papino od 31. maja rečene godine, kojim se pravo nasljedstva izriče Karlu, protiv češkog Većeslava, svuda po zemlji razglasilo, kako je bosanski biskup Nikola isto učinio, što nam svjedoči njegovo očitovanje od 6. avgusta za rečenu godinu; ali propovijedanju križarske vojne ili sličnom podhvat u protiv bosanskih Patarena ne nalazimo nigdje traga. Jedino, što se s ove strane učinilo bilo je to, da je papin poslanik kardinal Gentilis god. 1309. u budinskoj skupštini zabranio da nitko ne smije svoje djete vjenčati s krivovjeracem, kako je imenom navedeno - s Patarena i Katarom.

Odavde se da lako razumeti, što su u drugoj deceniji XIII stoljeća u Rim stizali crni glasovi o tužnom stanju crkve u Bosni, a napretku patarenstva; da je naime Bosna „tolikom nevjerstva ljagom okaljana, da se ondje crkve pustoše, da je red svećenički do korijenja istrijebljen; a Isus Kristove svetinje zaraznom porugom gažene, da nema više ondje križ poštovanja, da se svete tajne ne dijele, već da se u narodu na mnogim stranama sveto kršćenje nezna ni po imenu, premda je ono osnov vjerozakona; a da se sve ovo zato dogodilo, što su zaraženi učitelji okaljali vjeru prostote sijući svoju opaku nauku pod izgovorom vjerozakona“. Može biti da je u takvim izvještajima, koja su u Rim dolazila, što god pretjerano bilo; ali jezgra im je doista istinita, da je naime u Bosni patarenstvo početkom ovoga stoljeća silan mah preotelo bilo, jer su ga uzgojile nacrtane crkvene i državne okolnosti, koje su skoro kroz svu drugu polovicu XII stoljeća trajale i bile mu povoljne.

Ali osim patarenstva, također istočna crkva stegnu vlast rimske stolice u Bosni. Ova se zemlja, kao što vidjesmo, smatrala članom zapadne crkve; je li u njoj bilo već prošloga vijeka općina istočne crkve, toga ne bismo mogli dokazati, a niti negirati. Ali Bosna bješe s juga opkoljena zemljama, u kojima je istočna crkva vladajućom bila, Srbijom, naime, i Humom. Ovoj je, dakle, crkvi vladanje srbsko u Bosni otvorilo vrata u ovu također zemlju. Istina je, da su u ono doba pokusi učinjeni, kako bi se izgadile u srbskoj državi opreke između jedne i druge crkve. Stjepan Uroš nije se odbijao od pregovora potaknutih iz Rima; štaviše, ovdje su bili još god. 1308. uvjereni, da se vladalac srbski „želi pridružiti rimskoj crkvi“. Ali se već poslije godine kralj opisuje kao odmetnik od crkve; a u listovima od 9. svibnja i 17. lipnja 1318. naslikan je on kao progonitelj katoličke crkve u svojoj državi.

Pošto se u Rimu nije nada izgubila, da će sjedinjenje jedne i druge crkve napokon uspjeti, te su malo kasnije u tom smjeru opet sa srbskim dvorom navezani pregovori, nije se moglo ondje oklijevati sa čim strožijim sredstvima protiv Patarena, s kojima nije crkva dopuštala nikakvih pregovora. Ako su rimsku stolicu bile izdale nade u pomoć Stjepana Uroša, to se ona tijekom više

uzdala u novoga gospodara Bosne, u kneza Mladena Subića, Pavlova sina; jer joj ovaj bio poznat kao muž, koji je dobar glas stekao „svojom krijepošću i ispovijedanjem prave vjere“. U pismu od 18. jula 1319. opisuje papa Ivan XXII banu Mladenu žalosno stanje crkve u Bosni, a prevladavanje krivovjersstva. Sjeća ga, nadalje, kako je „svaki pravovjernik dužan ustati“ na odbranu crkve, te ga poziva, da svoju desnicu podigne na istrebljenje krive, a uvođenje prave vjere; jer da će samo onda slavodobitnikom svojih protivnika biti, „ako istjera iz gospodnjega polja neprijatelje Krista“.

Banu Mladenu bilo bi milo, da je u Bosni sekte nestalo. On je polagao nadu u Stjepana, sina bivšega bosanskoga bana istoga imena, koji je „želju gojio da uništi krivovjersku opačinu, u otadžbini mu Bosni od davna niknuvšu“, te je s toga, kao što se razabire iz papina pisma od 18. jula rečene godine prosio ruku kćerke ortenburškoga kneza Mainharda, ne bi li s njegovom pomoći u tom poduhvatu prije uspio. Mladen ga u toj namjeri podupiraše, ali sam ne mogaše učiniti ništa, jer je upleten bio s jedne strane u saveze protiv Stjepana Uroša II i u razmirice s mletačkom republikom, s druge u zavade s dalmatinskim gradovima. Napokon (1322) isčezne malo kasnije taj silni ban sa pozorišta povjesti.

Tako se rimska stolica i taj put badava prizvala na pravovjerje bosanskoga bana. S druge joj strane bješe prijavljeno, „da se veliko mnoštvo krivovjercata sa mnogih i raznih strana steklo u banovini bosanskoj, ležećoj na međi Dalmacije, nadajući se da će ondje bez svake zapreke sijati svoje gadne bludnje.“ S toga papa Ivan XXII prihvati opet ona sredstva, koja mu crkvena vlast položi u ruke; izašla naime god. 1325. malobraćana Fabijana u svojstvu inkvizitora „protiv jeretika u provinciji Slavoniji i kneževini Bosni“, običnu vlast mu podijelivši. Ujedno pozva papa poslanicama od 5. juna rečene godine ugarskoga kralja Karla Roberta, te Mladenova nasljednika bosanskoga bana Stjepana i njegovu suprugu banicu Jelisavu, da inkvizitoru idu na ruku, gdje i kada god bi njihovu pomoć uztražio.

Fabijan se uputi najprije u Ugarsku. U Trstu propovijedaše protiv Patarena, naselivši se ovamo iz gornje Italije; ali ovdje naiđe na neočekivani otpor, osobito kod dvaju svećenika, Mihajla iz Padove i Rajmonda iz Cremone, koji toga radi dođoše u sumnju krivovjersstva te budu osuđeni. U Ugarskoj bude inkvizitor u dvoru dobro primljen; kralj se milostivo s njim dogovoraše o njegovu daljnjem radu, ali ga ne mogaše poduprijeti. Karlo je imao sasvim druge brige državne, a najviše s Hrvatskom i Dalmacijom, gdje se bješe borba zametnula između velmoža cetinskoga kneza Nelepića i bibrirskoga Đure Subića. Ovdje je Karlu saveznik bio bosanski ban Stjepan, pomažući knezu Nelepiću (1324) i hrvatskom banu Mikcu (1326). Pa upravo za to nije se ni ban Stjepan mogao mnogo brinuti za inkviziciju; a nastojeći oko učvršćenja svoje vlasti u zemlji, nije htio protiv sebe izazvati Patarene, veliki dakle dijel svojih podanika. K tome se do skora pridruži razmirica između dominikan-

skog i franjevačkog reda o pravu inkvizicije na Bosnu i susjedne joj zemlje. Ova se razmirica ogorča još više, kada je dominikanu Mihajlu iz Zagreba pošlo za rukom ishoditi u Rimu pismo od 1. februara 1327, kojim se „kancelarija inkvizitora“ prenosi na Dominikane. Pomenuti Fabijan podiže pred papom protiv ovoj naredbi tužbu pozivajući se na prava podijeljena franjevačkom redu Nikolom IV i Bonifacijom VIII, kao i na višegodišnje djelovanje ovoga reda u onim zemljama. Ova je tužba imala taj uspjeh, da je „kancelarija inkvizitora“ novom odlukom predana redu franjevačkom, a ova odluka objavljena poslanicama od 1. jula 1327. kako kralju tako i biskupu ugarskom.

Tako je Fabijan opet ostao inkvizitor i kao takav preporučan Karlu drugim pismom od 12. avgusta rečene godine. Fabijan se god. 1329 uputi najprije u Dalmaciju; ali u toj zemlji, koja je početkom ovoga vijeka gostoljubivo primila bila Dulcina, zanesenoga proroka novoga vijeka, naiđe inkvizitor na nov otpor. Zadarski arhiepiskop Ivan oduprije se Fabijanu; s njim se zavadiše Martin opat i Franjo redovnik samostana sv. Kuzme i Damijana; s toga su osumnjičeni bili da krivovjerstvo primaju u zaštitu; napokon se i razmirica s Dominikanima ponovi. Uslijed toga ne preosta Fabijanu drugo, nego da se opet u Avignon vrati; on to i učini; ali prolazeći kroz Lombardiju pade u ruke nekom plemiću, zaštitniku tamošnjih Patarena, te bude svojih stvari lišen; a među ovima i isprave protiv zadarskog arhiepiskupa. Sada je papa Ivan pismom od 16. marta 1330. zabranio Dominikancima da Franjevcima u inkviziciji smetaju, a za konačno riješenje razmirice dozva preda se kroz splitskoga i zadarskoga arhiepiskupa punomoćnike jednoga i drugoga reda, da do Miholja u Avignon dođu. Razmiricu je rimska stolica i taj put riješila na korist reda sv. Franje, povjerivši mu opet „kancelariju inkvizitora u provincijama Dalmacije, Slavonije i Bosne“.

Fabijan je valjda svoj posao nastavio; ali uspjehu nema traga. Ni s jedne strane nije mu se išlo na ruku onako, kako bi bio želio. U Dalmaciji nije se mislilo na silu, kada je papi Benediktu XII valjalo god. 1335 podsticati arhiepiskupa splitskoga Dominika i trogirskoga biskupa Lampreda, da ozbiljnije i odvažnije potpomognu istrijebiti krivovjerstvo u onoj zemlji. S ove se strane u Dalmaciji malo radilo, čime se moglo biskupa Lampreda u Rim tužiti, da brani bosanske jeretike. Nije nevjerovatno, da se u Dalmaciji sačuvalo jeretika još iz prošloga stoljeća. Osim toga, bilo je ondje pravovjerje izloženo pogibelji, koja je proisticala iz svakidašnjega odnosa s Bosnom, osobito od kada je za Stjepanova banovanja bio s Bosnom združen Hum i makarsko primorje, u kojem su „nevjernici“ sva mjesta osim Omiša zauzeli bili, pa i bosanska vojska češće u Dalmaciju dolazila. Odavde ćemo lako razumeti, zašto su gradska vijeća zabrinuta bila, da se narod patarenstvom ne zarazi, i zašto su u to doba u splitskom i trogirskom vijeću izdani bili zakoni, kojima se Patarenima ili nekim drugim krivovjercima strogo zabranjuje prebivanje u onim gradovima ili kotarima njihovim. Protiv takvih, koji bi sudom crkvenim bili

pronađeni, određuje se za kaznu lomača i gubitak imetka. I u Dalmaciji se dakle jednako, kao i drugdje, s Patarenima postupalo.

Ove, u susjednoj Dalmaciji protiv Patarena, izdate naredbe potvrđuju, da oni nijesu bili u Bosni napastovani. Pa od koga da budu? Katolička crkva bosanska nalazila se u takvim izvanrednih okolnostima, da si je sama rimska stolica odlukom od 6. januara 1331. pridržala pravo imenovanja biskupa. Poslije smrti biskupa Petra (prije 10. juna 1334) utisnu Karlo Roberto nekoga svjetovnjaka protiv kanonika Lovra Lorande, koga je kaptol izabrao bio. Rimska je stolica Lovru priznala za pravog biskupa i preporučila ga pismom od 9. decembra 1336. ugarskom kralju i banu bosanskom. Sve ovo svjedoči, da katolička crkva bosanska veoma malo mogaše zalaziti u religiozno stanje one zemlje. A kako se ponašala državna vlast? Stjepan „po milosti božjoj ban Bosni i Usori i Soli, i gospodin humskoj zemlji“, kao što se sam pisao, bijaše više zabrinut za utvrđenje nove u Bosni dinastije u svojoj porodici Kotromanovoj i za raširenje svoje vlasti, nego li da u svojoj mladoj državi zametne vjerezakonski rat. On je, u onoj namjeri isprosio ruku Jelisave, bratučede srbskoga kralja Stjepana Uroša III (1320-36), a svoga brata Vladislava združi s Jelenom, kćerju hrvatskoga velmože kneza Đure Subića bribirskoga. Sam ban Stjepan i brat mu Vladislav bijahu članovi istočne crkve; pa i ova ga okolnost nije toliko podsticala, da sluša pozive rimske stolice i od nje izaslanih inkvizitora. Ali pored svega toga ne nalazimo Stjepana u zavadi s rimskom crkvom; štaviše, on joj ne bijaše neprijatelj, dok je apostolska stolica, koja je bila zametnula pregovore o sjedinjenju s njegovom, po ženi svojtom, srbskim kraljem, toliko saradivao, i još je dopustio, da mu brata Vladislava katolički biskup trogirski vjenča u gradu Klišu s katolikinjom Jelenom.

S druge se ipak strane rimska stolica uvjeri, da joj je badava bosanskoga bana pozivati protiv Patarena. Bude joj štaviše javljeno, da „Stjepan i neke druge velmože onih zemalja primaju i brane krivovjerce“. Odatle je naravski sljedilo, da „inkvizitori ne mogahu ondje svojega posla onako obavljati, kako je to korist crkve i pravovjernika zahtijevala“. U tim okolnostima, rimska stolica udari drugim putem: papa naime Benedikto XII doznajući, da bi kninski knez Nelepić pripravan bio podupirati inkviziciju u Bosni, obrati mu se pismom od 22. maja 1337. te pozove njemu u pomoć i ove hrvatske velikaše: knezove krbavske Budislava, Grgura i Pavla, senjske i modruške Dujma i Bartola, Subiće, Pavla i Đuru kliške, i Pavla ostrovičkoga, i ključkoga kneza Konstantina. Ove su hrvatski velmože imali prostrani posjed duž bosanskih granica; zauzimali su svojim imetkom veliki dio Hrvatske i Dalmacije, a bijahu po svojem rodu i položaju velikoga ugleda i upliva. Ali papin poziv stiže u nevrijeme; jer i ne spominjući sukobe između dalmatinskih gradova, osobito Splita i Trogira, zaratiše se upravo tada Subići s kninskim Nelepićem i krbavskim Budislavom (1337), s druge strane i bosanski se ban Stjepan na Kliš spremaše. Potom bijahu među sobom i s drugim u zavadi upravo oni, na koje bješe onaj poziv

upravljen. To je ipak rimska stolica bdijenjem nad onim zemljama postigla, da su biskupi dalmatinski strožijim naredbama svoje stado od odnosa s nekatoličkim Bošnjacima odvrćali. Ovamo se smjerala naredba trogirskoga biskupa Lampreda od 15. avgusta 1338, kojom bješe pod kaznom izopćenja zabranjeno imati odnos s bosanskom vojskom, koja je imala onih dana onuda prolaziti. Biskup bijaše na ovu strogost podstaknut, da opravda pravovjerje svoje, koje bješe u toliko osumnjičeno, da ga papa pismom od 15. aprila rečene godine bio u Rim na sud pozvao. S toga je Lampredo, kada je gradsko poslanstvo bilo izašlo u susret vojvodama županu Ostoji i Bogdanu Grdoševiću, onu naredbu zbilja izveo, što je nov sukob izazvalo.

Uvjerivši se rimska stolica, da je ovaj drugi put k cilju ne vodi, stupi s bosanskim banom Stjepanom u neposredni pregovor. Papa naime Benedikto XII uputi u Bosnu god. 1339 oca Gerarda, općega predstojnika reda sv. Franje. Poslanik bješe po kralju Karlu Robertu upućen na bana Stjepana, koji obzirom na ovu preporuku Gerardu „pođe u susret, časno ga na putu primi, rado sasluša njegove riječi o istini katoličkoj, otkri mu svoju želju, iz koje razabra poslanik, da bi ban drage volje istrijebio sve u Bosni stanujuće jeretike, kada bi ga u tom rimska stolica i kralj ugarski pomogli; jer da mu je njihova podpora potrebna zbog raskolnika koji žive u Bosni, koje bi oni jeretici pozvali u pomoć, kada bi doznali da im radi o glavi.“

Ovim se riječima jasno razlikuju „jeretici“ od „šizmatika“ t.j. od članova istočne crkve; a budući se i sam ban Stjepan priznavao ovoj crkvi, to se samo „Patareni“ mogu ovdje razumijevati pod imenom „jeretika“. Ban se Stjepan izpričavao papinu poslaniku, što nije progonio Patarene time, što se bojao, da bi oni u pomoć pozvali susjedne nekatolike t.j. Srbe, pa je s tim u savezu obećao, da će istrijebiti ove jeretike u svojoj banovini, ako bi poduprt bio vojskom sa strane Ugarske i rimske, te ovako obezbjeđen bio u Srbiji. U ovoj je državi vladao tada poslije god. 1336 kralj Stjepan Dušan. Ugarski kralj je već onda Stjepana držao svojim i svoje kraljevine javnim neprijateljem, a glavnim predmetom ovoga neprijateljstva bijaše upravo Bosna i Hum, na koje je srbski vladalac bio bacio svoje oči. S toga nije bila bez razloga ona bojazan bana Stjepana, da bi se kralj srbski rado bio umiješao u razmiricu bosansku, kada bi ga Patareni, proganjani od svoga vladaoca radi vjere, dozvali bili u pomoć, tim više što kralj Stjepan ne bijaše onda prijatelj ni rimskoga ni ugarskoga dvora.

Poslanik Gerardo izvijesti rimsku stolicu o svojem sastanku s bosanskim banom i o njegovoj izjavi. Papa Benedikto XII posla usljed toga dana 28. februara 1340. jedno pismo na bana Stjepana, drugo na ugarskoga kralja K. Roberta, a treće na svoga poslanika Gerarda, te ih ovome posla preko malobraćanina Petra iz Otranta. Papa hvali u pismu bana, što se spremnim pokazao sudjelovati, „da se bogoštovlje u banovini bosanskoj uspostavi, kojega je, kako se veli, zbog mnogih ondje stanujućih jeretika nestalo, te da se sve

crkve, koje su sada srušene i zapuštene, podignu i poprave." Onda poziva bana, da ostane kod svoje protiv-heretičke namjere, stavljajući mu pred oči, „koliko opasno može biti za njega i za njegove nasljednike, ako bi se u Bosni oni krivovjerci i na dalje javno trpjeli". Napokon mu obećava svoju pomoć, kao i da će pozvati kako ugarskoga kralja tako i ostale pravovjerne bližnjih zemalja, neka mu idu na ruku u tom poduhvatu; a da ostale svoje želje može ban otkriti posebnim poslanicama svojim. Ovo je pismo papa u prijepisu saopštio ugarskom kralju pozivajući ga, da banu pomogne „načinom, putem, nastojanjem, savjetom i potporom, kako bi isti ban mogao u Bosni iskorijeniti zastarjelu ondje zaraznu bolest krivovjerske opačine i opet u nju bogoštovlje uvesti."

Ovo nastojanje rimske stolice urodi tim plodom, da je bosanski ban Stjepan pristupio „u jedinstvo sv. rimske i katoličke i apostolske crkve"; i da su mnogi od njegovih podanika obraćeni „na vjeru katoličku". Ovaj se uspjeh upisuje u zaslugu papinom poslaniku ocu Gerardu i njegovom suredovniku, od kojih se pohvalno napominje otac Ivan de Aragonia. Nigdje se ne nalazi trag, da bi dvor ugarski bana bio pomagao, ili da bi se vladalac srbski, kao što se Stjepan bješe bojao, bio umiješao u taj vjerozakonski preokret. Oba su kralja imala tada drugoga posla; Karlo bješe upleten u poljsku i austrijsku razmiricu, pa se malo kasnije (16. jula 1342) s ovoga svijeta prestavi (umro). Stjepan Dušan bješe upravo tada zametnuo krvave ratove s grčko-istočnim carstvom, pa bi bio teško mogao Patarenima pomagati, da su ga ovi i pozvali bili, o čemu u ostalom nema nigdje spomena.

Prijelazu bana Stjepana i obraćenju mnogih podanika njegovih mogla je doista rimska stolica čestitati, kao što je papa Klement V pismom od 1. oktobra 1344. poslatim banu i učinio. Sada se bosanski biskup Lovro mogao u Bosnu vratiti i nastojati oko zapuštene stolne crkve; i makarski biskup, u bosanskom primorju, mogao posjesti svoju biskupiju, koju su osim Omiša držali „nevjernici" do dvadeset godina.

Ali sve ovo bješe tek početak; niti je u Bosni nestalo Patarena, niti pravoslavlje utvrđeno. Sada je nastao glavni posao. Stjepan je sa svoje strane sve učinio, što je smjeralo na utvrđenje vjere i morala. Bosanskom biskupu povrati stari prihod, naime desetine u Usori, Soli i doljnih krajeva, da uzmogne držati božje hramove. Ali glavni je trud spao na bosanske Franjevce, kojima je posljuje Gerarda, postavši u međuvrijemenu antiohijskim patrijarhom, starješina bio o. Peregrin de Saxonia. Ali taj namjesnik (vicarius) reda imaše malo pomoćnika. Ban Stjepan išao mu je na ruku kao što svjedoči njegovo pismo, poslato početkom god. 1347. preko banova poslanika kapetana Đure de Berita, inače de Cipra, preko mletačke republike na rimsku stolicu. U ovom pismu moli ban papu Klementa V, da bi Peregrinu poslao u pomoć „suposlenike, koji nauku vjere poznaju i koji su vješti slovenskom jeziku ili bi mu se bar mogli naučiti;" nadalje da se istomu vikaru dozvoli da može sam u

pomoć pozvati redovnika i svećenika, te da se kako vikaru, tako i njegovom pomoćniku daju sve one povlastice koje se daju svećeniku, „radeći među Tatarima i nevjernicima ili raskolnicima za raširenje vjere, pošto oni u istom poslu uz jednaku pogibelj ne s manjim trudom rade u Bosni;“ naime da ovi redovnici smiju imati odnos i s onim narodom, koji bi izopšten bio.

Znamenito je u ovom pismu i to, što ban moli, da se vikaru dozvoli smjestiti obraćenike (neofite) u veće samostane, gdje bi se neko vrijeme podučavali „u latinskom jeziku i u nauci sv. rimske crkve.“ Nadalje je ban Stjepan želio da se uprava crkve u Bosni usredotoči; s toga nije dopustio da kotorski biskup izvršuje pastirsku vlast u Humu, Sani, Lipniku i u drugim priedjelima i mjestima prema Savi, Dunavu i Drini na srbskoj granici, kao što je biskup Sergio, oslanjajući se na stare povlastice zahtijevao. A ovu je upravu Stjepan najradije viđao u rukama reda sv. Franje, koji se upravo tada najviše u Bosni širio, te iz nje u susjedne zemlje. S toga je ban god. 1348 apostolskoj stolici preko mletačkoga vijeća preporučio pomenutog Peregrina za biskupa bosanskog umjesto Bon-Ivana, prenesenoga na biskupiju u Fermo. Ovu je preporuku papa Klemente VI uvažio imenovanjem pohvaljenoga o. Peregrina pismom od 28. januara 1349. bosanskim biskupom.

Ovi izvodi svjedoče dovoljno, kako je ban Stjepan poslije svoga prijelaza katoličkoj crkvi i rimskoj stolici išao svagdje na ruku, gdje je mogao. Ovu je pripomoć sa strane državne vlasti umio biskup Peregrinus utoliko upotrebiti, da je u kratko vrijeme veliko mnoštvo naroda prešlo u katoličku crkvu, a da je među ovima bilo takođe Patarena, može se s razlogom naslućivati. I ono što se u susjednoj Srbiji pripremalo, bijaše podobno poduprijeti nastojanjima bana Stjepana i biskupa Peregrina. Silni naime srbski car Stjepan Dušan, kao što skadarski biskup Marko izvijesti rimsku stolicu, bješe se katoličkoj crkvi utoliko približio, da se u Avignonu već začē nada u sjedinjenje srbske s rimskom crkvom, pa se papa Klement VI poslanicama od 2. marta 1347. obrati na careve pouzdanike, protovestijara Nikolu Buću, cesara Grigorija, kneza kotorskoga Mihajla i skadarskoga Petra i barskoga kapetana, da uvere svoga gospodara na sjedinjenje uvjeravajući ih, kako će ga rimska stolica „primiti raširenim rukama i ljubeznim poljupcem.“ Premda car Stjepan tek poslije sedam godina (1354) sam zapodenu pregovore s rimskom stolicom, to nam ipak sve ovo svjedoči, da je u srbskom dvoru nestajalo u ono doba onih prepreka između jedne i druge crkve, kojih u prošlim dobima nalazimo; a ovo približenje k zapadnoj crkvi u Srbiji, koje se već u Bosni izvelo, oduze Patarenima nadu u pomoć s one strane, u koju su se oni po uvjeravanju bana Stjepana prije uzdali.

Patareni dobiše udarac i na drugom kraju bosanske kraljevine, koji bude sada od nje odijeljen. Dubrovačka naime općina dobi ugovorom od 15. marta 1333. od bana Stjepana „Rat, Ston, Prevlaku i otoke, koji su okolo Rata i sve što je od Prevlake do Loišća“ t.j. sav stonski rt iii poluotok Pelješac. Stanovnici

ove zemije bijahu nešto pravoslavni nešto Patareni, dok se katolicima ne nalazi traga. Za istočno-pravoslavnu vjeru pobrinu se srbski kralj Stjepan Uroš, koji potvrdivši dana 19. maja rečene godine onaj odstup ishodi od vijeća dubrovačkoga za stanovnike ove crkve potpunu slobodu vjeroispovijesti. Ali Dubrovčani posjednuvši poluotok ne brinuše se mnogo za ovu obavezu, te držeći katoličku vjeru za vladajuću u cijeloj oblasti svojoj nastojaše oko obraćenja kako pravoslavni, tako Patarena. U tu svrhu predaše bosanskim Franjevcima samostan navještenja u Stonu, u kom su prije kaluđeri sv. Vasilija stanovali, a zatim im ondje sazidaše samostan sv. Nikole. Franjevci su dakle, poduprti dubrovačkom oblasti, priveli pravoslavne i Patarene onoga poluotoka u katoličku crkvu tako, da je ova koncem stoljeća ondje sasvim vladala.

Dva su ipak događaja do skora imala oživjeti nade Patarena bosanskih, smrt naime bana Stjepana i biskupa Peregrina, od kojih prestavi se (umro) prvi dana 28. septembra 1353, a drugi dana 28. januara 1356. Paregrinu je odmah no bosanskom kaptolu izabran nasljednik u osobi njegova štićenika kanonika Petra; ali rimska stolica, držeći ovim izborom svoje pravo povrijeđeno, iz prva nehtjede Petra potvrditi, što ipak učini obzirom na okolnosti biskupije pismom od 28. februara rečene godine davši mu drugim pismom od 7. jula dozvolu, da se može rediti po svakom katoličkom vladici.

Crkva katolička u Bosni dobi u Petru svoju crkvenu glavu; ali ona nije više nalazila u državnoj oblasti one potpore, koju nađe posljednjih godina Stjepanova banovanja. Novi ban, Stjepan Tvrtko, rođen od Vladislava, brata pokojnoga Stjepana, i Jelene Šubičke, slijedio je vjeru svoga oca t.j. istočnu crkvu, te je ova ne samo u Bosni podupirana bila državnom vlašću, nego je time nov ugled i upliv stekla. Neuspjeh dogovora između rimske stolice i srbskoga dvora o sjedinjenju utvrdi položaj istočne crkve u Bosni. Istina je, da se u to doba zametnulo obraćanje svuda kamo je slavodobitno oružje ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I dopiralo, te da se ono osobito u Bugarskoj ne bez uspjeha u veliko tjeralo. I o tom ne može biti sumnje, da je isti Ljudevit već u interesu svoje politike nastojao oslabiti istočnu crkvu u Bosni, s čijim vladocem bijaše dana 17. jula 1356. uglavio za se napravi povoljan ugovor. Ovo nam se i time potvrđuje, što je banov brat Stjepan Vuk, koji je u smislu onoga ugovora boravio u kraljevskom dvoru ugarskom, doista ne bez ovoga upliva prešao na katoličku vjeru. Ova različitost u vjeroispovijesti razdvoji još više braću, politikom ionako razdvojenju, te postojeću razmiricu poveća u toliko, da je mlađi brat pobjegao u Dubrovnik i zaprosio posredovanje rimske stolice.

Ovo posredovanje prihvati rimska stolica tim radije, što joj bješe podjednako javljeno, da ban Stjepan Trvtko „slijedeći odurne stope svojih praroditelja, koji su bili većinom raskolnici i krivovjerci, goji i brani jeretike, koji dolaze u Bosnu, kao gnusno stecište, s raznih strana svijeta;“ dok njegov brat Vuk „mrzi ove jeretike te bi ih rado uništio, kada bi to do njega stalo.“ Rimskoj se dakle stolici nije moglo drukčije nego podupirati Stjepana Vuka, kao kato-

lika. Stoga je papa Urban V pismom od 14. decembra 1369. preporučio Vuka kralju Ljudevitu i umolio ga, da nastoji bana obratiti i odvratiti od podupiranja i šticećenja jeretika, te se s bratom pomiriti i izravnati. U drugom pismu, poslanom Stjepanu Vuku, očituje mu papa svoje sažaljenje, što toliko trpi „radi boga i revnosti za svoju vjeru katoličku“, i nagovara ga na strpljivost, i uvjerala ga o svojoj privrženosti, koje mu kao svjedok šalje preporučno pismo ugarskom hrvatskom kralju.

Odavde se vidi dosta jasno, da je ban Tvrtko, upravo kao što je njegov stric i prethodnik prvih godina svoga banovanja, trpio Patarene; a ova se njegova snosljivost prema ovim podanicima druge vjere smatrala očitom zaštitom. Banovu snosljivost možemo lako protumačiti: jedno, što kao sljedbenik istočne crkve nije držao za dužnost podupirati onu stranu, koja je već drugo stoljeće nastojala oko obraćenja Patarena; drugo još važnije, što je ban Tvrtko vjerozakonske odnose u svojoj zemlji motrio s državnoga gledišta, a ovo mu je savjetovalo, da ne potpiruje vjerozakonske strasti i ne podstiče vjerozakonski rat. Ban Tvrtko sam jednom iskusi gorke posljedice građanskoga rata, kada mu bijaše (1366) morao s majkom Jelenom ostaviti djedovinu, te u nju se vratiti s tuđom pomoći. Osim toga, bilo je banu Tvrtku graditi u zemlji mir i pribitati sve narodana sile, da s jedana strane slaba mu država ne izazove Turčina, koji se poslije bitke na Tainarosu (1371) i osvojenja Niša (1375) njezinim granicama bio približio, a da s druge strane uzmogne u život privesti onu od davna stvaranu želju, koju izvede god. 1376 vjenčavši se u Mileševu kraljevskom krunom i proglašivši se kraljem „Srbijem i Bosni i pomorju i zapadnim stranama,“ čim učini Bosnu jezgrom nove neovisne jugoslavenske države.

Ova je politika Stjepana Tvrtka išla dakako u prilog Patarenima bosanskim. Ne zna se koliko su oni sa svoje strane podupirali svoga gospodara u postizanju njegovih velikih političkih svrha; ali ovo je bez sumnje, da su oni uživali u Bosni potpunu vjerozakonsku i građansku ravnopravnost. Služeći se Patarenima takvim u domovini položajem, prelazili su preko granica u susjednu Dalmaciju i Dubrovnik tjerajući trgovinu s njezinim katoličkim stanovništvom, koje se bez obzira na crkvene propise dobro pazilo s ovom svojom inovjernom rodom braćom. Bosanski su jeretici u Dalmaciji i po dubrovačkoj zemlji slobodno prolazili kroz gradove i sela, te ondje silazili u kuće i zemljišta pravovjernih kršćana. S toga se događalo, da su oni „često kod prostodušnih umova sijali sjeme smrtonosno.“ Patareni su štaviše, kako nam Splitski Kuten pripovijeda, umjeli u svojem revnovanju i prozelitstvu upotrijebiti prirodne pojave i nepogode u promeni vremena, koje su se god. 1366 ukazale u Bosni, za dokaz, „kako bog ljubi njihovu vjeru.“

Ovakav odnos katolika s jereticima probudi sablazan u crkvenim krugovima, te bude u Rim javljeno. S toga papa Urban V podsjeti pismom od 13. novembra 1369. nadbiskupe splitskoga i dubrovačkoga onih crkvenih propisa

kojima se katolicima pod kaznom izopćenja iz crkve zabranjuje „trgovinu tjerati“ s krivovjercima; pak naloži objema pastirima, da svojim vjernicima zabrane nositi trgovinu „u rečene strane bosanske, gdje se pomenuti jeretici očevidno štite“; štaviše da protiv ovakvih krivovjeraca, kada dođu u splitsku ili dubrovačku nadbiskupiju, postupaju po zakonu, i pozovu, ako je od potrebe, svjetsku vlast u pomoć.

Dok su dakle Patareni u vrijeme bana Stjepana Tvrtka slobodno svoju vjeru u Bosni ispovijedali, i još pravovjerne u Dalmaciji i Dubrovniku zavađali, onda nećemo se čuditi, što je rimskoj stolici bilo prijavljeno, da je Bosna postala stecištem krivovjeraca sa sviju strana svijeta. I zbilja nalazimo, da su talijanski Patareni upravo za vladavine Stjepana Tvrtka često dolazili u Bosnu. Na zapadu se bješe ova sekta sačuvala uz Valdezku jedino u gornjo-italijanskim alpinima, gdje se bješe povukla u hladne doline od Agrogne, Perose, S. Martina, u doline rijeke Pada, Magne, Pregelata i Suse. U ovu planinsku zabit bijaše teško doprti inkvizitorima, pa koji onamo dođoše, izvrgoše se pogibelji života, kao što iskusiše Antonio Pavo i Bartolomeo da Cervere. Ali pojedini inkvizitori nisu se niti ovom opasnosti zastrašili; takav bijaše fratar Antonius de Septo de Savigliano. Taj inkvizitor započe u martu 1387. istragu u Pinerolu, nastavi u septembru u Chieriu, u oktobru u Astiu itd.

Znamenita je za nas istraga, koju taj dominikanac povede 23. jula i 21. avgusta rečene godine u Turinu u biskupskom dvoru pred nadpopom Ivanom i kanonikom Simoninom. Na sudu je stajao Jakov Bech iz Chieria. On je među ostalima ispovjedio, da je bio po prilici god. 1378 pozvan od Jocerina de Palata i Petra Patrizija iz Chieria, „i od nekog drugog iz Slavonije, kojem se imena ne sjeća, ne bi li htio pristupiti u njihovu sljedbu i vjeru, u kojoj se duša može spasiti, a on da im odgovori, da bi rado čuo njihovu nauku, pa da će učiniti i vjerovati, što god žele, ako bi vidio da je njihova nauka bolja od rimske.“ Na pitanje istraživaoca: što su oni zavoditelji učili, ispriповjeda optuženik sve glavne članke vjere, iz kojih se razgovjetno razabire nauka katarsko-patarena, kao što je: „...da vjeruje da Bog nije stvorio ništa vidljivo, već da je ovaj svijet i sve druge vidljive stvari stvorio i načinio Đavo koji je pao s neba... takođe da se ne smije vjerovati u dvanaest stavova vjere, niti u sedam crkvenih tajni; takođe da se Kristu ne treba klanjati...“ Saslušavši ovu nauku zavjeri se Jakov svojim učiteljima, da pristaje uz njihovu vjeru.

U tom izveštaju za nas je znamenito, što je po njemu neki Pataren „od Slovena,“ kome ime nije Talijan zapamtio, bio prije desetak godina u gornjoj Italiji; te se ondje svojim jednovjercima pridružio, da zavede tamošnje katolike, a među ovima i rečenog građana iz Chieria. Ovdje imamo opet nov primjer, da su Patareni iz Balkanskog poluotoka dolazili među svoje jednovjerce s one strane Jadranskoga mora.

Ali i dodatan iskaz nalazimo u daljnjem izveštaju pomenutog optuženika. On naime ispovjeda, da je „tome blizu 10 godina, što je od istoga Petra Pat-

rizia bio odaslan u Slavoniju, da ondje savršeno i potpuno nauči nauku od učitelja koji žive ondje u mjestu, koje se Bosna zove, i taj je gospodin pod kraljem raškim. A rečeni Petar dade mu (na put) deset forinti, i dođe do blizu Tane i ne pođe dalje radi zla vremena ili nepogode na moru, i vrati se u Chieri.”

Koliko je Jakov imao nejasne pojmove o Bosni i njezinom odnosu naspram Srbiji, toliko ipak iz ovog izveštaja slijedi, da je on poslije svoga pijelaza kod Patarena upućen bio na patarenske učitelje u Bosni, i da su talijanski Patareni bosansku crkvu držali svojom učiteljicom i skladištem zajedničke vjere. Ovo nam mjesto, u kojem se pod Slavonijom podrazumjeva skup južno-slovenskih zemalja, a u njih Bosna kao zemlja, u kojoj su živjeli učitelji patarenski, podjednako razjašnjuje porijeklo onoga patarena „iz Slavonije,” koji po tome nije bio iz nijedne druge južno-slovenske zemlje nego iz Bosne.

Jakov nije bio prvi talijanski pataren koji je bio u Bosnu upućen. On je sam, upitan od inkvizitora: da li je još tko drugi pošao „na rečeno mjesto da taj nauk nauči,” umjeo odgovoriti, da su u ovu svrhu bili u Bosni: Moreto Rabellator iz Chieria po prilici prije 40 godina, oko 1347, Ivan Narro i Granoni Bencio oko 1360, rečeni Petar Patrizi oko 1377, Berardo Rascherio oko 1380, te Petrov brat Jacobini oko 1382; a da ovo zna iz njihovih ustiju.

Ovoliko je talijanskih Patarena bilo došlo u Bosnu samo iz pijemonteske varošice Chieri; a sigurno bijaše iz drugih takođe mjesta takvih hodočasnika, koji su se u daleku Bosnu uputili, da ondje od tamošnjih učitelja patarenskih slušaju čistu nauku svoje vjere. Evo zašto je u Rimu bila Bosna u vrijeme vladanja Tvrtkova ozloglašena kao „smrdljiva jama”, u koju se stiču talozi krivovjerstva.

Opisavši ovako stanje patarenske jeresi u Bosni za prvu deceniju druge polovine XIV stoljeća treba da navedemo, što se u isto doba protiv nje radilo od suprotne strane.

Papa Inocencio VI, slijedeći stope svojih prethodnika, nadaše se pomoći od ugarsko-hrvatske krune, kao suverene nad Bosnom vlasti. Papa se mogao nadati u Ljudevita, od kako ovaj već g. 1356 zamolio rimsku stolicu kroz svoje poslanike, Petra biskupa od Pati i Stjepana biskupa zagrebačkoga, da propovijeda križarsku vojnu protiv „Uroša, koji se kraljem raškim naziva,” te da njemu dodijeli vojvodstvo ove vojske. Prihvativši papa ovu ponudu pozva Ljudevita pismima od 11. i 18. avgusta rečene godine da „prije svega istjera krivovjerce iz Bosne i drugih zemalja svoje kraljevine,” jer da on, „koji odluči savladati krivovjerce u daljim zemljama, ne može ih ostaviti u njedrima svoje kraljevine.” Kako bi papa Ljudevita na ovaj predlog lakše nagovorio, odvrćaše pismom od 17. jula mletačku republiku od saveza sa Srbijom, te ju gledaše prijeko svoga poslanika biskupa bon-Ivana s Ugarskom izmiriti; s druge strane opunovlasti pismom od 24. aprila 1360. bosanskoga biskupa Petra, da u

izvršavanju posla inkvizitorskog u Bosni slobodno pozove u pomoć državnu vlast, i bez priziva kazni protivnike i buntovnike.

Ljudevita su političke svrhe vodile u svojem postupanju protiv zemalja s one strane Save; vjerozakonske bjehu mu podređene, te se pomoću rimske stolice poslužio kako protiv mletačke republike (1358), tako u svojim vojnama protiv Srbije (1359) i Bosne.

Ugarski kralj podupiraše katoličanstvo pokraj Save utoliko, ukoliko naziraše u njemu zgodnu kopču, koja bi one zemlje trajno svezala s ugarskom krunom. S toga se i dade sav uspjeh katoličanstva, koliko se postigao podporom ugarske politike, svesti na to, što je nekoliko tisuća stanovnika doljnijega Podunavlja prešlo u krilo katoličke crkve. Ovaj je prijelaz tako malo djelovao na Bosnu, da skoro svi njezini stanovnici, kao što bješe rimska stolica g. 1373 obavješćena, osim onih, koji su u novije doba bili prešli na katoličku vjeru, bijahu „raskolnici i krivovjerci.“

Rimska stolica, neimajući od ugarske vlade izdašne pomoći, a ne nalazeći je niti kod bosanskoga vladaoca Stjepana Tvrtka, krene u promovisanju katoličke vjere u onim zemljama sa crkvenim sredstvima brinući se za dovoljne propovjedaoce i učitelje, i uređujući tamošnje zamršene odnose. Redovnici sv. Franje bijahu skoro jedini blagovjesnici ne samo u Bosni nego i u cijelom Podunavlju, kada ga je kralj Ljudevit na vrijeme posjednuo. Ali broj im ne bijaše onoliki, koliki bi bili prijatelji katoličanstva rado imali; za samo Podunavlje tražilo se od njihovog državnika do 2000 blagovjesnika. Stoga je vikar bosanski otac Bartol god. 1372. izaslao oca Berengaria iz Aragonie u Avignon, da kod rimske stolice dobije povlastice za podignuće novih samostana. Ovim je putem bosanskim Franjevcima dozvoljeno da sagrade samostane ne samo u Bosni, nego i na granicama Ugarske, Vlaške i Hrvatske, naime u Krbavi i Modruši.

Sa druge strane, znamenit je odgovor pape Grgura XI od god. 1373 na pitanja, koja rečeni otac Bartol bješe na apostolsku stolicu, očigledno preko rečenog izaslanika upravio - znamenit je zato, što nam rasvjetljava ondose vjerozakonskog stanja Bosne. Ovaj nam izvještaj takođe svjedoči, da su se stanovnici Bosne dijelili u tri vjeroispovjesti: katoličku, istočno-pravoslavnu i patarensku, od kojih ove dvije posljednje oni zovu: „šizmatici, grčki šizmatici,“ a ovi drugi „jeretici, nevjernici, Bosanci“.

Iz onih slučajeva, za koje se navode citati, da se izvesti, kako je svećenstvo istočne crkve zapušteno i nepismeno bilo, jer se događalo da svećenik istočne crkve prelazeći u katoličku, nije ni znao za sigurno, da li je kršten bio. Mnogi od prostote bijahu ređeni za svećenike, nekada bez velikog obzira na crkvene zakone. Posljedica neznanja u svećenstvu bijaše u narodu ta, da su mnogi od vjernika jedino „Isusa Krista i osnov vjere“ ispovjedali, malo znajući za raskol obiju crkava; a kako je u svećenstvu dosta prostote bilo, to su nekada

vjernici i bez nužde krstili, te se mogla poroditi sumnja o valjanosti krštenja, jer se nije izvjesno znalo, bješe li po propisu i u duhu crkve podijeljeno.

Nedostatak dovoljne nauke opažao se i u životu. Patareni sa svojim pogledima o ženidbi potkopaše kršćansku nerazriješivost njezinu; oni su ženidbu sklapali pod uvjetom, ako žena bude dobra i vjerna, i u namjeri da će je otpustiti, kada mu se uzhtije, tako „da je osim obraćenika jedva jedan od stotine zadržao prvu ženu“. I to je ženidbene sveze rasklimalo, jer bi se Patarenka, postavši katolikinjom, udala za katolika ostavivši prvoga muža Patarena; te se moglo postaviti pitanje: a šta onda, ako taj prvi muž pređe kasnije u katoličku crkvu? A što se nerazriješivost ženidbe nije mnogo poštovala, nije ni čudo, kad su se trgovci, dolazeći u Bosnu, kako „Latini tako i Nijemci“ držali javno sa ljubavnicama na sablazan vjere. Pohlepi su uzde puštane i time, što su sljedbenici različitih vjeroispovjesti držali za slobodno grabiti imetak svoga sugrađanina druge vjere, ne iz vjerozakonske pobude, nego iz požude i lakomosti.

Ovakvo vjerozakonsko i nemoralno stanje Bosne na kraju XIV stoljeća jeste plod vjerskih suprotnosti, koje su se ne samo u dvema crkvama, nego i u dualističkoj, strogo nekršćanskoj, sekci patarenskoj izražavale - jeste plod one dvijestoljetne vođene borbe, među kršćanskim i dualističkim načelima, javno ili tajno. Koliko nisu oni neprekinuti ratovi, koji su se za Stjepana Tvrtka, osobito poslije god. 1376 vodili, podupirali raspuštenost i tupili nježnost svijesti?

Moglo se nadati, da će se stanje katoličke crkve u Bosni okrenuti na bolje, kada sam kralj Stjepan Tvrtko u njezino krilo pristupi; on se bar u povelji izdanoj prvostolnoj crkvi splitskoj dana 30. avgusta 1390. u Sutjesci zove „rasad katoličke vjere,“ a splitskoga nadbiskupa Andriju Gualda zove „svojim duhovnim kapelanom“. Kralj je Tvrtko imao posljednjih godina svoga vladanja prijeći na katoličku vjeru, slijedeći u tome primjer svoga prethodnika strica Stjepana, a podstaknut kao i ovaj državnim razlozima; jer nalazimo, da se on približio zapadu, od kada se stavio na čelo hrvatskom pokretu, koji mu Dalmaciju i veliki dio Hrvatske donese u bosansku zajednicu. U tom nas potvrđuje i to, što je tražio doći u svojtu s katoličkim domom habsburškim.

Kao što je bosanska država skorom smrću (23. marta 1391) kralja Stjepana Tvrtka ostala nedovršena, tako ni onaj prijelaz njegov nije imao znatnih posljedica za vjerozakonske odnose u Bosni. Katolici, istočno-pravoslavni i Patareni ostaše u prijašnjem položaju, a nastale poslije kralja Tvrtka državne okolnosti ne bješe podobne promijeniti bitno ove odnose između triju vjeroispovjesti. Patareni su još za vladanja Stjepana Dabiše, Stjepana Ostoje i Ostojića, te Stjepana Tvrtka Tvrtkovića došli do uglednog upliva u državnom životu, koji se mogao održati i okrijepiti u onim unutrašnjim pobunama i vanjskim opasnostima, što su Bosnu više od polovice stoljeća (1391-1443) potre-

sale. Sami se vladaoi, otimajući se poslije Stjepana Dabiše (1395) za prijestol, a nesigurni za krunu i državnu vlast, ne moguše odlučiti za ovu ili onu stranku.

U ovo nam se vrijeme Patareni ukazuju u različitim prijedjelima bosanske države, od Drine do Jadranskoga mora; a imali su u svojem krugu prve porodice i dostojanstvenike državne. Stanovnici grada Srebrenice na srbskoj granici bijahu početkom XV stoljeća, kao što se čita u starom spomeniku, „puni jeresi bogumilske“. U primorju t.j. u prijedjelu između Stona i Kurila, zatim u Konavljju, ili u prijedjelu između Cavtata i Vitaljine, živjelo je takođe dosta Patarena utoliko, da je Dubrovnik bio opkoljen nešto ovom sektom, nešto pravoslavnim općinama. Između ovih dvaju krajnjih točaka bilo je u Bosni od starine dosta Patarena.

Više je od njihovog broja, sekti došao ugled od porodica uglednih ljudi, koje su je slijedile. Za neke od njih svjedoče nam suvremeni spomenici i stari pisci. O velikom vojvodi bosanskom Hrvoju, sinu vojvode Vuka, a bratu kneza Vojislava i bana Vuka, o tom velmoži, koji je sudbinu Bosne, Dalmacije i Hrvatske do svoje smrti (1415) u svojoj ruci nosio, i za kojega se prijateljstvo otimahu ugarski, napuljski i mletački dvorovi - o tom se velikašu izrično veli: „Sam čovjek je Pataren“. (Riječi Matije de Miniato, tajnika kralja Ladislava, u njegovom pismu od 11. jula 1403, koje sam naveo u: Pokretu na slavenskom jugu, str. 243. Matija je Hrvoja lično u Zadru upoznao. O Hrvoju se ondje opširnije čita.)

Hrvojev drug i s njim najugledniji bosanski velmoža vojvoda Sandalj Hranić (umro 15. marta 1434), sin Hranje Vukovića, humskoga vojvode, a sinovac Vlatka, Tvrtkova bana u Dalmaciji i Hrvatskoj, bijaše također Pataren. („Sandalj je bio knez živahnog duha, snažnog rasuđivanja i velike finoće... i ovekovječio bi sećanje na sebe da nije uprljao svoj život i zamaglio svoju slavu greškama raskola i obreda Patarena, u kojima je bio rođen i umro.“ - *Giunio Resti: Annali di Ragusa*. Rukopis knjižnice jugoslovenske akademije br. 840. str. 650)

On se u toj sekti rodio, te je cijela porodica na nju spadala, jer je i njegov nasljednik u vlasti i imetku, sin brata mu kneza Vuka, vojvoda Stjepan, i poslije 1448 god. herceg sv. Save, također bio pristalica ove sekte. I tast vojvode Sandalja, po njegovoj prvoj supruzi Katarini, bogati vlastelin Vuk Vučić, po svoj prilici ispovijedaše ovu krivu vjeru. Sandaljev sudrug imetkom i vlašću veliki vojvoda Radoslav Pavlović, „sin nasljednik kneza Pavla Radinovića“ i brat vojvode Petra, suprug Teodore i otac vojvodi Ivanišu, bijaše također Pataren. (U pismu dubrovačkog vijeća od 14. septembra 1431 (Lettere e commissioni di Levante. Rkp. dubrov. arhiva, priobći mi dr. P. Matković) čita se između ostalom: „Izlažući gospodaru Rimljana i ugarskom kralju nevolje i nedaće sa kojima nas muči i tlači perfidni Radosavo Paulović, jeretik patarenski...“)

Lako se da nagovijestiti da su ove velmože podupirale patarensku vjeru na onim prostranim zemljama i imanjima, što su ih u Bosni i Humu držali, te da su im dvorjani bili većinom iste vjere. Onaj ljepopisac po imenu Hval, koji za vojvodu Hrvoju g. 1404 izpisao i slikama ukraasio Novi zavjet i Psaltir, bijaše „kristijanin“. Vojvoda Radoslav Pavlović izašiljaše u svojim državnim poslovima „poštenoga muža kristijanina Vlatka Tumarlića“ t.j. po vjeri patarena, kako mu se na drugom mjestu izrično dodaje (Miklošić: *Monum. serb.* p. 306. 308. 323. Pučić: *Srpski spomenici I*, 151), zatim Radina „kristijanina“, Radašina „kristijanina kukšika“ (Miklošić *ibid.* p. 323. 399), Dimitra „patarena“ (G. Resti: *Annali di Ragusa MSC.* str. 559) itd. Još se izričito kao „kristijani“ god. 1404. navode: Mišljen, Ljelko, Stojan, Ratko, Radosav, Radak i Dobrašin (G. Resti: *annali di Ragusa MSC.* str. 559).

Imajući crkva bosanska toliko odličnih u državi pristalica, umjela je steći povlastice, koje bi je u svakom slučaju obezbijedile od progonstva. Ove se povlastice u državnim spisima dubrovačkim navode pod imenom „Fransize Patarena“ od njih se naročito napominje „ius asyli“ (pravo na azil), po kojem nije potpadao državnoj kazni, onaj koji je k Patarenima utekao i koga su oni u svoju kuću primili. Tako jedan od zaverenika protiv kralja Ostoje sigurno prebivaše „usrijed Bosne u kući Patarena“, dok drugi, Radišić, čamljaše u tamnici, a vojvoda Pavao Klešić spasao je slobodu utekavši u slobodni Dubrovnik.

Ova se povlast toliko cijenila, da je niti državna vlast nije smjela povrijediti i da su je velmože za svoju sigurnost rado tražili. Tako kada se kralj Ostoja s rečenim, u Dubrovniku Pavlom izmirio, te mu dodijelio slobodu povratka i sav imetak, postavi ga za veću sigurnost njegovu pod zaštitu Patarena: „I primismo mu - piše kralj nedelju na vodokršće 1404. dubrovačkomu vijeću iz Visokoga - našom vjerom i rotom, da ga ćemo u tom u svemu krijepiti i držati; i s tim ga sa svijem predasmo gospodinu djedu i njegovom strojniku i svoj crkvi bosanskoj u njihove ruke i u njihovo obarovanije, i da mu se ne učini nikada nijedno hudo (zlo), što bi ga neogledala crkva bosanska i vlastele bosanske.“

Već ovakva povlastica bješe podobna u ono doba, u koje je pravo jačega rada prevladalo, podići ugled crkve bosanske i njezine glave, biskupa ili djeda. Stoga nalazimo, da je patarenski biskup Radomjer posredovao u onoj razmirici između Ostoje i vojvode Pavla, te isproivši za njega amnestiju tražio svoga štićenika od dubrovačkoga vijeća ovim znamenitim pismom, upravljenim iz Janića dana 8. januara rečene godine koje kao rijetki spomenik ovdje iznosimo: „Mnogo poštenomu vladajućem grada Dubrovnika knezu (Vlahu Sorkočeviću), vlastelom i svoj općine smjerenom i umiljeno pozdravljenjem. Eto poslamo po vojevodu Pavla naše strojnike i kristjane, da priđe opet u svoje, jer mu je bilo bez krivice uzeto. Zato smjerno zahvaljujemo vašoj ljubavi i zahvalismo, što ga ste dosad kod sebe pošteno pridržali; i još molimo vašu milost

da ga pošteno ispratite." Ovo i drugo kraljevo pismo donesoše u Dubrovnik Radomjerovi poslanici, sami Patareni, „koji rekoše da ih je poslao kralj Ostoja i gospodin djed, da uzmu vrh sebe gospodina vojevodu Pavla Klešića, i da ga na svoje ruke postave u sve njegovo.”

Ovi nam izvodi svjedoče: a) da su Patareni u prvoj polovici XV stoljeća ne samo trpljeni u Bosni bili, nego uživali uz ostala prava građanska, neke povlastice, b) da je crkva bosanska državnom vlašću priznata bila, štaviše bila ugledna u zemlji, te c) da je ova crkva brojila među svojim vjernici prve porodice i dostojanstvenike bosanske.

Na taj način stojaše crkva patarenska u Bosni na vrhuncu svoje slave i moći, kada joj podružnice u Francuskoj bjehu od davna izumrle, a ostaci Patarena talijanskih posljednje boraviše dane u zabitim alpskim dolinama. Što Patareni u Bosni nisu bili u to doba smetani sa nijedne strane, tome se neće niko čuditi, ko se obazire na ondašnje državne i crkvene okolnosti. Mi smo već gore napomenuli, zašto nisu bosanski vladaoци dirali u svoje patarenske podanike. A kako to, da je rimska stolica prestala nastojati oko istrijebljenja krivovjerstva u Bosni? Na ovo će nam pitanje odgovoriti njezina povijest onoga vremena.

Papa Grgur XI brinuo se, kako znamo, oko uređenja crkvenih odnosa u Bosni; ali poslije njegove smrti (1378) nastade takozvani zapadni ili papski raskol. Sav zapad bješe zbog toga, kroz onih četrdeset godina, koliko je trajalo (1378-1418), uzrujan; u dva se protivna tabora razdijelila katolička Evropa, dok su neke zemlje slijedile zakonite pape stolujuće u Rimu (Urbana VI, Bonifacija IX, Inocencija VII, Grgura XII, Aleksandra V, Ivana XXIII), druge su pak pristajale uz nametnike u Avignonu (Klementa VII, Benedikta XIII). Prve glave, učeni i krijepostni muževi, vladaoци, zborovi smišljahu načine, činjahu predloge, kako da se ova sablazan ukloni, a zapad ujedini. K tomu započeo početkom stoljeća Jan Hus svoje reformatorsko djelo, koje poslije njegove, u kostničkom saboru, osude (6. jula 1415), zametne u srcu Evrope krvavi rat (1419-31). Time je onaj raskol vlast rimske stolice oslabio i njezin ugled ponizio: te je tako ono, a još su više husitski ratovi odvrćali Sigismunda ugarskoga (1387-1437) i poslije smrti brata mu Vaclava (umro 1419) českoga kralja, od zemalja prijeko-savskih. Tako rimska stolica bješe bez vlasti i ugleda, ugarska kruna drugdje vezana, kada je trebalo katoličku stvar u Bosni štititi; a znamo, da su ove dvije vlasti prošlih vjekova patarenstvo najviše slabile. Stoga i jeste sada bila crkva bosanska najuglednija, kada je rimska bila najdublje pala; a kada je glas rimskoga pape onijemio u Bosni, onda se pročulo slovo „episkopa bosanske crkve.”

U samoj su Bosni redovnici sv. Franje bili jedini učitelji i predstavnici katoličke crkve. Ali i oni omalaksahu uz toliko protivljenja, da su mnogi od njih, prisiljeni „što dosadnošću, što naporom”, kao što se vikar otac Bartol godine 1402. tužio, ostavljali Bosnu bez dozvole svoga poglavarstva.

No, ako se i nije križarska vojna dizala na bosanske Patarene, ako se i nisu izašljali, kao prije, inkvizitori, to se nije sa katoličke strane nijedna zgoda propuštala, da se Patareni, koliko se igdje moglo, obrate. Ne treba dalje uvjeravati, da se na odličnije Patarene pažnja obratila; tako se nastojalo, da se vojvoda Hrvoje privede u katoličku crkvu, na čemu je imao njegov prijatelj arhiepiskop splitski Peregrin, bivši vikar bosanski, osobito raditi. Hrvoje kao da se tome nije protivio nadajući se, da će kao katolik lakše po katoličkom kralju Ladislavu postati banom bosanskim. Odavde su se katolički krugovi, onom prilikom kada je Hervoje dana 10. srpnja godine 1404. bio na kraljevo krunisanje došao u Zadar, pouzdano nadali, da će on po papinu poslaniku stožerniku Anđelu biti svečano u krilo katoličke crkve primljen. Ali ne bismo umjeli ničim utvrditi, da se je ova nada zbilja ispunila.

Kao što se radilo oko obraćenja pojedinih Patarena, tako se nastojalo, da se cijele općine odreknu krive vjere. Ovamo idu nastojanja dubrovačke republike u primorju i Konavljju. Kada je ova republika dobila god. 1399 od kralja Stjepana Ostoje primorje, a od Sandalja Hranića (1419) i od Radosava Pavlovića (1420) kupila župu Konavle, i tako došla u posjed morske obale od Stona do Vitaljine, priznala je ona svojim novim podanicima, među kojima je bilo i pravoslavnih i Patarena, slobodu vjeroispovjesti. Ali republika zasnovana u katoličanstvu, kojim bjehu svi njezini javni odnosi prožeti, najjačom svezom, koja joj odanost nove oblasti može zagarantovati, stade odmah na tome raditi, da nekatolike u primorju i Konavljju obrati. U tom je poslu, sa strane crkvene, podupirahu osobito redovnici sv. Franje; njihov naime stonski samostan u primorju, u Konavlu, pa i onaj drugi sv. Vlaha, koji ondje podignu, čim se pridruži onaj prijedjel svojoj oblasti. Republika nije štedela ni truda ni troška, da i u svojoj novoj oblasti izvede ono staro načelo, „po kojem nije u svojoj oblasti trpjela ni jedne vjere ni obreda, odvojene od crkve katoličke“. Ovo se njezino nastojanje jasno razabire iz pisma, koje je dana 19. decembra 1403. kralju Sigismundu preko svojih poslanika Mihajla Rastića i Franje Bavželića poslala, i u kojem mu napominje troškove, što ih imaše kod obraćanja svojih u primorju podanika patarenskih „od bosanske vjere na kršćanstvo“ i kod podizanja novih crkava. Tim je načinom, sudjelovanjem naime crkvene i državne vlasti, do skoro nestalo Patarena u Konavlu i primorju.

Dubrovačka republika nađe do skora u pobijanju patarenstva drugoga saveznika, koji je u tom poslu posegnuo prijeko njezinih uzkih granica, tražeći iskorjeniti krivu vjeru u Bosni i Humu. Ovaj saveznik bijaše rimska stolica. Izborom (11. novembra 1417) kardinala Otona Colonne za papu pod imenom Martina V prestade oko vlasti rimske stolice ubitačni raskol. Ali ovaj papa bijaše u toliko zabavljen reformatorskim poslovima kostničkog sabora, i posljednicama onog raskola u toliko sputan, da je kako umirenje Husita, tako i obraćanje Patarena ostavio u baštinu svomu nasljedniku Eugeniju IV (1431-47).

Prvo što je ovaj papa za katoličku stvar u Bosni učinio, bilo je to, da se pobrinuo, kao što mu svjedoči pismo od 2. novembra 1431, za svećenike i učitelje u onoj zemlji. S toga je na njegov poziv izaslan (1432) u Bosnu Franjevac o. Jakov de Marchia (Picenus), koji se tada u Ugarskoj bavio, da ondje pregleda stanje reda sv. Franje i popravi, što je prošlih godina pokvareno. Još se više očekivalo od sakupljenih u Bazileji otaca za izravnanje vjerozakonskih razmirica na Balkanskom poluotoku. Ovom saboru, otvorenom u Basileji dana 23. jula 1431, bješe zadatak: istrijebiti krivovjerstvo iz krila crkve, popraviti crkvu u glavi i udovima, te izmiriti kršćanske narode. Pod onim se prvim uglavnom Husova nauka razumjevala; ali da se u Basileji mislilo i na Patarenstvo u Bosni, tome nam je svjedok Ivan Stojković, rododubrovčanin, redom dominikanac, jedan od najučinenijih bogoslova onog doba, prava svjetlost onog crkvenog zbora. Kao što je on bio jedan od glavnih učesnika u saborskim raspravama s husitskim poslanicima iz Česke, tako je on najviše nastojao, da se istočna crkva izmiri sa zapadnom, da na balkanskom poluotoku nestane vjerozakonskih razmirica, pa da istočni narodi izmireni i složni udare na glavnog neprijatelja kršćanstva, koji već bješe dvije države u jugoistočnoj Evropi razorio, te se spremaše na dvije druge, još slobodne, ali slabe.

Ivan Stojković obrati se, dakle, vijeću svoga rodnoga mjesta, da posreduje kod bosanskoga i srbskoga dvora i kod odličnijih velmoža onih zemalja, kako bi u Basileju izaslali poslanike, nadajući se, da će živom riječju i prijateljskim susretom vjerozakonske razmirice izravnati. Vijeće rado prihvati ovaj poziv svoga slavnoga zemljaka, jer bi i Dubrovniku velika korist potekla iz vjerozakonske zajednice susjednih mu srodnih naroda; te (1433) u tu svrhu uputi poslanike bosanskom kralju Stjepanu Tvrtku Tvrtkoviću, velikim vojvodama Sandalju Hraniću i Radoslavu Pavloviću, i srbskom knezu Đurađu Brankoviću.

Stjepan Tvrtko Tvrtković kao da nije bio protivnik rimskoj crkvi. Mletačkoj bar republici bješe arcibiskup splitski Bartol Zabarelli prijavio, da kralj veoma želi imati katolikinju za ženu, i to iz plemenite obitelji Malatestia, i da moli posredovanje duždevo, koje je Toma Mocenigo, kao što svjedoči njegovo pismo od 4. oktobra 1422, zbilja poslao. Ovakva se namjera nebi mogla u kralju poroditi, da je mrzio na katoličku vjeru; a da se lako protumačiti, ako se na um uzme, da su turske čete već prodirale u Bosnu, pa godine 1430. zauzele nekoliko gradova. Prema tome, bila bi Stjepanu Tvrtku došla u dobar čas svaka zgoda, koja bi ga mogla približiti katoličkom zapadu, od koga se istok upravo tada nadao pomoći. Stoga mislimo, da namjera Stojkovićeva i poziv dubrovačkog vijeća nije naišao na otpor toliko kod samog bosanskog kralja, koliko u patarenskoj crkvi i kod velmoža ove vjere; a kralj ne mogaše prezijeti volju ovih silnih podanika svojih u onim okolnostima, kod kojih su njegovi protivnici nastojali skinuti ga opet s prijestolja i na njega, pomoću Turčina, uzvisti Ostojina sina Radovana.

Dubrovačko vijeće obavijesti Ivana Stojkovića pismom od 5. oktobra 1433. o neuspjehu svoga posredovanja u Bosni, i izašla u Bazileju Martola Đorđića i Lovru Sjerkovića. Iako nije sabor mogao doći s bosanskim Patarenima u neposredni kontakt, kao što je došao s češkim Husitima, nije on ipak zametnuo misli, da posrednim putem izravna vjerozakonske razmirice onih strana. U to ime imenova on rečenoga oca Jakova za svoga punomoćnika, podijelivši mu vlast prijašnjih inkvizitora. Jakov, došavši u Bosnu, nastojaše prije svega uspostaviti u redu sv. Franje, redovničku zakletvu, koja bješe prošlih godina veoma popustila. Načelnikom vikarije, kao što se iz pisma vojvode Jurja, sina kneza Vojsava, a sinovca Hrvojina, od 12. avgusta 1434. vidi, bijaše Ivan iz Korčule. Bilo je redovnika, koji su izvan samostana u kućama, naročito kod Jajca, živjeli i protiv propisa stekli sebi imetak; ove je strogi izaslanik u samostane utjerao.

Postupanje njegovo probudi, međutim, u Bosni nezadovoljstvo tako, da se isti kralj potuži protiv njega i papi Eugeniju i kralju Sigismundu. Ne našavši Jakova pripremljena u Bosni za svoje djelovanje, prijeđe pokraj Save, kao što nam svjedoči pismo kralja Sigismunda, izdano početkom god. 1435. Nezadovoljan propovjednik podiže protiv bosanskog kralja tužbu razglasivši ga „za čovjeka ne kršćanina nego kao poganina“. On je slijedećih godina propovijedao u istočnoj Ugarskoj i Erdelju, a najprije u Srijemu, gdje je većina naroda bila istočno-pravoslavne vjere, ali bješe od nekada i Patarena, a od novijeg doba i Husita, doselivši se po svoj prilici iz gornje Ugarske, pa su ovdje tajno svoju službu vršili.

Do skora bude Jakovu put u Bosnu otvoren. Prilikom onom, kada Stjepan Tvrtko Tvrtković tražao u dvoru ugarskom pomoć protiv Turčina, i njihovom štićeniku Radivoju, izdade on, očigledno posredovanjem kralja Sigismunda, u Stolnom Biogradu dana 25. januara 1436. poseban dokument, kojim dozvoli redovnicima sv. Franje propovijedati vjeru katoličku u Bosni. Tvrtko je još korak u duhu pomirljivom dalje učinio, pozvavši pismeno oca Jakova u svoju kraljevinu.

Inkvizitor se u ono doba zadesio najviše u Srijemu; ali i ovdje, premda mu pođe za rukom obratiti više Husita „kako svećenika, tako i svjetovnjaka,“ naiđe na otpor, kao što svjedoči požeški župan Ladislav u pismu izdanom dana 25. veljače 1437. u Đakovu. Tim rađe prijeđe Jakov u Bosnu. Ovdje on nađe svoju vikariju u žalosnom stanju, jer do šestnaest samostana bilo je turskim provalama za posljednjih dviju godina razoreno. Pošto se vikar kod rimske stolice, kao što dokazuje njezino pismo od 7. decembra rečene godine pobrinuo za naknadu svoga gubitka, stade sa svojim drugovima raditi oko obraćenja Patarena. Osim što inkvizitor izdade raspravu, zametne istraživanje protiv bludnji sekte. „Patareni su u prvim sastancima krili svoje opačine, tumačeći blažije krive nauke. Ali odmah se zatim osmjeliše javno ispovjediti gadne jeresi, dizati se na apostolskog muža (papu), o njem klevetati, ogo-

varati ga, buniti proti njega ne samo narod i proste, nego i neke u svećenstvu uglednije". Jakov upotrijebi svu vlast, da svoje protivnike u strah satjera, te udari kazne, koje mu „kancelarija inkvizicije“ postavi u ruke.

Ali kao da nije ovom inkvizitoru ni taj put bilo opstanka u Bosni; oružje, sa kojim je kretao, bijaše poslije zapadnoga raskola, te sabora u Pisi i Kostnici, mnogo oštine u kršćanskom svijetu izgubilo. A kako tek u zemlji u kojoj se „jeretička crkva“ do onolikog ugleda popela bila! S toga nalazimo oca Jakova već g. 1438. opet pokraj Save. Ali i ovdje stavljahu mu u inkviziciji na put zapreke ne samo nekatolici nego i „neki ljudi, koji se uostalom nazivaju katolici;“ s toga otidje u Rim, gdje se apostolskoj stolici potuži. Papa otpravi oca Jakova u Ugarsku preporučenim pismom na kralja Alberta od 15. novembra 1438. Inkvizitor nastavi svoje djelo u Srijemu i Slavoniji; a kada naiđe na prve prepreke, obrati se na kralja, koji pismom od 28. maja 1439. zabrani, doduše, uznemirivati Jakova i njegove pomoćnike, ali ne mislimo da su se njegovi protivnici dali zastrašiti.

Tako je Patarenstvo u Bosni izbjeglo onaj udarac, koji mu poslanstvom novoga inkvizitora bješe namijenjen. Ali rimska se stolica ne dade ni ovim neuspjehom odvratiti od novoga pokušaja, kojem se povod dade skoro poslije odlaska oca Jakova iz Bosne. Bosanski naime veliki vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, koji je vladao Humom, izašla u Rim poslanstvo, po kojem izjavi želju, da će se odreći patarenstva i preći u katoličku crkvu, pa je u tu svrhu molio da mu se biskup pošalje, koji bi ga krstio i njegove podanike iste vjere obratio.

Zanimivo je, što se vojvoda bosanski okrenuo k Rimu, kada se rimsko poslanstvo u zemlji njegovog gospodara o preprekama razbilo. Nije li vojvoda već tada težio za potpunom samostalnošću, te joj se ovim putem nadao? Mi nalazimo, kako je on nagovaro Mlečane i kako nastojaše uvući se u Dalmaciju. Kakvu je god Stjepan namjeru s ovim poslanstvom skopčao, rimska ga stolica rado prihvati, te izpunivši vojvodinu želju posla, kao što nam svjedoči pismo pape Eugenia IV od 12. septembra 1439, Tomu biskupa hvarskoga u Bosnu, Hum i Hrvatsku „za poslanika istine i mira u onim stranama“.

Toma, koji je u florentinskom saboru pokazao svoju vještinu i okretnost, te ga ondje papa uzdigao, nije kod vojvode Stjepana mogao ništa opraviti. U Bosni nije poslanik našao pripremljene duhove; Turci su ovu zemlju toliko bili pritisnuli, da je kralj Stjepan Tvrtko Tvrtković upravo ove godine morao sultanu Muratu II godišnji danak povisiti; a sam se za svoju slobodu utoliko pobojavao, da je početkom god. 1442. tražio kod Mlečana ne samo posredovanje kod porte, nego i jedan grad u Dalmaciji, u koji bi, ako dođe do nevolje, mogao uteći. Kako da kralj u takvim okolnostima zametne zaštitu s tolikim uglednim Patarenima?

Tim se odlučnije počelo protiv Patarenstva raditi, odmah poslije smrti nestalnoga i neodlučnoga Stjepana Tvrtka Tvrtkovića, kad stupi početkom god. 1444. na prijestol bosanski „Stefan Tomaš“.

Dosta je zamršeno pitanje: u kojoj vjeri bijaše ovaj kralj odgojen; a ono je ipak za naše istraživanje dosta važno. Stjepan Toma bijaše nezakonit sin kralja Stjepana Ostoje, koji ga u braku porodi s tuđom suprugom. Ostoja je za života sakrivao ovaj plod svoje preljube; a ni Stjepan Toma nije se za vladanja Ostojina i Stjepana Tvrtka Tvrtkovića izdavao za zakonito dijete bosanskog kralja; pa bojeći se svojih protivnika, kralja naime Tvrtka i njegove stranke, prikrio je svoj rod i time, što je uzeo ženu iz niska roda, obećavši joj ženidbu pod uslovom: ako mu bude dobra i vjerna. Stoga i nije Toma u vrijeme kraljevanja Tvrtkova nigdje u borbe dolazio u onim zemljama za bosanski prijesto, već njegov rođeni brat, zakoniti Ostojin sin, Radivoj. Toma stajao je u zapečku, nepriznat, a sam se ne ističući iz bojazni za svoj život.

Po pitanju vjere, u kojoj je Toma odgojen bio, njegov je poslanik druge godine poslije njegova na prijesto uzvišenja, uvjeravao papu Eugenija IV, da je Toma bio „u kršćanskoj vjeri od mlade dobi odgojen“. Naprotiv se iz očitovanja rimske stolice izvodi, da se Stjepan Toma, kao bosanski kralj nastojanjem papinog poslanika Tome, hvarskog biskupa, odrekao patarenske bludnje, te „prvi među bosanskim kraljevima primio svetu katoličku vjeru“ i nju javno ispovjedio.

Kako da ove protivne izjave u sklad dovedemo? Stjepan Toma, stupivši na prijestolje bosanske kraljevine, držao je da mu ono pripada pravom nasljedstvu, kao „sinu i nasljedniku ranog poštenog spomenutog slavnog kralja Ostoje,“ kao praunuku i unuku svetoga potomka predašnjih vladalaca Kotromanićevog doma. Stjepan Toma ispovijedaše javno ovaj uslov vladalačke zakonitosti kao „milošću Božijom kralj svoj Bosni.“ Ali s druge strane nije mogao tajiti, da bi kruna bosanska bila po ovom pravu pripala njegovom rođenom bratu Radivoju, a ne njemu; ako je dakle njegovu glavu kitila, to se dogodilo voljom bosanskoga naroda, naime moćnoga plemstva, koje se valjda za njega za to odlučilo, što se Radivoj bijaše još za Tvrdka Tvrtkovića svezao s Turčinom; a svijest državne neovislosti ne bijaše još u Bosni utrula.

Ali kao što je Toma nekada zbog opasnosti pritajivao svoj rod, tako u prvom početku svoga kraljevanja ne htjede stupiti kao očiti protivnik bilo koje vjere udomljene u Bosni. On se naime Patarenima ne htjede zamjeriti; jer oni bjehu u Bosni „i brojem i snagom ponarasi“; te se bojao, da „ne bi kraljevstva izgubio“, kada bi ih uvrijedio. S toga se kralj s Patarenima družio, štaviše i čast iskazivao njihovim starješinama. Iz ovakvog kraljevog ponašanja naspram Patarena izvodili su Franjevci, „jedini u kraljevini pravi katolički svećenici“, da je Stjepan Toma zaštitnik Patarena, pa da je zato pao pod izobčenje, „koje apostolska stolica od davna svake godine udara na zaklonitelje, zaštitnike i podupiratelje krivovjeraca“, te ga nijesu htjeli toga radi pripustiti k obredu svete tajne.

Ovako je Stjepan Toma negdje jeseni 1445. godine uvjeravao apostolsku stolicu o svojoj, prema katoličkoj vjeri, odanosti. Ali niko ne može sumnjati,

da je on tada katolikom bio; papa Eugenije IV spomenu već u svojem pismu mjeseca septembra 1444, da je kralj bosanski malo prije primio katoličku vjeru; a u drugom se pismu od 29. maja 1445. Stjepanu Tomi „preljubljenomu u Kristu sinu“ raduje, što se on, od kako stupi na prijestol, kao katolički vladalac „sačuva neoskrvrnen i čist od lisičje i zavedljive lukavosti i zaraznih prijevara onih krivovjeraca, koji od davnina stanuju u onoj kraljevini“. Odavde izvodimo, da je Toma, čim stupi na prijestolje, prešao na vjeru katoličku; ali da nije odmah stao proganjati Patarene, kao što je sam prijeko svoga poslanika priznao, navodeći za svoje opravdanje političke razloge. Ako se dakle u svim ovim spomenicima (1444. i 1445) govori o prijelazu Stjepana Tome na vjeru katoličku; ako se na dalje o njemu izričito kaže da je bio „okaljan manihejskom ljagom“, pa da se odrekao manihejske, patarenske bludnje, u koju bijaše upleten, onda ima razloga ustvrditi, da je Toma prije svoga na prijestol uzvišenja pripadao, bilo javno ili tajno, sekti patarenskoj. U tom nas mišljenju utvrđuje i to, što je Toma prije toga uzeo sebi ženu po običaju, koji je među bosanskimi Patareni vladao, pod uvjetom naime, bude li mu dobra i vjerna.

Hvarskom biskupu Tomi pripisuje se u zaslugu, što se Stjepan Toma odrekao Patarenstva i prešao na katoličku vjeru. On, kao papin poslanik počev od god. 1439, imao se u Bosni desiti prilikom izbora novoga kralja. Ali onaj prijelaz nije se na brzu ruku izveo, već dokle je papin poslanik imao s Tomom „mnoge i različite rasprave“. Ako su dosta pouzdane vijesti, koje do nas dođoše o predmetu ovih rasprava: to bi rimska stolica bila kralju na poklon, za njegov prijelaz, obećala kraljevsku krunu; ali je od njega zahtijevala, da dopusti u Bosni više, ili bar dvije biskupije rimskoga obreda podići. Ovom ponudom htjede rimska stolica Bosnu jače zapadu privezati, ali da je Stjepan Toma nije htio prihvatiti bojeći se Turaka; na ovaj zahtjev činilo mu se opasno za onaj čas pristati zbog Patarena i pravoslavnih, kojih je u Bosni bilo mnogo više od katolika.

Ako Stjepan Toma i nije iz političkih obzira primio papine ponude po pitanju krune, to je on upotrijebio priklonost rimske stolice za učvršćenje svoje, i obitelji svoje na prijestolu. S toga se pobrinu za oprost „o nedostatku krštenja“ i da se ona ženidba, koju učini kao Pataren, priznade za nevaljanu. Ovu drugu molbu podkrijepi kralj time, što „velikaši kraljevine bosanske nijesu bili voljni priznati onu ženu za svoju kraljicu“ radi njezina niskoga roda. Papa je i jednoj i drugoj molbi poslanicama od 29. juna 1445. zadovoljio; a druga nije mogla naići na zapreke, tim manje što se onakva sveza, koja se sklopila „protiv bitnosti ženidbe,“ nije u crkvi ionako valjanom i zakonitom priznavala. Ovako riješen kralj svoje obveze naspram onoj ženi, koja mu inače bijaše i „vjerna i dobra,“ isprosi od velikoga vojvode bosanskoga Stjepana Kosače ruku mlađane mu kćeri Katarine, koja usljed toga pređe na katoličku vjeru odrekavši se patarenske, u kojoj bijaše po ocu rođena i odgojena.

Ovako je dvor kraljevski u Bosni, kralj naime, kraljica i brat kraljev Radivoj, postao katoličkim. Od plemstva bilo ih je malo, koji su od prije katoličkoj crkvi pripadali. O vojvodi Petru Vojsaliću, sinu Jurja Vojsalića, veli se u papinom pismu od 18. juna 1447, da je on, „postavljen među krivovjercima, jedini katolik, koji je među velikašima kraljevine bosanske sv. katoličku vjeru neoskvrnjenu sačuvao“. Petar je ovu vjeru obaštiniio od svojih roditelja i predaka, koji su sa redovnikom sv. Franje bili posagradili više kuća s crkvama „za njihovo stanovanje i uporabu“. On je okolo svoga grada Visokoga izgradio desetinu takvih za njegovo utvrđenje i odbranu, jer je ležao „na međi nekih prijedjela nevjerničkih“. Za ove i slične zasluge bude taj vojvoda doljnjih strana apostolskim pismom od 28. maja 1445. uzet s cijelim imetkom pod zaštitu rimske stolice. Hvale se još kao katolici knez Restoje, protovestijar kralja Stjepana Tome, koji da je „od mladosti, ostavši katolik među krivovjercima, mnogo radio za umnožanje i uzdržanje katoličke vjere“; zatim knez Sladoje Senković i njegova braća Grgur i Ulrih; napokon vojvoda Pavao Klešić. Ali ovo je doista malen broj vlastele, o kojoj se znade da su katolici bili, prema nekatoličkoj, kako istočno-pravoslavne, tako bosanske crkve.

Postavši Stjepan Toma katolikom pustio je katoličkomu svećenstvu slobodne ruke oko raširenja katoličke vjere. Redovnici sv. Franje, kao jedini katolički svećenici u Bosni, uživali su osobitu zaštitu rimske stolice, koja je vikariju (predstavnicu) bosansku gledala krijepiti. S toga papa Eugenio IV poništi pismom od 24. siječnja 1444. razdeobu vikarije u dvije, bosansku i ugarsko-hrvatsku, kojom bi se bosanska oslabila bila, te izabrana vikara oca Fabijana od Bača potvrdi za načelnika jedinstvene vikarije bosanske s pravomoćjem na samostane s jedana i druge strane Save; a drugim pismom od sljedećega dana povjeri bosanskoj vikariji „kancelariju inkvizitorsku“ na sva vremena u Bosni, Srbiji, Hrvatskoj i Slavoniji, Bugarskoj, Moldavskoj i Vlaškoj; te posebnim pismom od 16. februara preporuč i ove inkvizitore vladaocima, biskupima i velmožama onih zemalja Balkanskoga poluotoka.

Iako nastojanju ovih redovnika, kao što uplivu dvora pođe za rukom već sada privesti u katoličku crkvu ponekog velmožu, a poimence Ivaniša Pavlovića, sina vojvode Radosava, poznatoga u Humu kao Patarena, a brata knezu Petru i Nikoli. Vojvoda Ivaniš naslijedi sav imetak svoga oca, te bijaše pored vojvode Stjepana najbogatiji i moćniji vlastelin u Humu; s toga je i njegov prijelaz mogao biti, vele, koristan katoličkoj crkvi.

Ali kao da redovnici sv. Franje ne bijahu zadovoljni onom slobodom, niti ugledom, koju katolička crkva po kraljevskom dvoru steče, niti laganim uspjehom njezinim. Oni nijesu rado vidjeli, što kralj ne proganja Patarene, što ih od sebe ne odbija, štaviše što poštuje onaj odnos, u kojem je naspram njih kao vladalac stojao. Oni su s toga od njega zahtijevali, da kao katolički vladalac postupa po propisima katoličke crkve protiv svojih podanika patarenske

vjere. A kada se on iz političkih razloga ustručavaše, postupahu oni sami po ovim propisima protiv kralja, kao protiv zaštitnika krivovjeraca.

Stjepan se Toma na to preko posebnog poslanika prituži kod rimske stolice, uvjeravajući ju prije svega o svojoj odanosti katoličkoj vjeri, „u kojoj da se jedino bog istinito poštuje, dok se sve ostale sekte, osobito manihejska, jesu izmišljotine đavolske opačine i prijevare.“ Kralj nije negirao da on ima odnos s Patarenima, ali da sve to biva samo vanjskim licem, dok „se namera njegovu srca daleko razlikuje od ovog spoljašnjeg prikazivanja.“ On se Patarenima prikazuje ljubaznim samo privremeno, jer su sada jaki brojem i snagom; ali čeka zgodu, da ih prisili, neka osude jeres i pređu na katoličku vjeru, a da tvrdokorne osudi na prognanstvo ili smrt. Stoga je on papu zamolio, neka mu, „uzev u obzir pobožnu i odanu volju njegovu srca“, dopusti pristupati k svetim tajnama crkve, ako i ima odnos s Patarenima i časti njihove starješine.

Ovako je kralj Stjepan Toma otkrio apostolskoj stolici svoj odnos naspram Patarenima. Papa Eugenio IV ocijeni ove razloge bosanskoga vladaoca, samo se htjede potpuno obavijestiti o tome: da li je kralj iskreno privržen katoličkoj crkvi, i jesu li vjerski odnosi u Bosni zbilja takvi, kako ih kralj kroz poslanika nacрта? Stoga se pismom od 3. novembra 1445. obrati na svoga u Bosni poslanika hvarškoga biskupa Tomu nalagajući mu, između ostalih, ovo: „Pošto nismo o tim stvarima potpuno obaviješteni od bratinstva tvojega, koje u Bosni obavlja službu apostolskog poslanika, krijepošću ovoga lista nalažemo, da o njima marljivo istražiš, pa ako nađeš da je rečeni kralj doista katolik, a nikakvim krivovjerstvom okaljan, da su svetogrdni Maniheji i druge krivovjerske sljedbe tamošnje zbilja u tolikom broju i tako silne, da ih kralj bez opasnosti gubitka kraljevine ne može istrijebiti, i da on s njima ima odnos ne iz dobre volje nego iz nužde, a da je ono poštovanje, koje on iskazuje starješinama manihejskim puka učtivost ljudska, a ne bogoštovje, kojim bi se bog uvrijedio: onda maloj braći bosanskoj, apostolskom vlašću zapovjedi, da rečenomu kralju ne uskrate crkvene svete tajne, kada ih god zatraži.“ Iz ovih se riječi vidi kako je papa Eugenio voljan bio popustiti okolnostima, koje je moć patarenske sljedbe bila u Bosni stvorila.

Ovaj se papa uspjehom, koji se u saboru basilejskom i florentinskom bio postignuo s umjerenim Husitima i istočnom crkvom, osvjedočio da se vjerske prepreke najlakše izmiriti mogu, ako pomirljivi duh dovede slovo zakona u sklad s postojećim okolnostima. Stoga nije on od Stjepana Tome zahtijevao, da odmah rat pokrene protiv Patarena ili da bezobzirno prekine onu vezu koja ga spajaše s njima kao bosanskoga vladaoca sa svojim podanicima druge vjere. Ali s druge strane nije ova umjerenost pape Eugenija išla tako daleko, da bi kralju dopuštala vjerozakonski indiferentizam, ili ga njegovih dužnosti, kao vladaoca katoličkoga, naspram katoličkoj crkvi zauvijek odriješila, te odobravalu onakvu popustljivost naspram inovjernih slijedbenika za sva vremena

i sve slučaje. Zato ovako nastavlja papa u svojem pismu: „Hoćemo ipak, da se isti kralj kroz tebe ili rečene oce uputi, ko je gadna manihejska jeres, kako je treba osuditi, iz čovječjega društva mačem, vatrom i smrću ukloniti, jer je gora od svih opačina, od svih svetogrđa, i kao od svih više na to odabrana, da đavo otrov svoje zlobe kroz nju u svijet izlije.“ Zatim navodi papa glavne članke patarenske nauke, da se iz njih vidi, kako ona takođe kršćanstvo negira. Odavde on izvodi, što je kralju činiti: „Neka razumije kralj, koliko izazivaju na se od boga sržbu oni, koji se s Manihejima prijateljski druže; o takvima je pisano, da zaslužuju smrt; ne samo koji tako rade, nego i koji su im bliski. S toga ima i on, ako hoće da bude pravi i iskren kršćanin, nastojati o tome, da prvom prilikom Maniheje prisili prihvatiti katoličku istinu osudivši nevjerstvo; ili ako bi im se svidjelo tvrdokorno ostati kod svoje bludnje, da se kazne njihovim krivnjama primjernom smrću; inače bi on dokazao, da je sukrivac njihovog nevjerstva, ako ne bi u srcu to odlučio, i izveo kada bude dosta silan. Propustiti opake, kada ih možeš skinuti, toliko je koliko ih gojiti, a sumnje o tajnoj sukriwnji ne može se onom oprostiti, koji, kada može, ne stane krivnji na put“.

Na ovo je pismo imalo stići u Rim povoljno izvješće od apostolskoga poslanika. Papa Eugenio IV nije više sumnjao o katoličanstvu kralja bosanskoga i o njegovoj, naspram apostolskoj stolici iskrenoj odanosti. S toga su na ovu vijest radošću klicali kako papa „tako i stožernici, i drugi biskupi i ostali odlični muževi sa drugih strana svijeta, posjetivši rimski dvor“. Svoju radost saopšti papa ugarskom kralju, biskupu, velikašima i narodu kraljevine u pismu od 30. jula 1446, kojim htjede on navezati prijateljske odnose između ugarskoga i bosanskoga dvora, te Stjepanu Tomi zagarantovati pomoć s one strane, ako bi je na korist katoličke crkve trebovao. Odavde se razume, da se u Rimu za stalno držalo, da će bosanski kralj raditi protiv Patarena u duhu instrukcija od 3. novembra 1445, t.j. da će, kada vrijeme dođe, i silu protiv njih upotrijebiti; a da bi u takvom slučaju mogli nastati zamršaji, koje ne bi mogao kralj bez pomoći ugarske razmršiti.

Pa da li je Stjepan Toma odmah udario ovim prisilnim putem?

Kada bismo vjerovali jednom dokumentu od 24. juna 1446, kralj Stjepan Toma bio bi o Ivanju danu ove godine držao sabor u Konjicu kod Neretve, u kojem su bili svi prvi crkveni i državni dostojanstvenici kraljevine, a osim njih papin poslanik Toma, bosanski vikar otac Mihajlo i inkvizitor otac Eugenio Somma. U ovom saboru je izdata odluka, koja se na naše pitanje odnosi, a zauzima prvo mjesto u onom dokumentu, te glasi ovako: „Maniheji ne smiju ni zidati nove, ni popravljati stare porušene hramove.“ Ovakav bi zakon toliko značio, koliko ustegnuti bosanskoj crkvi slobodu bogoštovja, koju je ona u Bosni uživala; značio bi da je kralj Stjepan bio odlučio stupiti sa staze umjerenosti te prisiliti Patarene, da se pokatoliče ili da se isele.

Ali mi držimo, da je ovaj dokument podmetnut, a za to imamo unutarnjih razloga; pa osim ovih i nesumnjivih dokumenata istoga kralja, izdanih tek poslije dva mjeseca. Stjepan, naime Toma, pokloni dana 22. avgusta 1446. knezovima Pavlu, Marku i Jurju, sinovima vojvode Ivaniša Dragišića, grad Ključ s mnogim selima. Ovo svoje darovanje obeća kralj sljedećom potvrdom: „Da im se to ne može poreći, ni oduzeti, ni na manje staviti, ni za jednu neveru ni grehu kraljevstvu našem, što nebi potvrđeno *gospodinom didom i crkvom bosanskom i dobrim Bošnjanima*. I s time sa svim više pisanim pridasmu ih gospodinu didu Miloju i didu kon dida u ruke crkovne.“ Pomenuti knezovi bijahu po svoj prilici Patareni; te iskahu od kralja, da svoju darovnicu stavi pod zaštitu njihove crkve i njezine glave, pa da ona ima presuditi, kada bi se učinili krivci „nevere i greha“ prama kralju, usljed koje bi mogli biti lišeni onoga dara. Stjepan Toma ukrijepi dakle svoje darovanje kneza Dragišića na onaj isti način, na koji njegov otac Stjepan Ostoja ukrijepi god. 1404. svoje izmirenje s vojvodom Pavlom Klešićem. Odavde slijedi, da je Stjepan Toma god. 1446 priznao crkvi bosanskoj i njezinu djedu Miloju onu istu povlasticu i onaj isti položaj u državi, koje im njegov otac priznao prije četrdeset godina u vrijeme njezine najveće sile i najodlučnijega upliva. A kako se i ovim priznanjem daje u sklad dovesti onakva ustanova, koja se u čl. 1 tobožnjeg dokumenta od 24. juna iste godine sadrži?

U lipnju bio bi Stjepan Toma zabranio Patarenima hramove zidati i porušene dizati, a u avgustu štaviše je podvrgnuo svoj vladalački čin nadziranju crkve bosanske i njezinog načelnika!

Stjepan Toma, kao što se razgovjetno razabire iz ovog dokumenta, nije god. 1446. manje cijenio snage svojih patarenskih podanika, nego li ih je cijenio prije godinu dana; a s toga nije mislio, da bi već sada mogao od one osnove odstupiti, koju njegov poslanik u Rimu razloži, i koja steče ondje uvjetno odobrenje.

S druge strane dela svjedoče, da je Stjepan Toma poslije onoga dogovora, koji zametne s papinim poslanikom povodom pisma od 3. decembra 1445. više je svoje katoličko uvjerenje na javu iznosio. Izmirivši se s redovnicima sv. Franje potraži on od apostolske stolice dozvolu, te ju pismom od 18. juna 1447. zbilja dobije, da s kraljicom može izabrati dva bosanska redovnika za svoje dvorske kapelane, te da ih smije za svoja poslanstva upotrijebiti i nepitavši njihovih poglavara. Time je kraljevski dvor došao pod veći upliv ovoga reda; a sve to potaknu ga na ona dobrotvorna djela prema crkvi, koja poče izvoditi. Kralj i kraljica sagradiše dve crkve: sv. Tome pod Vrandukom, sv. trojice u Vrili; kraljev pak brat Radivoj, čija se odanost prema rimskoj stolici hvali, sagradi crkvu sv. bogorodice u mjestu „Podenubac“, itd.

Ovo dosta velikim uspjehom započeto u Bosni djelo nastavi Eugenijev nasljednik papa Nikola V, koji zasjede 6. marta 1447. na stolicu sv. Petra. Ovaj papa bijaše inače muž blage ćudi, te je kao stožernik i biskup u Bolonji (Toma

di Sarzano) češće izašiljan bio, da svojom blagošću i razboritošću razmrsi različite crkvene i državne zamršaje onog doba; tako je on na kneževskom zboru, koji bješe u Frankfurtu dana 1. septembra 1446. otvoren, put utro sporazumljenju između Njemačke i apostolske stolice. Jednakom je oprežnošću sada pristupio k bosanskom pitanju. Povod mu je, da se u njega umiješa, dalo već samo poslanstvo velikoga vojvode Stjepana Kosače, koje je u Rim došlo „malo kasnije“ iza njegova na papinstvo uzvišenja. On je usljed toga imenovao hvarškoga biskupa Tomu svojim u Bosni poslanikom preporučivši ga pismom od 18. juna 1447. svima i svakome, a potvrdivši mu drugim od 20. rečenom mjeseca sve povlastice, koje mu prethodnik u ovom poslu bijaše podijelio. Papa je nadalje drugim poveljama uzeo u zaštitu apostolske stolice, kako kralja Stjepana Tomu, tako i neke katoličke velmože, naime Petra Vojsalića i Sladoja.

Poslanik Toma imao je na neko vrijeme posla u Splitu, jer ga papa dokumentom od 21. rečenoga mjeseca preporuča splitskomu nadbiskupu i kapitolu, da mu za njegova ondje boravljenja stan ustupe. Ali Bosna bijaše glavnom svrhom njegova poslanstva, a u njoj kao da je bio humsku zemlju odabrao za početak svoga djelovanja. Stjepan Kosača bijaše na usta svoga poslanstva rimskoj stolici izjavio pokornost („samo verbalna poslušnost“); time su Tomi otvorena vrata u njegovu zemlju; ali sada mu je tek valjalo patarenstvo odande istrijebiti, ili bar njegovu moć slomiti.

Papski poslanik pozove poglavare ove vjerske sljedbe, da se upuste u raspravljanje ovoga vjerskoga pitanja. Oni su isprva na taj poziv pristali bili; već bješe čak dan i mjesto sastanku određeni. Ali i taj se sastanak razbi o tvrdoglavosti Patarena, ne htjevši se poslaniku približiti. Ne može biti sumnje, da su se humski Patareni najviše uzdali u zaštitu svoga gospodara velikoga vojvode Stjepana i nekih velmoža, od kojih vojvoda Ivaniš Pavlović bješe im se iznova pridružio otpavši od katoličke vjere.

Poslanik Toma neopravivši na taj način u Humu ništa, vrati se negdje koncem god. 1447. u Rim. Papa Nikola V odluči upotrijebiti sada strožija sredstva protiv Patarena; odaslavši dakle opet u Bosnu hvarškoga biskupa naloži mu pismom od 1. februara 1448, da Stjepana Kosaču, vojvodu Ivaniša Pavlovića i patarenske starješine, ako se nebi na njegovu opomenu obratili, ne samo izobći, nego da njih, zemlje i gradove njihove predade pravovjernicima na milost i nemilost, te ovima pod crkvenom kaznom zabrani ulaziti s trgovinom u njihove zemlje.

Biskup se Toma, kao što svjedoči pismo pape od 24. listopada rečene godine, uputi u Bosnu. Ali on nije ni sada, sudeći po nadošlim događajima, izveo u Humu namjeru rimske stolice. Veliki vojvoda bosanski i „herceg od sv. Save“ nije se dao ni obratiti ni zastrašiti. S toga se djelovanje papina poslanika ograničilo na samu Bosnu. Ovdje je kralj Stjepan Toma, kao sto se iz pisma Janka Hunjada od 24. juna 1449. razabire, upleten bio u razmiricu sa srbskim knezom Đorđem, s druge se strane spremao na Turke, te je u tu

svrhu iste godine savez u svojem gradu Doboru uglavio s Ugarskom. Nastali je rat za Bosnu bio tim opasniji, što su nezadovoljni bosanski Patareni Turčina podupirali i njegove čete ojačali. Pa već s toga nije rimska stolica katoličkom oružju mogla uskratiti svoje pripomoći; zato je papa Nikola V, kao što tvrdi njegovo pismo od 26. januara 1450, pozvao odane sebi velmože, da priteknu u pomoć, ako bi ih hvarski biskup pozvao. On je zatim punomoćjem od 11. juna rečene godine izaslao u Bosnu kostničkog biskupa Ivana kao svoga izvanrednog poslanika; a istom je prilikom kralju bosanskom i njegovoj vojsci pismom od 14. rečenog mjeseca podijelio povlastice i milosti davane križarijama, da „u ratu, koji vodi za svoju odbranu protiv Turaka i krivovjernih Manihejaca, obuzda njihovu bjesnoću“.

Ove nam kratke vijesti svjedoče, kako su se vjerozakonske razmirice u Bosni prevrnule bile u izdajničke osnove, čime su se Patareni zgrnuli pod zastave medijskoga proroka protiv svoje otadžbine. Ne treba dakle uvjeravati, da je kralj sada strožije postupao protiv ovih odmetnika i usljed čega su se neki obratili, a drugi „pred licem Franjevaca izniknuli i drugdje se preselivši“. Ovi bosanski iseljenici, među kojima je bilo do 40 starješina sljedbe, nađoše utočište u Humu kod hercega Stjepana, koji je i sam ostao vjeran sekti i svoje jednovjerce branio. Ovdje su oni do skoro došli u priliku, da pod štitom Stjepanovim vojuju protiv svog inovjernog vladaoca.

Ovomu ratu povod dade zavada hercega s Dubrovačkom općinom. Dubrovčani su protiv Stjepana tražili pomoć u Ugarskoj, kod rimske stolice, u Italiji i Bosni; a katoličke su oblasti, kao što nam svjedoče pisma rimskoj stolici, od 27. februara 1451. i od jula 1452, time najviše protiv Stjepana bunili, što je on „opaki Pataren,“ a Dubrovnik sa svih strana „opkoljen od opakih Patarena“, s toga od davna njihovu nasrtanju izložen.

Ovakvim izvještajima htjedoše Dubrovčani dati neki vjerozakonski značaj ovom, inače jedino političkom ratu; što se utvrđuje i time, jer su oni od pape Nikole V molili (1451), da bi one milosti, koje on prilikom jubileja (1450) podijeli svim pomagajućim vitezovima sv. Ivana u njihovom ratu protiv Turčina, podijelio takođe saveznicima katoličke dubrovačke općine. Ovaj je razlog, kojim se pridružio i politički, podstaknuo i bosanskog kralja Stjepana Tomu, da je on na poziv vijeća dana 18. decembra 1451. uglavio u „stonom mjestu u Bobovcu“ s punomoćnikom dubrovačkim Alvizom Gučetićem savez obavezavši se „početi rat suprostavši se hercegu Stjepanu Vukčiću i njegovu vladanju i njegovim gradovima i njegovim slugama sa svom gospodskom moći kraljevstva... ne imajuće teškoće, ali vojske turske na sebi; i još... ne učiniti mira ni sklada ni jednoga s hercegom Stipanom bez volje i htenja gore navedenih knezova i vlastele vladajućeg grada Dubrovnika.“ Kako su vjerski obziri podsticali bosanskoga kralja na ovaj savez protiv Patarena i glavnom zaštitniku sljedbe, može se i odavde nagoveštati, što je onaj savez utanačen i zaprisegnut „pred ocem legatom biskupom hvarskim (Tomom) i pred ocem kuštodom

i kapelanom Marinom," koji kao glavni predstavnici katoličanstva u Bosni sigurno mnogo nastojahu oko toga saveza. U taj savez bijahu takođe povučeni vojvoda humski Ivaniš Vlatković i knez Pavao Petrović, čak i isti hercegov sin knez Vladislav.

U srijed ratna bjesnila nije se propustilo nastojati o utvrđenju katoličke crkve u Bosni. Papa Nikola V, kao što nam svjedoči njegovo pismo od 26. januara 1451, izašla u Bosnu oca Franju de Lara, redovnika sv. Augustina; a mletačku i dubrovačku vladu pozva, da budu bosanskom biskupu u pomoć, kada god je on zatraži. Osim toga, povjeri papa dubrovačkim dominikancima propovijedanje u Bosni; a predstojnik reda sv. Franje opunovlasti pismom od 30. decembra rečene godine poznatoga nam oca Jakova, žaleći se, „što je Bosna, koju on toliko puta proputovao, još okaljana nevjerom manihejskom“, da se onamo uputi kao povjerenik reda. Kralj je štaviše ovom redu išao toliko na ruku, da je svojim ljudima naložio, da propovjednike hranom obskrbe. I papa nastojaše u tome, da Stjepanu Tomi budu što slobodnije ruke u zatiranju krivovjerstva. S toga je on ugarsku vladu opomenuo, da drži mir, koji bješe s bosanskim vladaocem ugovorila. Ali u Ugarskoj kao da su držali Stjepana Tomu odviše mlitavim u proganjanju „one stare osuđene jeresi, koja se u jedino u onoj kraljevini goji na veliku ne samo štetu nego i porugu katoličke vjere“. Tako se bar vojvoda Janko Hunjadi tuži papi dana 18. maja 1451. u svom pisanom listu. Uspjeh nam ipak daje protivno svjedočanstvo; jer zajedničkomu radu crkvene i državne vlasti pođe za rukom privesti na katoličanstvo više bosanskih velmoža.

Ali ovi pojedini prijelazi ne mogoše sljedbu uništiti, dok joj sjedište u Humu ne bješe razoreno, a glavni joj bješe zaštitnik silan i oporan. Ovamo je dakle rimska stolica svoje sile naperila. Papa Nikola V dočuvši kroz Dubrovčane, da „Stjepan vojvoda sv. Save napade dubrovačko zemljište i ne navijestivši rata, te mu nebrojene poraze i najveće štete nanese, i još počini neka zla na sramotu kršćanskoga imena i porugu katoličke vjere“, izašla k njemu Pagamina, olgunškoga biskupa, pozvavši ga „da od ovakvih provala sasvim odustane“. Stjepan bješe za kratko obustavio neprijateljstva; štaviše spremnim se iskazao, da će se odreći bludnja „smrtonosne jeresi“, te je u Rim poslao poklisare, koji će o svemu tom obavijestiti apostolsku stolicu. Papa Nikola V bješe već začeo nadu, da će patarenska kriva vjera biti istrijebljena iz cijeloga Huma, pa je pismom od 1. jula 1452. svoga u Bosni poslanika biskupa Tomu uputio u Dubrovnik, da kneza i vijeće skloni na mir s hercegom Stjepanom. Apostolska je naime stolica držala za potrebito, da se prije svega mir povrati u one razvrćene strane; pa je u toj namjeri utvrdila također mir između bosanskoga kralja s jedne i njegovih velmoža vojvode Petra Vojsalića i Vladislava Klešića s druge strane, jer se za vrijeme ratna bjesnila nije moglo misliti na izravnjanje vjerskih razmirica. Ovom posredovanju pošlo je za rukom izmiriti ratujuće stranke, a to tim prije što objema bješe rat dosadio. Herceg Stjepan, kao što

se razabire iz dokumenta od 19. jula 1453, izmiri najprije sa sinom Vladislavom i gospođom Jelenom, zatim uglavi dana 10. aprila g. 1454. mir s Dubrovnikom. Sa strane hercegeve mnogo je k tome doprineo odličan član patarenske sekte „Radin gost“, jedan od glavnijih savjetnika njegovih. Na jednaki je način posredovanjem poslanika uglavljen mir između kralja bosanskoga i hercega sv. Save.

Ovim se mirom nije ipak izravnala vjerozakonska razmirica, koju je rimska stolica glavno pred očima imala. Dogovor u tom poslu, očigledno vođen između hercega Stjepana i papinog poslanika, nije urodio željenim plodom. Ovo izvodimo iz dokumeta hercega Stjepana od 19. srpnja 1453, kojom se on, kako rekosmo, izmirio sa svojim sinom Vladislavom i njegovim saveznicima, vojvodom Sladojem Senkovićem, knezom Jurjem Ratkovićem, vojvodom Ivanišem Jurjevićem i knezom Vukašinom Sankovićem. Jer se herceg ondje među ostalim obavezuje: „Ako bi se koja god sumnja našla po kojoj god riječi među rečenu gospodu, da ne mogu, niti hoću, ja gospodin herceg Stjepan učiniti nijedno zlo ni nepravdu... dokle god je ne bih obiskao i obnašao pravo i cijelo i istino gospodinom djedom crkve bosanske i dvanaest strojnika, među kojim strojnicama bude g. gost Radin za svoga života, i k tomu 12 vlastela našijeh poglavitih, koji hote pravo“.

Ova nam obaveza, kojom se crkva patarenska u Bosni, naime njen biskup i glavni časnici, postavlja rasudnicom i miriteljicom stranaka, dosta razgovjetno svjedoči, da herceg Stjepan nije ni poslije navedenih pokusa sa rimske strane prestao biti vjernikom one crkve; pa da je ova, i poslije onoga rata, koji je i njoj o glavi radio, ostala u svojem prethodnom položaju bar u humskoj oblasti. Ona i njezine starješine ostaše i kod drugih humskih velikaša ove vjere u prvoj časti. Tako su vojvoda Petar i knez Nikola, sinovi vojvode Radosava, a unuci Pavla Radinovića, stupili u dogovor s Dubrovnikom „savjetovaše se“, kao što pišu u dokumentu od 15. julaa 1454. - „s našim savetnicima po običaju s gospodom dostojanstvenicima crkve bosanske.“ I kod ugovora bijahu prisutni „mnogo poštteni dostojanstvenici: gospodin gost Radosav Bradiević i g. starac Radosav.“

Tako se onom razmiricom nije okoristila ni katolička ni patarenska crkva; njom se jedini lukavi Turčin okoristio. On se okoristio ne samo time što su ratujuće stranke oslabile, nego i time, što je mržnja između Patarena i katolika prve utjerala u njegov tabor. Učenici Muhamedovi i Bogomilovi združise se protiv katolika pod jednom komandom, i to žali-bože na južnoslovenskoj zemlji. Posljedica ovoga druženja bijaše ta, da se herceg Stjepan, niti dva mjeseca poslije osvojena Carigrada (29. maja 1453), potpisao „milošću Božjom i gospodara velikoga gospodina cara amir-sultan Mehmed-bega - herceg od sv. Save“. Tako je Kalifa podigao polumjesec nad aja-Sofijom, a gospodar Huma priznao mu vrhovnu vlast: onda je Bosna nalik zrele jabuke nad njim visjela, pripravna da mu padne u krilo. Turska je sila Bosnu po malo opasa-

vala, nastojeći da ostale zemlje balkanskoga poluotoka prije posjedne, pa onda na osvojenje Bosne prijeđe. Car Mohamed II napadaše najprije Podunavlje, osvoji Ostrovcu (1454), obsjede Biograd (13. juna - 22. jula 1456), podvrgne si Smederovo, i Srbiju svojoj carevini utjelovi (1459). I s juga se Turčin bosanskim granicama približavaše osvojivši Prizren (1458) s Rašom.

Bosna je sada jedinu polagala nadu u sučuvstvo zapadne Evrope, a osobito rimske stolice. Kralj bosanski Stjepan Toma izasla Nikolu Testia novom papi Kalistu III, koji se obradova, što od toga poslanika doču, kako kralj podupira katoličanstvo u svojoj državi, pa ga pismom od 31. aprila 1455. primi ujedno sa sinom Stjepanom u zaštitu rimske stolice, obećavši mu ujedno, da će mu predati, kada se pridobiju one zemlje, koje su mu Turci i nevjerni podanici oteli. Isti papa posla zatim slijedeće godine hvarškoga biskupa Tomu u Bosnu i Hrvatsku za „neke važne poslove.“

I zbilja, sva je težnja rimske stolice išla za time, da podigne križarsku vojnu protiv Turčina, pa da prije svega pogranične države združi na zajedničko djelovanje. U tu je svrhu papa Kalisto III, kako nam tvrde njegova pisma od 21. aprila 1457. na Stjepana Tomu i bosanskoga vikara oca Filipa Dubrovčana, izaslao Ivana Gradića Dubrovčana k bosanskom i ugarskom kralju i srbskom despotu. Stjepan Toma izjavi papi pismeno svoju odluku, da će udariti na Turčina, te ga zamoli, da bi mu poslao podporu i osim nje križ i zastavu, na što ga Kalisto pismom od 23 rečenog mjeseca uputi na svoga, kod ugarskoga dvora, poslanika kardinala Ivana od sv. Anđela; ovom pak naloži, da ide kralju na ruku.

Nadajući se Stjepan Toma u pomoć zapada uskrati sultanu harač, koji mu dotle davaše, pa opet posla u Rim Franjevce oca Brcka i Dimitrija, a Nikolu Testia k zapadnim dvorovima, da pospiješe obećano sudjelovanje kršćanskih vlasti kod budućega rata, koji je kralj bosanski već u septembru bio naumio započeti. Papa ne samo utvrdi kralja u toj odluci posebnim dokumentom od 29. jula, ne samo preporuča želje njegove rečenom poslaniku kardinalu Ivanu, nego pozove u pomoć mletačkoga dužda Franju Foskarina, opunovlasti oca Marijana iz Siene da propovijeda u Ugarskoj i Bosni križarsku vojnu i sabira novčane priloge za Stjepana Tomu, pa i svu svoju vlast na to upotrijebi, da Ugarsku na oružje podigne, i da ovu kraljevinu, zatim Bosnu, Poljsku i Njemačku pridobije na zajednicu i odbramben savez. Ovu namjeru rimske stolice podupiraše Stjepan Toma sa svoje strane, te se u ovu svrhu uputi prvih dana mjeseca decembra 1458. u Segedin, gdje bi urečen sastanak s ugarskim kraljem Matijom.

Vojna turska, koju otvori sultan ljeti slijedeće godine (1459) svrši se, kako znamo, s porazom kršćanskih vojski. Pobjeda polumjeseca bješe kraljevini bosanskoj ubitačna ne samo zato, što se neprijatelj primaknuo granicama njezinim i što je on sada svrnuo osobito na nju svoje oči, nego i zato, što se gubitak grada Smedereva, koji se ne manje od osvojenja Carigrada oplakivao,

u grijeh Stjepanu Tomi upisivao, a time od njega odvratio podršku ugarskoga i rimskoga dvora. K tome dođe u Rim o Stjepanu Tomi druga vijest, koja je apostolsku stolicu još više protiv njega razdražila, da je naime Stjepan Toma prekinuvši mir s hercegom Stjepanom upustio u Hum turske čete, pa da još za Turčina traži od hercega grad Cazin. Sve je ovo uzbunilo srce novoga pape Pia II, poznatoga od prije povjestnika i državnika Eneja Silvija, koji je ljeti 1459. bio u Mantovu sazvao opći zbor kršćanskih vladalaca, da ih sjedini protiv napredujućeg Turčina. On je sada, kao što se iz njegovih riječi u pismu od 12. februara 1460. razabire, nazirao u bosanskom kralju protivnika svojih težnja. Ovu je ogorčenost papa očitovao u svojoj naredbi izdanoj dana 18. januara, i ponovljenoj dana 15. aprila rečene godine svom poslaniku biskupu Tomi, naloživši mu, da saslušavši prije obje stranke razvidi one događaje, pa ako je kralj ono zbilja počinio, da izopći njega i učesnike, i da prema potrebi udari interdikt (zabranu crkvenih službi) na zemlju.

Kako lako nije moglo već onda doći u Bosni do grozne katastrofe kada bi se naime kralj bio bacio Turčinu u okrilje. Ali Stjepan Toma udari drugim putem. On je volio s jedne strane ukloniti od sebe onu crnu osudu, s druge pak jasnim načinom zasvjedočiti svoju nekolebivu vjernost i odanost naspram katoličkoj crkvi i rimskoj stolici. Kralj naime odluči strožije protiv Patarena postupati, bilo iz protivljenja prema hercegu Stjepanu, u kom su oni svoga zaštitnika poštovali, bilo iz razloga što su se oni s Turčinom dobro pazili. S toga odredi, da se Patareni imaju ili pokrstiti ili iz Bosne seliti. Mnogi su od njih voljeli ovo drugo, te se utekli u Hum pod zaštitu hercega Stjepana. S toga je papinski poslanik kardinal Ivan zamolio Pia II, da se hercegu obrati, da ne prima u svoju zemlju ove iseljenike bosanske, kako bi ostavši u Bosni prisiljeni bili prijeći na katoličanstvo. Papa je na to zbilja poslao poslanike s pismom k Stjepanu, premda kao da je odande slab uspjeh očekivao.

Podjednako je kralj Stjepan Toma god. 1460. negdje u proljeće poslao svoje punomoćnike k papi, da ga pred njim opravdaju i približe apostolskoj stolici. Poslanici su optužbu radi Smedereva time obarali, da se onaj događaj „zbio iz nužde, a ne po volji kraljevoj“. Odanost su kraljevu prema stvari katoličkoj utvrdili pozivajući se na odluku njegovu, kojom je „pogibeljan narod patarenski izagnao iz svoje države“. Osim toga, da se pokaže, kako se kralj brine za raširenje katoličanstva u Bosni, tražili su poslanici u njegovo ime, neka odredi za onu zemlju biskupe, i neka tamo uputi poslanika, „koji bi dobro promotrio“ kako djela kraljeva, tako i ispitao njegove molbe.

Koliko je rimska stolica bila spremna zadovoljiti zahtjevom bosanskoga vladaoca i uspostaviti nekadašnje bolje odnose, toliko je ugarski dvor, smatrajući položaj Bosne s gledišta svoga državnoga prava, nastojao sve ovo prepriječiti ili bar odgoditi. On je štaviše bio dočuo, da Stjepan Toma traži u Rimu krunu, a takvu sa strane apostolske stolice popustljivost, bez izrične privolje apostolskog kralja, bio bi držao za očitu povredu ugarskoga državnog

prava. Ali onaj glas ne bijaše istinit, kao što ne bijaše po svjedočanstvu samoga hercega Stjepana ni onaj, da je bosanski kralj pomenuti grad za Turčina iskao. S druge strane, papi Piju II mnogo bješe stajalo do sporazumljenja s kraljem Matijom, dočim kao da ne imaše u Stjepanu Tomi tvrde vjere. S toga je papa pismom od 7. juna 1460. uvjeravao kralja ugarskoga, da mu je dobro poznato „što Toma protiv njega učini i što protiv općoj kršćanskoj stvari sagriješi“, pa da mu nebi bez njegove privolje podijelio krunu, kada bi je i bio on zamolio, kao što su je njegovi predstavnici od apostolske stolice prosili, a to time manje, što niti je lagan u dijeljenju milosti, niti u tim stvarima tako nevješ, da im ne bi zamašaja dokućio. Po pitanju zahtjeva o podignuću novih biskupija, odgovori papa, da on dobro zna, kako valja dobro promozgati dok se podignu nove biskupije ondje, gdje ih nema. Iz ovih je razloga poslanika u Bosnu uputio, da ga o stanju stvari izvjesti, a ne da ispuni, što bosanski kralj zamoli. U istom je smislu papa pisao svome, kod ugarskog dvora, poslaniku kardinalu Ivanu, koji ga bješe još prije obavijestio o tome, „što kralj Matija sumnja o dolasku poslanika kralja Tome.“

Rimska stolica je međutim skoro nov dokaz zadobila o pravovjerju bosanskoga kralja. Stjepan Toma naime uputi u Rim tri bosanske velmože vjere patarenске, nemogavši ih sam obratiti, da „se lakše odvrte od bludnje i upoznaju put istine.“ Ove velmože bijahu: Đuro Kučinić, Stojšav Tvrtković i Radovin Vienčinić. U Rim ih dovede Božo, biskup Ninski, a papa ih smjesti u samostanu, gdje ih kardinal Ivan de Turrecremata podučavaše u istinama katoličke vjere. Oni se, poslije ove obuke, svečano odrekoše patarenstva i biše primljeni u katoličku crkvu. Prije svoga u domovinu povratka zamoliše ova vlastela, da ih rimska stolica primi u svoju zaštitu i da im dozvoli u otadžbini podići i obskrbiti nove crkve. Papa Pio II ispuni ovu želju obraćenika apostolskim pismom izdanim im dana 2. avgusta 1461. Ali ova namjera, koju iznesoše u Rimu, nije ostala u sve trojice jednako nepokolebljiva; jer jedan od njih, čim se dokopa granica domovine, povrati se opet u bosansku crkvu i prijeđe ravno u Hum.

Rimska stolica dobivši takvih dokaza odanosti sa strane Stjepana Tome, opet se s njim izmiri i prijatelji. Papa je sada bio uvjeren, da je taj bosanski vladalac zbilja „vere katoličke“; pa je njega odredila onim obraćenikom za zaštitnika i branitelja.

Ali jedva je Stjepan Toma ovo priznanje doživio, jer se onih dana, svakako prije 20. avgusta 1461, prestavio (umro).

Stjepan Toma ima u povjesti Patarenstva svakako znamenito mjesto. On sam bijaše odgojen u toj vjeri; iz zabiti na prijestol uzvišen prigrliti katoličku vjeru, koja u onim okolnostima bijaše od koristi njemu, obitelji i državi. Protiv Patarena, svojim nekadašnjim jednovjercima, postupaše veoma oprezno. Iz početka nije dirao u onaj položaj, koji crkva bosanska imaše u državi, osobito početkom XV stoljeća. Tek onda, kada su Patareni, opazivši kako im se njego-

vanjem katoličanstva zemlja ispod nogu otima i kako se kralj sasvim u ruke zapada bacio, izdajničke osnove izvodili protiv Bosne, tvoreći urotu sada s odmetnikom Stjepanom, neprijateljem kršćanstva - tek onda podiže ovaj kralj protiv njih progonstvo.

Stjepan Toma ostavi svome sinu i nasljedniku Stjepanu Bosnu vjerskim borbama razvraćenu, i vrebajućem neprijatelju izloženu. Stjepanu Tomaševiću bješe, čim prihvati žezlo, prva briga, da uspostavi prijateljske odnose s vanjskim vlastima i da se s hercegom Stjepanom izmiri. Ali prije svega nastavi s rimskom stolicom prijevore, koje bješe njegov otac započeo. Stoga odmah uputi onamo svoje poslanike. Ovaj je dogovor i za naše pitanje toliko znamenit, da ga ne smijemo mukom obići.

Pripovijeda se, da su bosanski poslanici, koje bješe kralj Stjepan Tomašević poslao k Piju II, ovako nagovorili papu u ime svoga gospodara: „Bosanski kralj, tvoj sin sveti oče! Posla nas k tebi i zapovjedi ovo u njegovu ime reći: Obavješćen sam, da turski car Mohamed misli do idućega ljeta vojskom na me udariti i da je već vojsku i topove pripremio. Tolikoj sili ne mogu ja sam odoljeti; s toga zamolih Ugre i Mlečane i Đorđa (Kastriotu) Arbanasa, da mi u pomoć priteku. Ovo isto molim i tebe; ja ne prosim zlatnih gora; ali bi rado, da moji neprijatelji i zemljaci znaju, da mi neće uzmanjkati tvoja priklonost. Ako doznadu Bošnjaci, da neću samcat biti u ratu, hrabrije će vojevati; a niti će se Turci osmjeliti moje zemlje napasti, u kojoj su ulazi veoma teški, i gradovi na mnogim mjestima skoro neosvojivi. Tvoj prethodnik Eugenio ponudio je mom ocu krunu i htjede podići u Bosni biskupske crkve. Otac se ustručavaše, da ne izazove protiv sebi mržnju Turaka; bješe bio nov kršćanin, niti je još bio izagnao Maniheje iz kraljevine. Ja sam pak kao dijete kršten bio, i učio latinsku knjigu i čvrsto prihvatio kršćansku vjeru; pa se ne bojim, čega se otac bojao. S toga želim, da mi krunu pošalješ i sv. biskupe; što će biti znakom, da me nećeš ostaviti, ako bi rat nastao. Od tebe krunjen, donijeti ću pouzdanje podanicima, a strah neprijateljima. Za života moga oca bio si naložio, da mu se pošalje oružje, sakupljeno za križarsku vojsku, a bivše u Dalmaciji u mletačkoj ruci; ali to nije mletačkom vijeću po volji bilo; zapovjedi, da se sada meni pošalje. Sada ćeš valjda više naći odziva, pošto i Mlečani drugačije misle, i odlučiše, kako se govori, rat Turčinu navijestiti. Još te molim, da izašalješ poslanika također u Ugarsku, koji će moju stvar kralju preporučiti i nagovoriti ga, da sa mnom pođe na vojnu. Tim se načinom može Bosna spasiti; inače će poginuti. Turci su u mojoj kraljevini saizidali nekoliko tvrđava, i ljubazni se naspram seljaka pokazuju; obećavaju, da će svaki od njih biti slobodan, koji k njima priđe. Prost um seljaka ne razumije prevare, i misli da će ona sloboda vazda trajati. Lako da će prostota, ovim varanjem zavedena, od mene otpasti, ako ne vidi da sam tvojom vlašću ojačan; ni plemići nisu se dugo održali u svojim gradovima, ostavljeni od seljaka. Kada bi Mohamed samo moju kraljevinu tražio, te nebi htjeo dalje poći, onda bi se mogao sudbini

propustiti, niti bi trebalo uzbuniti ostalo kršćanstvo radi moje obrane. Ali nezasićljivo gospodoljublje ne imade granice; poslije mene napašće Ugarsku i Dalmaciju potčinjenu Mlečanima, i preko Kranjske i Istre tražiće Italiju, koju želi svladati. I o Rimu često govori, te mu ovamo srce čezne. Ako on nemarom kršćanstva svoju kraljevinu osvoji, naći će najprikladniju zemiju i najzgodnija mjesta da sebi ispuni želju. Ja prvi očekujem nepogodu; a za mnom će Ugri i Mlečani i ostali narodi svoju sudbinu okusiti. Ovako misli neprijatelj; ovo što iskusih, tebi obznanjujem, da ne bi jednom rekao, da nijesu bila prijavljena, i mene nemarnošću pobijedio. Moj je otac tvojemu prethodniku Nikoli i Mlečanima udes Carigrada proricao; kršćanstvo je na svoju veliku štetu izgubilo carski grad, stolicu patrijaršije i stub Grčke. Sada ja o sebi prorice; ako mi vjerujete i pomognete, spasiću se; inače ću propasti i sa mnom mnogi. Ovo ti Stjepan doglašuje; ti, koji si otac kršćanske vjere, podaj savjet i pomoć.”

Jesu li ili nisu bosanski poslanici poruku svoga gospodara papi donijeli upravo ovim riječima, to napokon u našoj stvari ne odlučuje; ali one, kao što nam je drugud poznato, vjerno opisuju položaj kralja Stjepana i njegove države. Nije čudo što je kralj nadasve iskao zaštitu apostolske stolice, pošto je ona tada sve akcije kršćanske Evrope protiv Turčina rukovodila; i što je on svoju, prema katoličkoj crkvi odanost isticao, te između ostalog tražio od rimske stolice sebi krunu, a kraljevini biskupe.

Papa Pio II, koji je sav svoj vijek ponajviše proveo smišljajući i izvađajući osnove protiv Turčina i shvaćao znamenitost Bosne za kršćanstvo, nije se oglasio željama bosanskoga vladaoca. On izasla u Bosnu svoje poslanike, koji okruniše Stjepana „slobodnom privoljom” - kako ovaj oglasi mletačkom vijeću negdje u novembru 1461. - sve njegove velmože i vlastele kraljevine. Ovaj državni čin bijaše i time znamenit, što mu prisustvovaše herceg Stjepan, zastupan po svojem sinu knezu Vlatku i humskim velmožama.

Jednakim se načinom rimska stolica pobrinula, da se od Bosne odvrati pogibelj turske bujice. Papa Pio II pozva u pomoć vlasti kršćanske u smislu proglašena izdanoga u mantovanskom zboru dana 14. januara 1459; a pismom od 7. decembra 1461. naloži ninskomu biskupu Boži, da za obranu Bosne i Huma propovijeda križarsku vojnu. Nadalje je papa gledao pismom od 21. januara 1462. ugarskoga kralja Matiju izmiriti s kraljem Stjepanom; te ovo isto prepovučio biskupu Ivanu Vitezu, mužu velikoga ugleda. Bosanski je kralj time išao papinoj namjeri u susret, izaslavši sam svoje poslanike u Budim. Matija se dade do duše umiriti; ali on je, kao što se vidi iz njegovog odgovora papi, još unapred položaj Bosne posmatrao s gledišta ugarskog, s kojim se nijesu slagali ni zahtjevi Stjepana, ni posljednji koraci rimske stolice. Ali ova nije prestala spremati Bosnu sa svoje strane za bližnju borbu. Papa Pio II imenovao je pismom od 23. ožujka splitskoga arhibiskupa Lovru Zannia, zatim drugim od 11. decembra rečene godine modruškoga biskupa Nikolu, rodnom iz Kotora, za

svoje poslanike u Bosni, opunovlastivši prvoga da propovijeda križarsku vojnu, „ako bi Turci u onu kraljevinu provalili“.

Sultan Mohamed II međutim je ovih godina uništio obje grane bizantinske carevine, osvojivši Peloponez (1460) i Trapezunt (1461); pa je onda slavodobitno svršio vojnu vlašku i mitilensku (1462). Sada je red na Bosnu došao. Sultan odluči provaliti u Bosnu ljeti 1463. O toj nakani bješe bosanski kralj Stjepan obaviješten kroz nekoga sultanova vijećnika, te je početkom g. 1463. putem svojih poslanika priopćio mletačkom vijeću pridodavši još ovu vijest, da „Turčin misli, pošto osvoji Bosnu, Hum i Dubrovnik, prijeko Istre zavojštiti na Mlečane“. Odavde se po sebi nudilo, što je Stjepan i predložio vijeću, da uglave savez protiv zajedničkog neprijatelja. Stjepan se još ponudi republici za vođu njezinu u onim zemljama. Osim toga, nije od nje tražio ništa drugo, nego da mu pošalje nešto oružja, koje je pripremljeno za križare ležalo u Dalmaciji, i nekoliko puškara, te da i Bosnu primi bilo u mir ili primirje, bilo u rat s Turcima. Skoro je nedokučivo, kako hladan odgovor dade mletačko vijeće dana 28. februara rečene godine na ove predloge bosanskoga kralja. Republika slijedeći svoju trgovačku politiku imala je pred očima jedino svoju privremenu korist; ona se nije nakanila ni zaratiti ni miriti s Turčinom, a Stjepana uputi na hercega, na Ugarsku i Njemačku, na rimsku stolicu i ostale kršćanske vladaoce.

Ali Stjepan mogaše crpsti utjehu iz djela, a ne lijepih riječi. On je u isto vrijeme uputio poslanike k papi, a videći kako ratne pripreme sporo idu, posla druge k padiši (sultanu), da izhode primirje na 15 godina. Ali dok je on kucao na vratih kršćanskih dvorova, silni se car Muhamed II diže početkom proljeća god. 1463. s velikom vojskom (150.000 vojnika). U Ugarskoj se mislilo, kao što se vidi iz pisma kralja Matije od 14. aprila, da sultan naumi udariti na Biograd i Ugarsku; s toga se ugarska vojska pomeri k Savi. Ali turska vojska, pošto se evropske i azijske čete združile u Jedreni, krene preko Skoplja i Vučitrna u Raši k Sjenici na bosansku granicu. U Vučitrnu bješe sultanu doglašeno, da se kralj Stjepan sprema u Bobovcu na odbranu. Stoga je sultan naprijed poslao velikoga Mahmud-pašu s jakim odjelom vojske, a on sam polaganije je pošao i prešao preko Lima i Drine (valjda kod Priboja i Višegrada).

Turska vojska dođe najprije u oblast vojvode Tvrtka Kovačevića, koji joj se predao, nebiti tobož pripravan za otpor, jer da „nije znao“ da će car tako iznenada doći. Zla kob po nesretnu Bosnu i nesretna joj kralja. Ovaj, valjda uplašen onom predajom, povuče se u svoj stolni grad Jajce; a turska vojska dođe bez zaprijeke pod Bobovac, pa ga topovima zauze. Sultan posla odavde svoga vezira sa 20.000 lakih konjanika kralju u potjeru; ali se ovaj skupljajući sile, koliko je mogao, povuče prama hrvatskoj granici u tvrđi grad Ključ, ležeći kod rijeke Sane pod planinom Sišom.

Mahmud osvoji Jajce, ondašnju prijestonicu Bosne, a drugi dan su njegovi konjanici dotrčali pred tvrđavu, u koju bosanski kralj donese samo živu glavu. Dok je sultan u Jajce stigao, dovede mu vezir zarobljenog kralja „sa još jednim drugim prijateljem njegovim.“ Bosanski vladalac pade pod mačem krvnika, kao što su nešto prije pali njegovi drugovi car trapezuntski i vojvode od Atina i Lesba. Katastrofa se ova izvela prije 13. juna 1463, kojeg dana mletačko vijeće javi svom zapovjedniku mornarice Alviziju Lauredanu i papi Piju II.

Čitalac će se valjda dosjetiti, iz kog razloga nacrtasmo ovdje posljednje dane bosanske neovislosti. On će iz ovoga već nacrtati razabrati, kako je ova kraljevina besprimjernim kukavičlukom propala, i svoga vladaoca bez borbe žrtvovala nezasipljivoj pohlepi i krvoločnosti turskoj. Predaja, izdaja - ove dvije riječi užasne pokazuju put, kojim je sultan Mohamed II došao u posjed ove prekrasne južnoslovenske zemlje. On je, prekoračivši njezine međe, prvu joj oblast predajom, ili izdajstvom dobio; a „jedva se pročuo glas - kako piše bizantinski povjestnik - da je Bobovac osvojen, ostali su gradovi uplašeni glavu izgubili, i svaki je za se o tom radio, da se prvi preda, nadajući se da će tim načinom doći kod cara u ne malenu milost.“ Bosna se dakle ne može u ovoj borbi protiv Turstva pokazati niti kao Srbija na Kosovu, niti kao Grčka na Carigradu, niti kao Arbanaska na Kroji. Ona se ne može ponositi niti Lazarom i Milošem, niti Đ. Kastriotom, kao niti Konstantinom i Teofilom Paleologom.

Istina je, Bosna je u toj nejednakoj borbi podlegla neravnoj sili; ona bježe usamljena. Kršćanske su vlasti mirno gledale, kako se ona u svojoj krvi kupa. Pozivi se i proglasi rimske stolice razbijahu o njihovoj sebičnosti; ona je i sada dana 30. juna pozvala križare, da prelaze prijeko Save i Dunava. Ugarska je vojska, dok je sultan Mohamed II osvajao Bosnu, stajala kod Save; a kralj Matija mišljaše ovu zemlju, koju smatraše čašću ugarske krune, oteti iz turske ruke, da je onda svojoj državi utjelovi. Što još veću sjenu baca na ovu katastrofu, je to, da herceg Stjepan, otac nesretne Katarine, ostavi kralja Stjepana na cjedilu; pa i poslije njegove propasti valjalo ga je prijeko mletačke vlade umoliti, da pomogne četi bosanske vlastele osloboditi zajarmljenju im i okovanu domovinu.

Svi nam ovi znakovi prstom kažu, da je Bosna veoma bolesna bila, čim ne mogaše ni junački poginuti. Ova bolest ležalaše ponajglavnije u vjerskoj i moralnoj razvraćenosti, koja se u njezinu tijelu od više vijekova zaleгла, te ga po malo rastrovala. Vjerske razmirice, osobito između kršćana jedne i druge crkve i Patarena, prijeđoše u strasti, koje se među njima u toliko rasplamtije, da se Patareni još za vlade Stjepana Tome pridružiše Turčinu iz osvete, ili ga u pomoć pozivali protiv svoje inovjerske braće. U Bosni se također obistinilo, što suvremeni bizantinski povjestnik Mihajlo Dukas piše o razjarenosti između Grka i Latina i onda, kada su bijesni janičari provallili u prijestolnicu: „Kada bi anđeo bio s neba u onaj čas (kada je naime narod utekao u crkvu sv. Sofije) zbilja sišao, te bi bio ove riječi nagovijestio: „Prihvatite združenje crkava, a ja

ću tada neprijatelja iz grada istjerati, oni ne bi bili na to pristali, te bi se bili rađe Turčinu, nego li rimskoj crkvi predali.”

Tako su Patareni u Bosni voljeli Turčina. Oni su, kako znamo, prije dva-deset godina bili tako silni, da Stjepan Toma nije smjeo u njih dirati iz straha da kraljevstvo ne izgubi. A kada im se položaj stao u Bosni otimati, nađoše potporište u Humu, gdje u hercegu Stjepanu nađoše zamjenika Kulinu, Ninoslavu itd. S druge strane, bude katolička struja prekasno u Bosnu svedena, da bi bila mogla patarensku vjeru u kratak čas otplaviti. K tome su kako Stjepan Toma tako i njegov nasljednik badava za Bosnu tražili onakvo ustrojstvo katoličke crkve, koje se svagdje ukazalo toliko uspješno njezinom učvršćenju.

Patareni su se još kupili u Humu oko hercega Stjepana i njegove obitelji. Oko samrtna odra, na kojem ležашe herceg, kao glavni onog doba zaštitnik Patarena (umro 22. maja 1466), stajahu pored Davida, mitropolita Mileševskog, i kneza Pribisava Vukotića, često napominjani „gospodin gost Radin”, koji mu također bijaše „kućanin”, zatim „kristijanin Tvrdisav i kristijanin Jeriko”. Oni bijahu i svjedoci njegove posljednje volje. (Hercegovina oporuka s priložima kod Pučića: *Spomenici srbski II*, 124-136; kod Miklošića: *Monum. serb.* p. 495-8. U izvorniku se Tvrdisav piše „kršćanin”, u lat. prijevodu (Pučić. p. 135) „Tverdisavo Patharino.”)

Ali i u Humu, čim mu više nestajala samostalnost, time nam više ispred očiju nestaje ove sljedbe. Stjepanovi sinovi Vlatko, Vladisav i Stjepan upravljahu donekle svoju djedovinu pod vrhovnom vlašću sultana i njegovih namjestnika; prvi se pisao „herceg sv. Save”, drugi „veliki vojevoda rusaga bosanskoga”. Ali već se ljeti 1470. god. navodi „Ajaz beg, bosanski sanžak, i od hercegovine zemlje (Hercegovine) Hamza-beg”.

Mnogi se od bosanskih i humskih velikaša, s kraljicama Katarinom i Marijom, te s Vlatkom i Viadisavom, iseliše iz nesretne im otadžbine. Drugi to iz koristi i lakomosti na silu primiše vjeru svojih novih gospodara; pa među ovima bijaše i Stjepan, mlađji sin hercega Stjepana (Ahmed-beg), i djeca Stjepana Tome i Katarine - Žigmund i Katarina, Ali-beg, „sin kneza Ivana Vlahovića, česnegjer i sklav sultana Mehmeda” itd. Mislim da ćemo u toj raspravi naći odgovor na pitanje: kako to, da je bosansko plemstvo u tolikom broju prešlo na islam? Kako je u Bosni nestalo Patarena, dok se kršćanska vjera u jednoj i drugoj crkvi do danas sačuvala? Izmijenimo bosanske Patarene sa sadašnjim bosanskim Muslimanima, pa uspostavismo staru sliku vjerskih odnosa u Bosni, jednaku, ako ne obrisom, a ono mašču.

IV. Posljednji trzaji bogomilske vjere u bugarskoj i grčkoj carevini

Bogomilska vjera, iz Bugarske prijeko Srbije u Bosnu presađena, nađe posebno ovdje zemljište i podneblje, dođe u sukob s rimskom crkvom i njezinom vlašću, te se ondje uopće razvijala u okolnostima različitih od onih u kojima je ostavismo u njezinoj kolijevci i na istoku. Mi smo sudbinu ove sljedbe u tim zemljama južnoistočne Evrope pratili do konca XII stoljeća, kada se ona pojavi u Bosni, ovdje osnova posebnu crkvu i sačuva se do u drugu polovicu XV stoljeća, nekada štićena, a sada proganjana u samoj državi. U ono je doba bogomilska vjera, uzdržana crkvom carigradskom, plovdivskom, bugarskom i dragovičkom, a rastresena od Ohrida do Dunava i Bosfora, stajala u cijelom ovom prostoru naspram bizantinskoj državnoj vlasti i carigradskoj crkvi. Stoga i videsmo, kako pravovjerni Komneni, podupirani grčkim patrijarsima i svećenstvom, progone ovu krivu vjeru, gdje se god ona u njihovoj carevini pojavi, kako u Traciji, tako u Maćedoniji. U Bugarskoj, na kraju Balkana, nađosmo tamo manje tragova ovoj sekti, jer je i javni život ove grčke pokrajine bio zastrt gustom koprenom.

Ali i tu nam svjetlo prosijeva, čim je bugarski narod izvojevao svoju državnu samostalnost, jer mu se tada i crkva osloni na prirodnu podlogu. Taj je narod, iako se iza god. 1019. bješe više puta podignuo, uspeo tek u onom ustanku, koji su braća Petar, Asjen i Joan g. 1186. započeli i predvodili. Bugarskim je ustanicima, kao što i srbskom županu Stjepanu Nemanji, mnogo do konačne pobjede pripomogla razvraćenost bizantinskoga dvora i države za vrijeme carevanja Izaka II Angela (1185-95) i Aleksije III (1195-1203). Bizantinski dvor bude napokon prisiljen uglaviti (1201) mir s Joanom, koji se bio proglasio carem „Bugara i Vlaha“. Središte nove države bijaše Bugarska s ove strane Balkana, a carska prijestolnica grad Trnov.

Car Joan, nazirajući u crkvi i državi grčkoj najvećega i najdosljednijega protivnika prijestolju i narodu bugarskom, zametne već god. 1200. „u srijed ratne buke i vojernih pogibelji“ dogovor s rimskom stolicom. Dogovor ovaj, koji su vodili najprije Dominik, grčki nadpop u Brindisu, zatim Ivan, dvorski kapelan papin, i stožernik Lav, s rimske, a Blaž, izabrani biskup Braničevački, s bugarske strane, urodio je dobrim plodom utoliko, da je nadbiskup trnovski i zagorski Vasilij 6. novembra 1203. proglašen prvostolnikom bugarske crkve; a Joan slijedećega dana svečano u bugarskoj prijestolnici okrunjen za cara „Bugarima i Vlasima“ po rečenom stožerniku, kao zastupniku pape Inocencija III. Bugarskoj crkvi bude priznat samostalan položaj; bugarskom prvostolniku (primas) potčinjeni mitropolit velbluždski i prieslavski, i episkopi u Skoplju, Prizrenu, Nišu i Bdinu. A bugarska je crkva sa svoje strane priznala prvenstvo rimskoga pape; novo se pak okrunjeni car izručio u zaštitu apostolske stolice.

Tako je bugarska crkva i država god. 1203. stupila u kolo ostalih evropskih družica.

Ali nadošli u istoku događaji rasklimaše do skoro onu svezu, koju car Joan bješe sa zapadom zametnuo. Jedva se zastava latinskoga carstva mjesto bizantinske stane vijati mjeseca travnja 1204. na Bukoleonu i Vlahernah, kada se moglo predvidjeti, da će nova latinska i bugarska država doći do sukoba. Joan je već tada (1204) zamolio papu, neka opomene „Latine“, da se Bugarske okane, jer da on odbija od sebe odgovornost za sve posljedice, ako bi oni navalili na Bugarsku. S toga, kada car Baluina opsjedana Jedrene, grad samim Balkanom od Bugarske odijeljen, car Joan plašeći se za neovisnost države, odbije neprijatelja i uhvati Baluina (1405). Papa Inocencio III posredova u ovom neprijaznom straženju; bugarski je car uvjeravao papu o svojoj, naspram, rimskoj stolici odanosti, da bi čak „za nju glavu dao, ako bi potrebno bilo“; ali se s carigradskim Latinima ne dade izmiriti. Ova je zavada Bugarsku opet približila bizantinskomu dvoru, dok napokon u proljeću g. 1207. bude između bugarskoga cara Joana i grčkoga Theodora i Laskarisa savez protiv Latina uglavljen.

Joan je međutim u izvođenju ovoga saveza iste godine pred Solunom slavodobitno poginuo. Za vrijeme njegove vladavine su se sve stranke i sile naroda potčinile jedinoj misli: državne i narodna neovisnosti i njezinu utvrđenju. Ali kada poslije Joana stupi mjesto maloljetnog mu sina Joana Asjena na bugarski prijestol njegov sestrić Boris (1207-17): tada iziđoše na površinu svi oni življi, koji su podobni bili rastrovani i podrovani crkveni i državni poredak, uveden umom i značajem uzkrisitelja bugarske države. Pa u onom se metežu, koji proizvede carev rođak Svetoslav oko Ohrida i velmoža Striez na Vardaru, i u onoj borbi protiv Latina, koju sam Boris nastavi - u ovih se okolnostima unutrašnjega razdora i vanjskoga takmičenja bogomilska sljedba pojavi opet iz svoje zabiti.

Bugarskoj crkvi ove sekte našosmo tragove koncem XII stoljeća u onoj vijesti Nazaria, biskupa patarenskoga u gornjoj Italiji, kojom se on priznao učenikom biskupa i djeda crkve bugarske. U vrijeme ovo, kada se naime za cara Borisa početkom XIII vijeka sekti u trag ušlo, navode se Dobro, Stjepan, Vasilij i Petar kao starješine i glavni učitelji njezini u Bugarskoj. Od ovih se krivovjeraca uostalom ništa ne znade osim njihovih imena. Zanimivo je, što i bugarski Bogomili pomoliše glave upravo u ono doba, kada se protiv njihovih jednovjeraca u Francuskoj, Italiji i Bosni najžešći boj vodio. Da li je ovaj događaj slučajan i bez svake sveze? Kada bi crkva i država bugarska bila ostala u onoj s rimskom stolicom svezi, koja je god. 1203. bila ustanovljena, onda bismo već unapried znali, kakva je sudbina bugarske Bogomile čekala. Papa Inocencio III nebi sigurno s njima drugačije postupao, nego li, u smislu propisa zapadana crkve postupaše s Katarima i Patarenima. K tome dodajmo, da je onaj isti Ivan, koji je protiv bana Kulina i Patarena u Bosni vodio i s

uspjehom dovršio istragu, bio papinskim poslanikom također na bugarskom carskom dvoru. Ali sada, pošto se ona sveza s rimskom stolicom prekinu, preuze sama državna vlast u svoje ruke istragu protiv krivovjера, kao što vidjesmo u grčkoj carevini i u Srbiji t.j. u zemljama istočne crkve.

Prema tome, car Boris zapovjedi da se potraže i pohvataju Bogomili po cijeloj Bugarskoj; onda sazove u sabor sve bugarske „arhierije, svećenike, redovnike, boljare i mnoštvo ostaloga naroda“. Sabor je u prisutnosti cara i carice održan dana 11. februara g. 1210. u jednoj od velikih crkava prijestolnoga grada Trnova. Bogomili budu dovedeni pred zbor; najprije se prijevoro- vom nastojalo pobiti krivu vjeru. Nauka popa Bogomila i njegovih učenika bude osuđena, te on s rečenim starješinama sljedbe proklet, a protiv krivo- vjера izrečene kazne, od kojih se prognanstvo i zatočenje izričito napominje. Mnogi se među tim Bogomilima obratiše, i „opet pritekoše k zbornoj crkvi“.

Tko u tom postupku ne vidi, kako bješe on sasvim nadahnut starijim us- tanovama istočne crkve i carevine? Car je Boris ustao protiv Bogomila u svojoj državi u duhu Aleksija I Komnena. On ga je na neki način slijedio i u tom, što je povodom ovoga protiv Bogomila, na održanom saboru, zapovjedio „prelaskom prisutnih sa grčkog na bugarski jezik“. Premda se ovaj „sabor“ ne može u tom smislu uporediti s Evthimijevom raspravom protiv Bogomila, to su se ipak u njegovu prvom dijelu, kao u onoj raspravi, navodile nauke onih sekta, koje su svoju vjeru u Bugarskoj rasprostirale, a crkvom bile odsuđene. Ovaj je zbornik stekao veliki ugled u Bugarskoj time, što je u trnovskoj prvostolnoj crkvi proglašeno, da crkvene u njemu sadržane uredbe, među kojima bijaše i ona protiv Bogomila, dobijaju snagu zakona. A kako su ove ustanove niknule u naručju grčko-istočne crkve, to su one još više učvršćene, kada malo kasnije za vreme vladanja bugarskoga cara i Borisovog nasljednika Jo- ana II Asjena (1217-41) „posredovanjem“ njegovim, po sestri Jeleni šurjaka grčkoga cara Joana Duke Vataca (1222-55), sabor istočnih patrijaraha, Ger- man carigradski, Atanasij jerusolimski, Simeon antiohijski i Nikola aleksan- drijski, priznađe samostalnost bugarskoj crkvi i prvostolnika bugarskoga Joakima za patrijarha bugarske crkve.

Ime carigradskog patrijarha Germana (1221-39, umro 1254) tijesno je skopčano ne samo s crkvenom povješću bugarskom i srbskom time, što je on dao glavu bugarskoj crkvi u osobi pohvaljenoga Joakima, a srbskoj u osobi sv. Save, prvoga mitropolita srbskoga, nego i s povješću grčkih Bogomila. Znamo kako su ove progonile obje vlasti u drugoj polovici XII stoljeća osobito za vrijeme Komnena Manojla; ali niti ova ih progonstva nijesu mogla istrijebiti iz carevine. Jer kada je stolica carevine i crkve grčke po zauzeću Carigrada kroz Latine prenešena pored bijeloga mora, u Niceu, pojaviše se Bogomili u maloj Aziji. Patrijarh German često se sastajao s ovim jereticima, kojima se čudio, kako su neumorni i vješti u zavađanju bezazlenih duša, dok se danima i noćima povlače po kućama, obilaze obitelji, te ih pod plaštom pobožnosti

odvraćaju od prave vjere Hristove. Ovaj učeni pastir nije propustio zgode, da Bogomile obrati, te ih ne samo podučavaše, kada bi se god s njima sastao, nego i pobijaše živom riječju pred svojim pravovjernima, kao što nam svjedoče njegove besjede držane „pred Bogomilima“.

I pored Bosfora, u novoj carevini latinskoj, sačuvaše se ostaci Bogomila iz minuloga vijeka, te su oni u isto doba, kada je patrijarh German na njih u maloj Aziji ustao, imali svoje općine u Carigradu i Plovdivu, na koje su sigurno spadali ostali jednovjereni u Komaniji s one strane Balkana. Nastali zatim u istoku događaji dosta su prijali ovoj sekti, koja se po svojoj naravi najviše širila, kada su odnosi države i vladajuće crkve najneuređeniji bili.

A tako je upravo bilo na istoku. Latinsko se carstvo, omraženo istočnim narodom, izloženo napadanju Bugara i Grka, unutarnjim razdorom rastvoreno, nije moglo održati. Ali i u bizantinskoj carevini uspostavljenoj počеше iznovice djelovati oni razvratni življi, koji nijesu bili podobni odoljeti prvoj navali zapadnih križara, i koji su državu pripremali ratobornim Osmanlijama. Jurve car Mihajlo VIII Paleolog (1259-81) dade povoda novim zamršajem svojim naspram Joana III Laskara krvološtvom i razmiricom s patrijarom Arsenijem. Ovo posljednje, a još više bojazan pred zapadom, prisili cara na sjedinjenje istočne sa zapadnom crkvom u lugdunskom saboru (1274). Ali kao što je ovo sjedinjenje poteklo samo iz državnih razloga, tako su ga ovi pod sinom i nasljednikom Mihajlovim, carem Andronikom II (1282-1328) do skoro razbili. Time se ipak nije istočna crkva ojačala; a niti je ona umjela ujediniti stranke, koje su niknule iz njezinog krila. Stranačka se borba još jače rasplamtala, kada je car Andronik III (1328-41) s rimskom stolicom bio opet zametnuo prijevodor o sjedinjenju. Ove su dugotrajne stranačke, vjerske i političke borbe utoliko bile otrovale sav život u carevini, da je učeni Nikifor Gregoras, i s njim pravi grčki rodoljubi, ovako polovicom XIV vijeka oplakivao razvraćenost svoje otadžbine: „Sve je svjetlo vjere i razuma utrnulo. Nered je općenit, mnogi su pali u neku zvjersku tupost; nitko ne shvaća, što vodi k spasu i u čemu se razlikuje pobožnost od bezbožtva.“

U takvom stanju grčke crkve i države mogaše se održati bogomilska sekta, koja je niže slojeve naroda i tihu zabit ljubila. Pa ako i nije crkvena vlast u onakvim okolnostima dovoljno motrila svaki njezin pokret, to je ipak ona ustala na odbranu pravovjerja, gdje god je na to izazvana bila. Tako je crkveni zbor, održan pod heraklijskim mitropolitom i egzarhom sve Trakije i Maćedonije u junu 1316. sudio popu Garijanu, optuženom da je bio kod Patarena i prihvatio krivu vjeru bogomilsku. I sinod od god. 1325 održan za vrijeme carigradskog patrijarha Teofilakta imaše s bogomilskom sektom posla.

Istočna je crkva bila dužna ustati na odbranu pravovjerja i u ovim pojedininim slučajevih tim više, što je nauka bogomilska našla privrženike i u onoj samoći, koja se mogla smatrati branikom pravovjerja, i što se ondje u isto vrijeme porodilo misticizam, koji je bio podoban proizvesti nov razdor u ono

raskalašeno doba. Bilo je naime redovnika na sv. gori (Atos), koji su u onom tihom zaklonu, što je u svoje pećine i prodole primao pustinjake od davna, a redovnike od X stoljeća, prigrlili nauku i življenje bugarskoga popa. Niti je ovaj tek sada našao učenike u ćelijama i lavrama; on ih je, kako znamo, imao među grčkim kaluđerima već u prošlom vijeku. Sada je među svetogorskim ocima bogomilsku vjeru širila još i solunska koludrica Irena, koja, upivši je sama, umjela je zavedljivim načinom prenesti u onu svetu samoću.

Osim Bogomilstva zametne i zanešenost kserokserceskoga opata Simeona nov razdor u atonskim samostanima. On je naime uveo među braću krivu askezu, kojom su privrženici Kvietiste prozvani. Oni su u monahu Varlamu i njegovom učeniku Grigoriju Akindinu našli najžešće protivnike, u solunskom pak mitropoliti Grigoriju Palami najumnijeg branitelja. Varlam je Hesichiaste, držao za srodnike Bogomilima i Masalianima, jer je u njihovoj askezi, osobito u nauci o nestvorenom svjetlu nazirao diteizam, nešto preinačeni dualizam. Stoga nalazimo, da isti onaj sinod, koji bješe u julu 1341. držana u Carigradu, premda se protiv Varlamu očitovala, te Hesichiaste razlikovala od Bogomila, nije mogla obići nauke i vjere bugarskoga reformatora. Ovoga se pitanja dotaknuo također patrijar Joan Kalekar u svojoj poslanici g. 1344, kojom je redovnik svetogorski oglasio zaključak sinoda u prijepirci između Varlama i Palame. I onaj crkveni zbor, koji je mjeseca septembra 1350. držan, uđe u razglabanje bogomilske i masalianske nauke onom prilikom, kada hijeromonah Niphon bješe optužen, da je i on prigrlji. Od prisutnih u ovom zboru vladika, pod čijom je upravom stajao i slovenski narod, navode se Filotej egzarh cijele Trakije i Maćedonije, Mitrofan melenički i Dionisije verejski, vladike dakle onih pokrajina, u kojima se bogomilska nauka već u prvom početku bila udomila. Da su i pravovjerne starješine atonskih samostana upotrijebili svu strogost protiv zabludjele braće, o tom ne trijeba nikoga uvjeravati; pa imamo izričito svjedočanstvo da su oni sazvali zbor, u kojem su jeretici „konačnom prokletstvu predani“, i iz one svete pustinje izagnani.

Iz ovoga se nacрта vidi, da je u prvoj polovici XIV stoljeća bilo Bogomila u bizantinskoj carevini mjestimice na onom istom prostoru među Crnim i Egejskim morem, na kojem ih nađosmo prošlih vijekova. Samo što ih sada, koliko znamo, nijesu toliko općine, koliko pojedini ljudi, osobito kaluđeri zastupali; i što ih nije progonila toliko državna koliko crkvena vlast.

U isto vrijeme dolaze Bogomili i u bugarskoj carevini na površinu; pa je i onaj pokret, koji se pojavio bješe među grčkim Bogomilima, djelovao takođe na bugarske.

U Bugarskoj je poslije cara Mihajla, koji je poginuo dana 28. juna 1330. kod Velblužda u bici s kraljem srbskim Stjepanom Urošem III Dečanskim, vladao Mihajlov nećak Joan Aleksandro. Za onovremenske vjerske odnose u Bugarskoj nije bez značaja, što je Aleksandro uzeo za ženu neku Židovkinju, koja dobi na krstu ime Teodora. Premda je carica bila „blagočestiva i pravo-

slavna... vjeru imaše čistu", te u slavu Božju dizala crkve i manastire: to su ipak Židovi u Bugarskoj, uzdaajući se u njezino zagovaranje, sada nesnosniji postajali pravoslavnima. Uz to, dođe iz Carigrada monah neki po imenu Theodorit u Trnovu, i poče „sijati nečistu plevu nečastivoga Varlama i Akindina" t.j. hesichiasmo, kvietizam. On zavede mnoge „ne samo od prostih, nego i od odličnih i slavnih ljudi". Tako je i ova grčka biljka vjerska prenešena na bugarsko zemljište. Napokon dobjegoše u Bugarsku i dva od onih prognanika, imenom Lazar i Kiril, koje osuđene radi bogomilske jeresi atonski zbor bješe protjerao. Oni su sada u Bugarskoj probudili i okupili tamošnje Bogomile, te im nove privrženike prikupljali. Kiril, „prozvan Bosota", „huljaše sv. ikone, svetaju popiraše, častni krst". On između ostalih zavede, „skvernago popa Stefana." Kirilov drug Lazar uz to gol hodaše; u monahu Theodosiju nađe bezobzirna učenika, koji u Adamovoj odjeći oko sebe sakupljaše svijet, mladiće i žene, te se ovakva cijela družba noću sastajala „v edinoj hljevine, tvoreći bestidnosti." Tako su Lazar i Theodosije bili u Bugarskoj preteče českoga seljaka imenom Nikole, kojega je bestidnu družbu (Nicolaiti, Adamiti), izvodeći svoje orgije na otoku rijeke Nezarke dao Jan Žižka (21. oktobra 1421) što mačem što ognjem uništiti.

Ovo je, ako i nesavršena slika religioznih odnosa u Bugarskoj polovicom XIV stoljeća. Bogomili, Hesichaste i Adamiti, napokon i Židovi naperili su svoje sile protiv pravovjerja. Oni su ratno ono doba, kakvo je bilo za vrijeme Aleksandrova carevanja, upotrijebili na zavađanje lakoumnog i povjerljivog naroda; ali time izazvaše protiv sebe otpor sa strane crkve i države bugarske. Glavni protivnik ovim krivovjercima bijaše Teodosije, rodom Bugarin iz Trnova. On se od mladih nogu ukloni od svijeta, pođe u Bdin u samostan sv. Nikole, Arčar nazvan, gdje ga iguman Job lijepo primi i kasnije zakaluđeri. Usavršivši se ovdje u pobožnosti i knjizi prijede zatim u svoje rodno mjesto Trnov, prijestolni grad bugarski, „drugi i slovom i djelom posle Konstantinovog grada." Ondje stupi u manastir sv. bogorodice, ali ne bavivši se u njemu dugo, prijede u Trakiju u samostan mjesta Crvena (Cirrnen ne daleko od rieke Tundže), zatim u samostan sv. bogorodici na gori Slivnu. Ovdje dočuvši za slavna djela monaha Gregorija Sinaite, koji je tada živio na planini Paraoriji kod Jedrena uputi se i Theodosije k ovom glasovitomu pustinjaku.

Gregorij bijaše već na sv. Gori u Mačedoniji, gdje je živio u asceteriju Magali, i u drugim mjestima sakupio oko sebe više učenika, grčkoga i slovenskoga roda, koji su kasnije visoke crkvene časti zauzeli, kao što bijahu Kalisto, potonji patrijarh carigradski i Jakov, kasnije arhiepiskop srbski. Ovim se sada i Theodosije pridružio, a Gregorije ga do skora tako zavole, da ga zatim posla k caru Aleksandru s molbom, neka onu sv. družbu uzme u zaštitu protiv Turčina, koji napadaše na onu okolinu. Taj „blagostivi, pravoslavni ujedno i bogoljubivi vladalac" dade zbilja potrebno „na utvrđenje pirga" (pirg je kula koja štiti manastir). Vraćajući se Theodosije iz Bugarske, dovede među braću

zemljaka svog Romana, pa sebi takvo ime među pobožnim žiteljima one planine steče, da bude poslije smrti Gregorija Sinaite jednoglasno izabran za njihovog starješinu. Ali Theodosije nije rado poštovao druge; on je volio sobom jedinim upravljati. Opet se dakle s Romanom vrati na Slivno, pohodi Atos i Carigrad, te se nastani u postnici sv. Antonija u gradu Mesembriji, gdje je bilo „mnoštvo postnika.“ Malo zatim izabra Theodosije s kaluđerom Simeonom za svoje prebivalište Kiliphar, obronak Balkana kod Crnoga mora, nedaleko od Mesembrije. Ovdje se oko njega sakupi do 50 učenika, među kojima Dionisije, „božanstvenim pisanjem oba jezika, grčkog i slovenskog, na jeziku nosi,“ koji „imaše takođe i dar od Boga od jelinskog na slovenski jezik, cijelo hitrostnie, kao i čudana, i mnoge knjige prevesti.“

Ovako se Theodosije ojača duhom, dok bude pozvan, da riječju i djelom rastvori onu smijesu, koju su pomenuti jeretici, osobito Bogomili, proizveli bili u Bugarskoj. Videći naime bugarski patrijarh Theodosije II, kako bogomilska sekta mah u narodu uzima, dozove iz Kiliphara monaha Theodosija. Ovaj je i patrijaru i caru Aleksandru savjetovao, da sabor sazovu, u kojem bi se odredilo protiv Bogomila što se nađe za potrebno. Tako je i bilo. Pred sakupljeni zbor, kome predsjedjahu patrijarh i car, budu pozvani i „sejači jeresi“, naime glavni joj učitelji Lazar, Kiril i Stjepan. Theodosije, odabran u to ime od zbora, zametne s njima prepirku o glavnima člancima vjere bogomilske, osobito o dualizmu, o krstu, ikonama, ženidbi itd. Lazar „razumjevši prijevaru“ pokaja se pred zborom i vrati u crkvu. Ne učiniše tako i ona dvojica; s toga zapovjedi car, da im se lica željezom spale i onda iz države otjeraju. Odavde se vidi, da je u Bugarskoj bila protiv jeretika Bogomila ustanovljena ona ista kazna, koja se u Dušanovu zakoniku proti „jeretika“ propisuje.

Time se ipak nije sekta bogomilska do kraja satrla u Bugarskoj, kao što nam svjedoče zaključci drugoga sabora, kojeg su car Joan Aleksandro i patrijar Theodosije izrekli god. 1360. u Trnovu. Ovaj je sabor opet sazvan po savjetu monaha Theodosija, koji se bio u svoj samostan povratio poslije onoga prvoga zbora; ali u prijestolnicu dođe, čim opazi da se Bogomili, Židovi i Varlamovci dižu u zemlji. Na ovaj sabor dođe car „sa svojim sinova Šismanom i Asjenom.“ Od prisutnih se vladika i sveštenika osim patrijarha navode: mitropolit prielavski Dorotej, dristarski Zaharija, ovčjepoljski Lazar, lovčanski Parthenij, plovdivski Manuel, sredečki Leontij, episkop Dorotej, Joanikij arhimandrit velike lavre svetih 40 mučenika. S Teodosijem dođoše iz pustinje jeromonasi Sava, Timotej i Dionisije, i mnoštvo ostalih kaluđera. U tom je saboru, kao što se odavde vidi, bila sakupljena sva bugarska hijerarhija, i sve što je bilo u državi odlično čašču i umom. Pa ovo nam upravo svjedoči, kolika se važnost ondje davala tom saboru, s koliko znamenitih uzroka bješe sazvan i koliko znamenita po Bugarsku pitanja imala su se u njemu pretresati i odlučiti.

Sabor je između ostalog vijećao o židovstvu i njegovom, naspram državi, odnosu, o sekti bogomilskoj i o privrženicima monaha Varlama. Židovi budu osuđeni; pa im bjehu uskraćena sva građanska prava. Bogomili i Varlamovci budu prokleti, a njihove starješine i „služitelji“ izagnani iz zemlje, da „bugarska zemlja ubuduće bude čista od takve nečiste pleve“.

Jeste! Bugarska se očistila od Bogomila, ali onim istim putem kojim se Bosna očistila od jednovjernih Patarena. Jer poslije smrti cara Aleksandra (g. 1371) zavadiše se njegovi sinovi Joan Sisman i Sracimir za vlast i očinstvo; te prvi dade povoda, da se car Murat I, koji je već poslije g. 1365 stolovao u Jedrenima, dakle Bugarskoj na domaku, umiješa u ovu unutarnju razmiricu. Pošto Turčin doprije do Balkana i osvoji (1382) bugarski grad Sredec, čekaše i bugarsku državu ona ista sudbina, koja postiže Srbiju na Kosovu (1389). Car Joan Sisman pade kod Nikoplja u turske ruke, kao što kralj Stjepan Tomašević pade u njih kod Ključa. Bugarska je postala osmanskom pokrajinom jedva 30 godina poslije trnovskoga sabora. Od tada nema Bogomilima traga niti u Bugarskoj, niti u ostalim pokrajinama bugarskoga naroda s one strane Balkana. Oni su s vremenom primili ovdje kršćansku, ondje muhamedansku vjeru; jer samo tako možemo protumačiti što ih je nestalo.

Dijel drugi

VJEROZAKONSKA OPĆINA BOGOMILA I PATARENA

U prvom dijelu ove rasprave nacrtasmo, kako je bogomilska sljedba popa Bogomila, zametnuta u Bugarskoj polovinom X vijeka, i kako se odande, uz određene pomoći i zapreke, raširila ne samo po istočnoj, nego i po zapadnoj Evropi. Prema svojoj namjeri nastojasmo osobito opisati čim točnije i opširnije sudbinu ove sljedbe među južnim Slovenim, među Bugarima, Srbima i Hrvatima, u državi bugarskoj, srbskoj, hrvatskoj i bosanskoj.

Ali površno, i s jedne samo strane, poznavali bismo bogomilsko-patarensku sljedbu, kada bismo samo znali: gdje je i kako postala, gdje i kamo svoje korijenje pružala, i sa čim se u svojem razvitku imala boriti. Sve nam ovo prikazuje samo vanjsko lice sljedbe, koje se ne može valjano prepoznati, dok se ne pojmi unutarnja sila i ustrojstvo sljedbe. Postanak, razvitak, borbe sljedbe jesu nam sve dotle nejasne, dokle ne znamo njezinu nauku, njezin život, njezine zadruge, time i njezin položaja u kršćanskom svijetu onog doba, njezinog odnosa kako naspram ostalim sektama, tako prema vladajućim crkvama, zapadnoj i istočnoj.

S naukom, crkvom i životom Bogomila i Patarena upoznali bismo se najkraćim putem kroz vlastite im vjerske knjige. Takvih knjiga nalazimo u svim sektama srednjega vijeka; pa da ih je bilo i kod Bogomila i Patarena, što za upotrebu i pouku njihovu, što za odbranu njihove vjere, ne bismo imali razloga sumnjati o tom ni onda, kada ne bi bilo do nas nijedno svjedočanstvo s protivne strane došlo.

Ali o zapadnom ogranku sekte (o Katarima i tal. Patarenima) svjedoče nam suvremeni pisci izjavama, da je kod njih, kako u Francuskoj, tako u Italiji, bilo kraćih i opširnijih spisa za pouku vjernika, apologija za odbranu vjere, čak i vjerskih i pobožnih pjesama za rasprostiranje nauke među narodom. I grčki su Bogomili knjigom rasprostirali svoju nauku i perom je branili; o bugarskim pak znamo, da su oni već koncem X vijeka tvorili „svoja učenja pomešana sa nekim basnama“. Ali, nijedan ovih spisa, izuzev nekih apokrifa i obrednika, nije našalost do nas dopro; oni su imali, ne krije li ih neka knjižnica, propasti u onih dugotrajnim i žestokim progonstvima, u kojima je sekta, kao što znamo

iz prvoga dijela, podvrgnuta bila; a što je još na istoku bilo preostalo, utonulo je valjda u osmanlijskoj poplavi.

Ovaj nam ipak gubitak nadoknađuju velikim dijelom oni pismeni spomenici, koji su potekli od protivničke strane. Ovde računamo istražne zapisnike i pravovjerne pisce. Nekoliko se istražnih zapisnika sačuvalo; u njima su do duše ubilježene ispovijesti francuskih Katara i talijanskih Patarena; ali oni mogu biti izvori i našem pitanju radi poznatih odnosa onih jednovjeraca s braćom na Balkanskom poluotoku.

U jednom se čak zapisniku, sastavljenom u Turinu dana 21. avgusta 1388, bilježi ispovijest talijanskog Patarena, kome je Pataren Sloven bio učitelj, i navodi se više Patarena, koji su u Bosni učili nauku sekte. Ovdje, dakle, je pred nama jedna vrsta ispovijesti bosanskih Patarena. U istražnim zapisnicima nalazimo kratka svjedočanstva sljedbenika; opširnije im se razlaže nauka u apologijama katoličke nauke pisanim protiv Bogomila i Patarena. Kao što protiv svake, tako i protiv ove sljedbe ustade cijela povorka katoličkih apogeta tokom više stoljeća, kako na istoku, tako na zapadu. Protiv bugarskih Bogomila ustadoše riječju i perom bugarski pop Kozma koncem X, episkop Ilarion koncem XII, monah Teodosije polovicom XIV stoljeća; protiv grčkih Bogomila monah Evtimije početkom XII i carigradski patrijarh German početkom XIII stoljeća; protiv Patarena u Italiji otac Bonacursus, Reinerio Sachoni, otac Moneta i otac Grgur iz Firenze, prvi od njih koncem XII, ostali polovicom XIII vijeka; protiv Katara u Francuskoj gramatik Eberardo, Ermenegardo i mag. Alano, na uzmagu XII, Stjepan od Belleville početkom XIII vijeka; u susjednoj Njemačkoj i Španjolskoj bonski kanonik Eckberto i tuđski biskup Luka u drugoj polovici XII vijeka. I u našoj se Bosni našlo branitelja kršćanstva protiv Patarena; takav je bio otac Jakov iz Marka, propovijednik (1437) u Bosni, izdavatelj rasprave protiv ondašnjih Patarena, a prije njega drugi pisac apologije, koju sam objelodanio. U ovaj red izvora idu također zaključci sabora jedne i druge crkve, kojim se osuđuju bludnje sekte, kao i izjave i osude apostolske stolice.

Ovo su dakle izvori, iz kojih možemo crpsti nauku i vjeru Bogomila i Patarena, a znanost je dužna ove izvore svjesno upotrijebiti. Istražni zapisnici mogu nam donekle nadomjestiti spise krivovjerske; o apogetama, koji su, kao Reinerio Sachoni, bili sami nekada članovi ove sljedbe, ili koji su kao istražitelji dolazili s njom u neposredni doticaj, može se misliti, da su bili dobro obaviješćeni o njezinoj nauci i zadruzi. Nama je, u ostalom, koji pišemo povjest južnoslovenskog ogranka ove sekte, ponajprije važno obazirati se na pomenute apogete, koji su se bili protiv Bogomila i bosanskih Patarena podigli; pa onda na ostale. Ovim putem možemo i usavršiti sliku o Bogomilima i Patarenima i uhvatiti osjenu bačenu na nju onim zapadnim ogrankom.

Ovoliko o izvorima ukratko, i pretpostavivši možemo sada preći da ponajprije razložimo nauku Bogomila i Patarena.

I. Nauka o bogu, svijetu, čovjeku i spasu

Osnovni član vjere bogomilske i patarenske bijaše, da bog nije stvorio tvar, nije stvorio „vidljivo“. „Ne vjerujem - ovo se umovanje stavlja u usta bosanskim krivovjercima - da je bog stvorio ono što će se uništiti; nego ovo vidljivo (nebo i zemlja i sve što je u njima) uništiće se, zato ono nije stvoreno od boga, nego od đavola“. Nadalje „sav je svijet u zlu, dakle nije stvoren od boga“. Bog nije stvorio - učili su bugarski Bogomili X vijeka - nebesa, ni zemlje, ni sve vidljivo; nego je po volji đavola sve: nebo, sunce, zvijezde, vazduh, zemlja, čovjek... i naprosto govore: sve sto diše na zemlji, ili ima dušu ili je bez duše, od đavola je.“

Bog, kao savršeno vrhovno biće, od kojeg nije moglo ništa nesavršeno, ništa prolazno i vremensko poteći, jeste blag, jeste Bog. Ono drugo biće, koje stvori „tminu“, nesavršenu i prolaznu tvar, jeste Lucifer. Ovdje se dakle stavljaju u suprotnost: duh i tvar, vječno i vremensko, trajno i prolazno, i dva načela: Bog (blagi) i Sotona, đavo (nečastivi, lukavi).

Iz ove je suprotnosti, koja se opaža u nauci ove sljedbe, poteklo mišljenje kod kršćanskih apologeta i u katoličkim dokumentima tvrdnja, da Bogomili i Patareni uče: da postoje dva boga, dva načela. Pošto kršćanska vjera uči da stvaranje pripada samo vrhovnomu biću, te ona ne rastavlja pojam o stvaranju od pojma o bogu, to je ta tvrdnja s gledišta kršćanske dogmatike sasvim istinita; ali ne mislimo, da bi jednako točna bila s gledišta nauke bogomilske i patarenske. Ona je točno pravila razliku između Boga i Sotone ili đavola, te ovome (Sotoni) nije podmetala ono uzvišeno ime, ako mu i je dala najuzvišenije svojstvo Božje, naime stvaranje. Po tom sudim, da sljedba nije sama učila: da su dva boga, ili dva načela. Ona se nije nigdje, koliko znamo, odrekla kršćanskoga monoteizma, ako ga i je naukom o stvaranju zatajila. Kada se drugde govori o dualizmu, obzirom na nauku bogomilsku i patarensku, obzirom na njezino bogoslovje, tada se stavljamo na glediste kršćanske dogme.

Kako su Bogomili i Patareni nastojali svoju nauku o stvaranju prilagoditi monoteizmu, te svoj dualizam ovome podvrći, lako se razabira i odande, što su biću, kojem su stvaranje tvari pripisali, nametnuli biblijsko ime „Sotona“, koji se u Svetom pismu također zove „bog ovoga svijeta“ (2 Korinćanima 4,4; Jovan 12,31), pa su mogli na njega prenijeti svoje poglede o pokvarenosti tvari i svijeta. Ovo se nastojanje ogleda također u dalnjem razvitku dualizma. Prvobitno su naime oba vrhovna bića smatrana sebi ravna i vijekom i moćju, stojeći po prirodi i djelatnošću u bezuvjetnoj suprotnosti. Ovo je apsolutan, bezuvjetan dualizam, dualizam u strogom značenju. Takvu je suprotnost među „bogom“ i „sotonom, đavolom“ očigledno učio pop Bogomil; ali već je koncem X stoljeća bilo u njegovoj sljedbi učitelja, koji su „anđela otpada“ nazivali „tvorcem čovečka i svih stvari“. Po toj je nauci zlo postalo otpadni od dobra, od boga; ono stoji u suprotnosti sa dobrim, sa bogom, samom priro-

dom, promijenjenom u vremenu i djelovanjem. Ovo je umjeren, odnosan dualizam, u kojem zlo počinje da liči po svojem postanku biblijskom Sotoni, samo što je njemu, u djelovanju podmetnuto svojstvo načela vječitog zla. Strog je dualizam, kako znamo, ostao kao nauka bogomilske crkve dragovićke. I načelnik carigradske crkve, koja je bila početkom XII vijeka pristala uz obnovu bugarske crkve, borio se za nju koncem istoga vijeka. Ali umjerenom dualizmu bijaše pobjeda zagarantovana time, što se on primaknuo kršćanskom monoteizmu i njegovim pogledom o suprotnosti između dobra i zla, i što je on više odgovarao načelu uma. Uz njega su pristajali Bogomili u Srbiji. U Bosni je bilo strožijih Patarena, koji su vjerovali da je đavo „bez početka“; ali većina ga je držala za „otpadnika“ od boga i za „manjega“ od boga, pa je ova nauka sigurno i u Bosni opštom postala, kao što je ona zavladała i kod italijanskih Patarena, izuzev albanskih, i kod francuskih Katara, izuzam toloske.

Kao što je sljedba nastojala što više izglati oštrinu svoje prvobitne nauke o početniku zla, te se time što više približila kršćanskom monoteizmu, tako se ona na dalje primaknula pravjernoj nauci o bogu prihativši njezino učenje o trojstvu u božanstvu. Grčki su Bogomili vjerovali „u oca i sina i Sv. Duha; otac da je rodio sina, a sin Sv. Duha“. Oni su ovo trojstvo na svoj način tumačili i držali, da je u vremenu nastalo, i to emanacijom tako, da je sin i duh sinuo poput dvije trake iz obje opne očeva mozga; budući da je otac istisnuo u vremenu „slovo t.j. sina i boga“ iz svojega srca. „Sin se i duh opet rastapljaju u ocu, iz kojega oni potekoše“; otac da je bez tijela, ali ipak čovjeku, kao njegov pralik, sličan. Neda se razgovjetno pojmiti, u koji su grčki Bogomili dovodili savez s božanstvom onu realnost, stolujuću u najvišem od sedam nebesa.

Bosanski Patareni vjerovahu također u trojstvo u božanstvu. Kada je katolik pitao Patarena: „Jeli bijaše onaj put istinit i spasonosan, koji je otac prije sina pokazao“, odgovori krivovjerac: „Da jeste“. Pataren je na dalje u svojoj prepirci naveo pitanje sv. Pavla: „primiste li Sv. Duha?“ Ovo se isto potvrđuje i time, što su Patareni bosanski u svojim spomenicima i javnim nastupima poput ostalih kršćana u pomoć dozivali i slavili sv. trojicu; tako „kristijanin Hval počinje svoj, na kraju rukopisa, pripis ovim riječmi: „U ime Oca i Sina i Sv. Duha.“ Ovu su ispovijest i Katari upotrebljavali u svojem bogoštovlju: „Poklonimo se Ocu i Sinu i Svetome Duhu“, i njom svoje, u sv. trojicu vjerovanje zasvjedočili. Prema tome, ne može biti sumnje, da je cijela sljedba prihvatila, bar po imenu, ovaj dio kršćanske nauke o bogu, ako ga je i tumačila različito prema svojem pogledu o bogu.

Spekulativno tumačenje grčkih Bogomila prema istočnim teozofičkim teorijama vidjesmo; s ovim se i zapadni ogranak sljedbe slagao u tome, što sina i duha nije držao ocu ravnim. Umjereni dualisti su učili, da je sin i duh po prirodi doduše bog, ali da je otac veći od sina, a ovaj veći od duha; bilo je

štaviše i takvih, koji su kazali, da nije duh od boga nego od čovjeka, a bogom iz zasluge radi njegove pobožnosti. Duh u trojici božanskoj jeste „glavni duh“; duh kojega otac daje svakoj duši za čuvara jeste „Sveti Duh“, a onaj duh, koji kroz Isusa u dio pada za utjehu jeste „duh molitve“. Ova se nauka, kako kod grčkih Bogomila, tako i kod zapadnih Katara i Patarena, razvio znanošću; u njoj je za cijelu sljedbu bitno, da je ona, kako rekosmo, prihvatila učenje o sv. trojici, koji je sastavni dio kršćanske nauke o bogu. Kod bugarskih Bogomila i bosanskih Patarena t.j. kod južnoslovenskoga ogranka sljedbe, u kojoj ne nalazimo one spekulacije, imala je ova nauka biti jednostavnija, a time bliža kršćanskom učenju.

Pošto su se suprotnosti o prvobitnom dualizmu tako izgladile, te ga je sljedba kršćanskomu monoteizmu prilagodila, to je ona mogla otvoreno ispovjediti, da vjeruje u jednoga, po suštini, boga. S toga na pitanje katolika: „Vjeruješ li, da je onaj bog, kojega su apostoli propovijedali, pravi bog“, odgovori bosanski Pataren: „Vjerujem tvrdo.“ Ali kada je katolik primjetio: „Ovo je rimska vjera: vjerujem u jednoga boga, oca svemogućega, tvorca neba i zemlje itd.“, pa je Patarena upitao: „Držiš li, da je ovo vjera Hristova?“ onda je krivovjerac šutio; jer njemu onaj „jedan bog, otac svemogućići“ ne bijaše „tvorcem neba i zemlje“.

I u tom se upravo nije mogla nauka sljedbe o bogu, njegovom naime odnosu naspram stvari i stvorenom, dovesti u sklad s kršćanskom; u kosmogoniji obje su se bitno razilazile.

Ova je sekta u tom učenju jednoglasno učila: da je bog tvorac duha i nevidljivog svijeta, „sotona ili đavo“ tvorac stvari i vidljivog svijeta. Ona je, dakle, različiti izvor pripisala duhu i tijelu, nevidljivom i vidljivom svijetu. U toj prvobitnoj jednostavnosti kao da se ovaj članak sačuvao u bugarskoj i bosanskoj crkvi sve do kraja. Bugarski su Bogomili ne samo koncem X vijeka, nego i dvije stotine godina kasnije ukratko vjerovali: „Blagi bog je stvoritelj nebesa, a tvorac zemlje i onoga na njoj je onaj mnogo lukavi.“ Vjera se pak bosanskih Patarena izražava ukratko ovim riječima: „Veći bog je stvorio sve duhovno i nevidljivo, a manji, poput Lucifera, sve tjelesno i vidljivo.“ Što se u prvoj izreci zove „nebesa“, to se u drugoj naziva „duhovno i nevidljivo“; a pod ovim se kasnije podrazumijevaju nebeski duhovi, anđeli, koje je bog stvorio. Odavde je slijedilo, da tijelo ne bijaše od boga, nego od sotone stvoreno, bez iznimke takođe i tijelo čovječije.

Odakle duša u tijelu čovjeka? Na to nam bosanski Pataren ukratko odgovara: „Mi velimo, da su duše naše oni anđeli, koji su pali iz neba, i koji će se (onamo) opet vratiti“. Ovi su anđeli pali s neba, zavedeni zlim načelom, koje ih zatim u čovječija tjelesa zatvori. Čovjek se dakle po antropološkom pogledu Bogomila i Patarena sastojao iz dvije ne samo suštine, nego i postankom sasvim različitih djelova: duše, stvorene bogom, ali od njega otpale, i tijela, stvorena zlim načelom.

Ova jednostavna i u sebi razgovijetna nauka bijaše razvijena i kod susjednih grčkih Bogomila i zapadnih im jednovjernih. Bogomili su učili: „Sotonael, bačen sa neba, nemogavši na vodama sjediti, jer zemlja bijaše nevidljiva i neuređena, imajući on još sliku božju i moć stvaranja, sazove anđele s njim koji su otpali i ohrabrivši ih reče: ‚Pošto bog stvori nebo i zemlju (1. Mojsijeva 1,1), i ja ću, kao drugi bog, učiniti drugo nebo i potom sva ostala, jednakim redom.‘ Reče dakle: ‚Budi svod i bi, neka budu ova i ova, i biše.‘ I kada je drugo nebo nakitio, i vode od lica zemlje odijelio i nju, kako mu se sviđjelo, porazdvojio, nakitio je i uredio zemlju, i sve učinio, što se iz zemlje rađa i životinje i ostalo, te učini je prebivalištem sebi i ostalim otpalim silama. Onda sazdašći Adama iz zemlje, vodom pomiješanom, ravno ga postavi, dok neka vlaga oteče u desnu nogu, i izašavši preko palca na zemlju omota se i dobi sliku zmije. Sotonael pak sabravši svoj dah udahne život u tijelo, koje sam učini. Ali taj njegov dah radi krhkosti (tijela) oteče također u desnu nogu i palcem na omotanu kaplju onu, koja u tren dobiv život i izlučivši se od palca postade zmijom i plazijaše se; zato je zmija mudra i umna, jer dobi Sotonaelov dah mjesto duše. Ovo vidjevši taj nov tvorac i primjetivši da badava radi, otpravi poslanike k dobrom ocu, da ga mole neka pošalje svoga duha, i obeća da će čovjek, ako dobije život, pripadati obojici, i da će se njegovim rodnom popuniti prebivališta, iz kojih biše anđeli bačeni. Bog kao dobar, prihvati ovo i udahnu Sotonaelovoj tvorevini duh života i odmah bude čovjek obdaren dušom životnom, koja je tijelo rasvijetlila i mnogom krasotom obdarila. Kasnije, kada bi i Eva iz njega bila učinjena i jednakim sjajem obdarena, Sotonael zlobom pobuđen poče opsjedati svoju tvorevinu, uđe u creva zmije, obleža Evu, da njegovo sjeme bude prije od Adamova u njezinom tijelu, da ga pokvari i spriječi u rastu i množenju. Evu su brzo spopali trudovi i rodi iz odnosa sa Sotonaelom Kaina i jednaku mu sestru po imenu Kalomenu. No i Adam ljubomorani spava s Evom i rodi Avelja; ovoga ubije odmah Kain i time uvede u svijet ubojstvo. Odnosom sa Evom u obliku zmije izgubi Sotonael božansko obličje i odjeću i moć stvaranja i božje ime, čime bude taman i svima mrzak. Ali dobar otac ublaži svoju srdžbu i dopusti mu ostati gospodarom svijeta i gospodinom nad svim, što je otpavši iz neba bio stvorio.“

Ovo je jezgro kosmogonije grčkih Bogomila: bog je stvorio nematerijalni, nevidljivi svijet i duhove, Sotonael pak, koji je otpadnuvši s mnogim drugovima, od boga bačen sa neba, stvorio je materiju, svijet vidljivi i tijelo čovječije. Ovo je jezgro, zasnovano na izveštajima i pričama, iz kojih se razabira, kako su Bogomili htjeli glavnu misao svoje nauke u sklad dovesti s biblijskom kosmogonijom. Bosanski su Patareni biblijsku pripovijest o Adamu i Evi, o stablu života i o prvom grijehu ovako tumačili: da se pod stablom podrazumijeva žena (Eva); što je Adam jeo od voća toga stabla znači, da se s njom tjelesno pomiješao, i radi toga bi izagnan iz raja.

Jednaka je u suštini nauka o stvaranju kod zapadnog ogranka sekte. Bog je tvorac duha i nevidljivog svijeta. On je najprije stvorio četiri elementa čista, nepromjenljiva, netvarna, svoje nebo sa suncem i zvijezdama. Ovo je „grad vječiti“, gdje neima ni zla, ni promjene, gdje obitavaju ljudi, sastavljeni iz nematerijalnog tijela, duše i duha, od kojih je duša u tijelu, a duh je samo stražarom njezinim. Sav je ovaj narod nebeski bio odjednom stvoren, u početku svih stvari; a stvoren živi s bogom u njegovoj slavi. Naprotiv, zlo načelo stvori materiju, vidljivo nebo s cijelim nakitom njegovim i četiri materijalna oblika: zemlju, vodu, zrak i vatru, i sve što je u njima, napokon i čovječije tijelo. Dvojstvo načela se odsjajava također u čovjeku: duša mu i duh su stvoreni od boga, budući su od boga za tijelo stvoren (kao kod grčkih Bogomila), budući su njegovi duhovi, anđeli, otpavši od njega (kao kod bosanskih Patarena) te iz neba izagnani i u čovječije tijelo poslani, ili demijurgom (jedno od imena za Sotonu ili zlog boga) u njega zatvoreni. O Adamu, biblijskom prvom čovjeku, neki su učili, da je njegov duh, nebeski anđeo, došao božjom sa zapoviješću na zemlju, prije nego li je čovjeka na zemlji bilo, da vidi kako je „lucifer“ elemente razdijelio; ali lucifer je ovoga anđela zatvorio u tijelo od zemlje učinjeno, te ga nije odande pustio, dok se nije pokorio čovječjem tijelu, i s Evom se tjelesno smiješao.

Ovako je sljedba sudila o načelu dobra i zla, o stvaranju, duhovnom i materijalnom svijetu, i o njegovoj sintezi, čovjeku. Da vidimo sada, kako je ona shvaćala odnos jednoga i drugoga načela naspram čovječanstva i čovjeka u povjesti.

Čovjek je po kršćanskoj metafizici stvoren kao slobodno biće, koje je svoju slobodu imalo samoodlučno izraziti u zakonu svoga tvorca; a on je, kako predavanje primjećuje, napasnikom potaknut taj zakon slobodno i namjerno prekršio, od svoga tvorca otpao, prvobitno između duha i tijela jednakost je time poremetio, te ovu razvraćenost na sav rod prenio. Ali tvorac odluči ljudski rod spasti, a dok pošalje spasitelja pripravljaše ljudstvo pozitivno, kroz vlastito zakonodavstvo, u židovstvu, a negativno, prirodnim zakonom, u poganstvu. Doba ove dvojake pripreme, u kojoj je i tvorac sudjelovao, jeste Stari zavjet. Da se je sljedba odaljila od ovakvog shvaćanja čovjeka u starom svijetu, i odnosa tvorca naspram njega, lako će svaki iz njezine kosmogonije izvoditi. Sljedba je sve zlo, kako fizičko, tako i moralno (grieh), prisuđivala počelu zla izvan čovjeka i njegovom stvaranju, tvori i tijelu; po njoj je i duša čovječija bila onaj duh, koji je od tvorca otpao prije nego li se u čovjeku sjedini s tijelom. Što je onaj duh otpao, i s tijelom u čovjeku združen, tome bijaše, kao što su bosanski Patareni izričito učili, opet kriv jedini početnik zla. Po tom nije čovjek ni slobodan ni krivac zlu u etičkom značenju. S toga su dosljedni učitelji sljedbe u zapadnom njenom ogranku izričito čovjeku slobodu poricali, jer „kada bi narod božji - govorili su - imao slobodnu volju na dobro i na zlo, bilo bi dobro i zlo od jednoga izvora i jedne prirode. Što je bilo učitelja, koji su

priznavali čovjeku slobodu, i koji su dopuštali prekršaj prvoga čovjeka, nastao primjesom s materijom, odnosom (Adama s Evom): to nam opet svjedoči, kako se je u sljedbi nastojalo i ovu nauku prilagoditi kršćanskoj.

Iz ovih je načela o tvorcu svijeta i o čovjeku, sljedba dosljedno izvodila da je početnik zla do dolaska spasitelja isključivo čovječanstvom vladao. On je Adamu zabranio jesti od stabla znanja, narod kod Babilona raspršio, potopom svijet poplavio, Sodomu i Gomoru uništio, naložio nečovječno obrezivanje, propisao krvni zakon osвете, toliko se puta grozio neprijatelja, kroz Mojsija i proroke narod zaveo... S toga su bugarski Bogomili „odbacivali zakon dat Mojsiju i hulili na proroke“; govorili su da „drevni zakon od lukavaga bješe, Mojsijevo zakonodavstvo bi vražje“. Bosanski su Patareni tvrdili „da su svi oci staroga zavjeta, patriarsi i proroci, i koliko ih prije Isusa bilo, osuđeni; da je đavo dao Mojsiju zakon i da se đavo Mojsiju u ognju prikazao“.

Evo kako su grčki Bogomili stari zavjet i glavne mu osobe shvaćali: „Otpali anđeli razumjevši, da je Sotonael ocu obećao, da će rod čovječiji popuniti njihova mjesta, nečisto se u kćeri ljudske zagledaše i uzeše ih za žene, da im sjeme dođe na mjesta njihovih otaca. (1 Mojsijeva 6,2.4). Ove zovu Bogomili božjim sinovima i vele da su oni od njih rođeni. Iz ovoga saveza bješe rođeni gorostasi, koji su se sa Sotonaelom borili i za ljude pobjedu stekli. S toga je on (bog) razljućen potop napustio i s njima svaku živo biće uništio; jedini Noje, nemajući kćeri, nije znao za ono otpadnuće Sotonaela i ostao mu je vjeran; njegovim dakle poštovanjem Sotonael ublažen dozvoli, da sagradi lađu, čime se spasi on sam i oni koji su s njim bili. Vele na dalje, da se Mojsije, prevaren od Sotonaela, vratio u Egipat, i ondje židovski narod prevari i zavede čudesima i znakovima, koja je moćima Sotonaela činio, i pope se na brijeg Sinai i primi zakon predan od Sotonaela, i pogubi preko njega nebrojene tisuće ljudi. Tako su svi skoro muževi staroga zavjeta s malenom iznimkom, bili izaslanici i oruđe zla načela, gospodara drevnog čovječanstva.

Što su Bogomili i Patareni učili o spasu čovječanstva?

„Kada su ljudi, tako su učili grčki Bogomili, pod teškom vlašću demona uzdisali i okrutno ginuli, bilo je malo pristalica oca, i malo ih se u red anđela popelo. Otac napokon uvidi, da je prevaren i oštećen; on koji je čovjeku podijelio bolju čest (dušu), on je kod stvaranja obavio glavni posao, pa mu bi ipak veći broj ljudstva otet. Milosrdem ganut, što je duša, koju sam udahnu, u toliko bijednom robstvu, za osvetu ispusti godine 5500. (od postanka svijeta) iz svoga srca riječ (logos) t.j. sina i boga; jer je pisano: izbaci srce moje dobru riječ. Ova pak riječ i sin bi arhanđel Mihael, zvati će se po imenu njegovog anđela velikog vijeća; zove se arhanđel, jer je od svih anđela božanstveniji; Isus pak, jer svaku nemoć i svaku bol liječi, a Krist, jer je tijelom pomazan, On je s neba sišao i kanuo na desno uho djevice, i primi tijelo, na oči (prividno) doduše materijalnu i jednaku čovječijem tijelu, ali uistinu nematerijalnu i božanstvenu. Opet izađe kuda bješe ušao, dok djevice nije čula

ni ulaza ni izlaza njegova; već ga samo nađe u špilji umotanog u pelenama. On je upućen obavio djelo spasa, učaše i činjaše što je u jevanđeljima ubilježeno, i bio samo na oči podvrgnut ljudskim strastima. Posle je prividno bio na križ pribijen, umro i uskrsnuo: izmijenio prizor, otkrivši djelo i skinuvši lice osramotio otpadnika, i debelim i teškim lancem okovanog zatvorio u pakao, i oduze njegovom imenu (Sotonael) nastavak „el“, koji anđela označava, i dopusti da se Sotona zove. Izvršivši poslanstvo, radi kojega dođe, vrati se k ocu i posadi se s desne strane njega, odakle bi Sotonael izbačen; onda uđe onamo, odakle izađe i opet se slije u oca, u kojem bijaše od iskona, zatvoren mu u utrobi.“

Po nauci dakle grčkih Bogomila Isus bješe poslan od oca na koncu staroga zavjeta; on je došao među ljudski rod, ali nije postao članom njegovim, jer se nije rodio od djevice, jer nije primio čovječiju prirodu; već je priroda njegova samo prividno bila materijalna i podobna čovječijem tijelu, uistinu pak bijaše božanstvena, iz neba donesena, nestvarna; s toga je on samo prividno trpio, na križu umro i uskrsnuo.

Jednako je pop Bogomil učio, i ovu nauku predao bugarskoj crkvi o spasiteljovoj ličnosti. Što se pripovijeda kod Bogomila posljedica je ove nauke o ličnosti Hristovoj. I bosanski su Patareni Hristu odricali čovječiju prirodu i kazali, da je on imao „fantastično i prozračno telo“; s toga da nije „istinито trpio i umro, niti istinито uskrsnuo, niti s pravim tijelom na nebo stupio“. Kao što su o Hristu, tako su Bogomili i Patareni imali krivi pojam o njegovoj majci i o preteći Ivanu (Jovanu Kristitelju). Patareni držahu, da Marija ne bijaše čovjek nego anđeo, a razumijeli su da ne bijaše majkom njegovom; i kod bugarskih Bogomila bijaše ona viši duh. Ivan je još u stari zavjet spadao, po njihovom učenju. I Patareni su osudili Ivana veleći da je proklet.

Jednako je o Kristu učio zapadni ogranak sljedbe. Isus je manji od boga; on je stvorenje njegovo; on nije primio pravoga tijela, već samo prividno, eterično; on je ovim nebeskim tijelom ušao u djevicu, i iz nje izašao, ali se nije rodio; on nije zato imao čovječjih potreba; niti je uistinu jeo, niti pio, čudesa su njegova bila duhovna, prividna bijaše mu muka, prividna smrt, prividno uskrsnuće i vaskrsenje. U ovoj je nauci iznimku činio učitelj katarski Ivan od Lugia, koji je učio, da je Isus Krist „zbilja ljudsku prirodu primio“; ali oni Katari, koji su se u tome prilagodili kršćanskoj nauci, tvrdili su, da ovo tijelo ne bijaše niti preobraženo niti uzvišeno, da ga je Isus na dan svoga vaskrsenja odložio u zračnom nebu, pa da će ga opet na sudnji dan obući, ali da će se ono zatim razriješiti u ostalu materiju, kao trula lešina.

Ova nauka sljedbe dosljedno se razvija iz one o bogu i materiji. Isus bijaše proizašao u vremenu od oca, s toga manji od njega; zato su ga grčki Bogomili držali za arhangela, drugi na zapadu za anđela poslatog, neki čak (albanski Katari) za čovjeka božjega. Kao „logos“ (riječ) od oca, proizašla iz njegovog srca (ljubavi), kao anđeo, štaviše kao poslanik božji, nije on mogao primiti

čovjeju prirodu, materiju, tijelo, kojega ne stvori bog, nego tvorac zla, soton; svijetu se samo činilo da ima tijelo, ali ovo bijaše nebesko, nestvarno; samo se činilo da čudesa tvori, da jede i pije, da trpi, da je na križu umro, sahranjen i uskrsnuo - sve je to na očima bivalo. Iz istoga se razloga nije Isus mogao roditi od Marije; pa ni ova nije potekla od čovjeka jer bi tada i njezino tijelo, kroz koje je Isusovo nebesko prošlo, bilo dio zle prirode, vlastite svakoj materiji. Marija bijaše anđeo, jedan od nebeskih duhova. Isto je tako i zapadni ogranak sekte imao mišljenje o Ivanu, što i istočni. On bijaše jedan od zlih duhova, poslanih da spriječi djelo spasiteljevo, uvodeći umjesto njegovog duhovnog, svoje materijalno kršćenje putem vode.

Svrha poslanstva „logosa“ bijaše, kako se Bogomili izraziše, da „osramoti otpadnika“, da satre njegovo gospodstvo i duše oslobodi. Duše su tim „otpadnikom“ i tvorcem tijela privezane bile na ovo tijelo; ali ne na uvijek, jer se „učinivši u tijelu pokajanje“ oslobađaju ovoga zatvora i „vraćaju u nebo“. Kako da to bude, učio je s toga, da je u duhu sljedbe spasitelj obavio svoje poslanstvo naučanjem, naukom, bez zadovoljštine za čovječanstvo, jer ni ovo nije ništa sakrivilo pošto sve zlo na zemlji potiče od soton, a ni nije mogao trpjeti. Dušama nije trebalo djela milosti; dovoljna im nauka, kojom bi doznale pravoga boga i sredstva pokajanja, te prosvijetivši se i očistivši se vratile se k svomu tvorcu.

Naukom je „logos“ svršio djelo spasenja; on je samu nauku predao svojim vjernima, a ne bilo kakve uredbe, koje bi im putem vidljivih znakova milost dijelile. Iz ovoga su razloga, kako Bogomili tako i Patareni, osuđivali i odbacivali svete tajne (sakramenta) crkve tim više, što po svojim pogledima o materiji nisu mogli dopustiti, da bi materijalni oni znaci mogli dolaziti od boga ili njegovog slova. Oni su dakle odbacivali kršćenje, osobito djece, držeci, da se ona badava krštavaju zato što dijete ne može vjerovati, pa se ne može ni spasti prije nego li k razumu dođe; odbacivali su potvrdu ili krizmu, na dalje poricali prijetvorbu hljeba i vina u tijelo i krv gospodnju, odbacivali ispovijest svećeniku, posljednje pomazanje, napokon sakramentalnu ženidbu. Takođe je zapadni ogranak sljedbe odbacivao svete tajne tvrdeći: „da to nisu prave svete tajne Krista i njegove crkve, nego licemjerna i đavolska, pa da ništa ne koriste za spasenje“.

Ovako su Bogomili i Patareni, slovenski, grčki i latinski, shvaćali djelo otkupljenja. Pa gdje je „logos“, vrativši se k ocu, ovo djelo ostavio? Kome li ga je predao za spas duša, koje se trebaju osloboditi od materije? Gdje se onda ima čista Hristova nauka tražiti?

II. Crkva

Prava nauka Hristova i jedini put k spasenju nalazi se po mišljenju sljedbe u njezinoj općini, koja je prava crkva kršćanska, s toga su se njezini članovi nazivali „kršćani“. Odavde je sljedba izvodila, da katolička crkva, zapadna i istočna, nije prava crkva Hristova, pa da u njoj nema spasenja. Ova se sljedba u suprotnim načelima izoštrila borbom, koju je sekta vodila s vladajućom crkvom; odavde su se porodili oni žestoki prijekori, što ih je sljedba na crkvu bacala. Grčki su Bogomili svoju općinu nazivali „Vitlejemom“, jer se kod njih rodio Hrist t.j. logos boga, koji je „istinu vjere propovijedao“; naprotiv su grčko-istočnu crkvu zvali „Irodovom, jer ona nastoji da ubije logosa koji se kod njih rodio“. I bosanski su Patareni svoju općinu smatrali jedinom „crkvom Hristovom, a rimsku pak idolopokloničkom“. Za Patarene i Katare na zapadu bila je katolička crkva „bludnica“, a da se nitko izvan njihove općine nemože spasti.

Odavde se samo kaže, da je sljedba najžešće napadala na ustrojstvo katoličke crkve, naročito na hijerarhiju, svećenstvo. Bugarski su Bogomili hulili na istočnu crkvu i svećenike te negirali, da ih je Isus Krist bio postavio. Oni su svećenike zvali „farizeje i mnogo na njih lajali“. Grčkim su Bogomilima pravoslavni svećenici bili biblijski fariseji, sadukeji, književnici i leglo zmijsko, a monasi lisice. Bosanski su Patareni optuživali rimsku crkvu, da je „raskolnica vjere“, i da je od nauke Hristove otpala pod papom Silvestrom u vrijeme cara Konstantina. Ova je misao vladala i kod zapadnog ogranka sljedbe, a razlog se navodio, što je onda „otrov teški“, dakle đavolski, uliven u crkvu. I ovdje se katolička crkva smatrala za skupštinu opakih ljudi, papa za glavu svih bluda, episkopi i svećenici za zavoditelje naroda, fariseje, bludnike, lažove, otimače i požudnike; „plod rimske crkve da je zao, s toga je i ona opaka“.

Bogomili i Patareni držali su se dakle za jedine, koji „riječju i činom održavaju nauku Krista, evanđelja i apostola“, čiji skup čini jedinu pravu crkvu kršćansku. Oni su sami, kako bugarski Bogomili govorahu o sebi, „nebeski stanovnici“. Oni su, kako se njihovi grčki jednovjerci hvališe, biblijski mudraci; vjera im je čista i spasonosna pšenica; oni su Kapernaum, jer Hrist, ostavivši katoličku crkvu, u njima prebiva; oni su siromasi duhom, sol zemlje i svjetlo svijeta; pravednost im je najodličnija; oni su poljski ljiljani, jer su čiste duše, krijepošću ukrašeni, tako da se ni Solomon ne može uporediti nikome od njih, jer odjeća njegove duše bijaše prljava. Bosanski se Patareni držahu također za „svete i bez svakoga grijeha“; njihovi zapadni jednovjerci ponosili su se da „oni sami pravedno žive“, da osim njih nitko se ne drži evanđeoske nauke, da su oni jedini Kristom posinovljeni, a kao takvi njegovi baštinici itd.

Prema tome, bilo je za svakoga, koji hoće da nauči čistu nauku Hristovu, da se oslobodi od tjelesnoga bića, đavolskoga ropstva, i da se spase, prvi

zahtjev sljedbe da postane članom ove prave kršćanske crkve. Tko je mogao i kako je njetko mogao biti članom ove crkve?

Iz onoga, što smo kazali, kako su Bogomili i Patareni smatrali katoličku crkvu i njezine članove, da se zaključiti, da nove članove nisu oni odmah i bez svake pripreme primali. To nam potvrđuju svjedoci.

Bogomili su pravovjerne, koji prijaviše svoj pristup, smatrali „kao pse i svinje“, te ih primali kao nečiste. S toga su ih „najprije očistili“ postom i molitvom, onda Kristili; zatim, kada su malo uznapredovali i savršeniji postali, dali im „sveto i biser“. Ovo primanje i postepeno usavršavanje kod Bogomila opisuje se sljedećim načinom: „Kada netko kod Bogomila dođe, najprije mu propisuju vrijeme za ispovijest i očišćenje, i neprestanu molitvu. Onda na glavu mu polože jevanđelje po Jovanu, i prizivaju svoga svetog duha i pjevaju ‚Oče naš‘. Poslije ovoga obreda, opet mu odrede vrijeme za točniju nastavu i strožije življenje i čistiju molitvu. Onda traže svjedočanstvo, da li je on sve to primjenio i revno radio. Ako to muško i žensko potvrdi, onda ga vode na javno posvećenje; okrenu ga naime prema istoku sunca, opet stave mu na glavu jevanđelje, polože na njega muškarci i žene svoje ruke te pjevaju zahvalnu pjesmu, što je obavio sve propisano.“ Još se k ovomu obredu dodaje: da je dotični bio obučen u dugu crnu haljinu poput kaluđera; da su ga, osim što su nad njim molili, udahnuli i namazali ga od glave do pete.

Iz ovoga se izvješća vidi dvoje: prvo, da se kod Bogomila svaki, koji je htio pristupiti u njihovu općinu, imao neko vrijeme pripremati, da pokaže svoju iskrenu odluku i da se pokaže dostojan njezinim biti članom; zatim drugo, da su kod njih bila dva reda članova, od kojih se u prvi stupalo, kada je tko, obavivši onu pripremu, bio primljen u općinu propisanim obredom; u drugi su red primani bili članovi općine savršeniji, t.j. koji su po općem svjedočanstvu općine poznavanjem nauke i strožijim životom zaslužili, da im se podijele više blagođati vjere i to opet drugim, uzvišenijim obredom. Za pripremu u sljedbu bijaše propisani obredi. Obred se onaj, kojim je pripravnik bio primljen u sljedbu, općinu, zove „baptisma“, riječ koja se ne treba uzeti u kršćanskom značenju, jer o vodi ne samo nije kod toga čina bilo spomena, nego je sljedba njezinu upotrebu, kao materije, izričito zabranjivala. Čin se obavljao ne vodom, kao u kršćenju kod katolika jedne i druge crkve, nego knjigom evanđelja; ali pošto je on imao u općini isto značenje, koje imaše kršćenje vodom, njim je naime pripravnik primljen bio u općinu, to se on po analogiji mogao zvati baptismus. Onaj drugi obred, kojim je član općine stupio u drugi, savršeniji red, zove se teleiosis.

Jednaku uredbu kod primanja i jednaku podjelu članova nalazimo na zapadnom kraju ove sljedbe. I ovdje nije bio nitko odmah primljen u općinu. Tko se prijavio za prijelaz, odrekao se prije svega svoje prvobitne vjere; onda je bio podučavan glavnim učenjima nove vjere, neko je vrijeme proveo u iskušavanju, te se imao uzdržavati od dozvoljenih inače uživanja; s toga se

ta priprava i zvala „ascenencija“. Tek onda, kada je katehumen, pripravnik, koji se „auditor“ zove, pripremu obavio, te ga pravi članovi crkve priznaše za dostojna, bude on posebnim obredom javno u općinu bi primljen i ime njegovo u dotičnu knjigu uneseno. Odavde se vidi, da je članom crkve mogao postati samo odrasli čovjek, negdje ne prije 24 godine, a dijete nipošto. S toga su bosanski Patareni držali, da se čovjek takvih godina ne može ni spasiti. Tako je „auditor“ bio u općinu uvršćen, i to u prvi red među vjernike. Po tom su vjernici bili članovi općine vjerozakonske, prihvatili njezinu nauku, prisustvovali njezinim skupštinama. Ali oni još nijesu bili uvedeni u unutarnje svetište crkve; još im nije bilo dodijeljeno zvanje „svetac“. Ove su blagodati vjernici postali dionici tek onda, kada su se poslije nekog vremena pomaknuli u drugi red, u kojem su bili kristijani.

Ovakva je priprema za primanje, i razlika između članova, imala biti kao kod Bogomila i zapadnih Patarena, tako i kod bosanskih jednovjercu njihovih; jer sudeći po preostalim tekstovima, u bosansku je također crkvu uvedena „knjiga krštenja“, i u njoj se upotrebljavalo „polaganje ruku“ za one koji su se htjeli spasiti. Ne može, dakle, biti sumnje, da su se i u bosanskoj crkvi razlikovala dva reda: „verujući i savršeni“. Pod kojim imenom ondje dolaze? U našim dokumentima, kako znamo, Patareni se zovu imenom „kršćani“ što odgovara lat. „kristijani“ kod njihove zapadne jednovjerne braće. Ovom se nazivu jednom dodaje pridjev „poglaviti“ t.j. „poglaviti kršćani“. Na jednom mjestu u povelji Stjepana Tomaša Ostojića, bosanskoga kralja, od 22. avgusta 1446, spominju se uz „dida i crkvu bosansku“ t.j. patarensku u Bosni „dobri bošnjani“. Vojvoda Radosav Pavlović, vjerom „kristijanin“, piše u dokumentu od 25. oktobra 1432: „Poslah moje dobre ljude... poštenoga muža Radina krišćanina... i kneza Ivaniša Hrebeljanovića...“ U drugom se dokumentu ovog vojvode od februara 1439. njegovi poklisari knez Budislav Bogavčić, Radasin kristijanin Vukšić, knez Vučina Radosalić, knez Ivaniš Hrebelanović zovu „ljudi gosti“.

U italijanskom dubrovačkom dokumentu od 30. aprila 1404. navode se „Patareni i baroni i dobri ljudi“. U pismu pape Eugenija IV od godine 1445. veli se da Patareni svoje prvake zovu „izabrani“. Napokon, ne smije se prešutjeti, da se starješina crkve bosanske u jednom dokumentu zove „nastavnik i svršitelj“, od kojih se prva riječ odnosi svakako na njegovo dostojanstvo i čin biskupski, te znači doktor, magistar. Ovo su dakle nazivi, koji se u našim dokumentima daju bosanskim Patarenima: „kristijani, dobri bošnjani, dobri ljudi, elekti“; napokon se o starješini veli, da je „svršitelj“ (poslova). Svravnimo li sada ove nazive s onim, koji su na zapadu kod iste sekte u običaju bili, to ćemo se uvjeriti da se podudaraju: „kristijani“, zatim „dobri bošnjani“, gdje „bošnjani“ znači člana bosanske crkve, „dobri ljudi“, „izabrani“ kao na zapadu. Bosanskih je dokumenata o sekti premalo, da bi se o njima onako točno, kao kod zapadnih, moglo razumjevanje članova crkve bosanske ustanoviti.

Osim toga, članovi se crkve u onim dokumentima navode u položaju naspram katolika i katoličke vlasti, a u tom im je odnosu pripadalo, po njihovom mišljenju, ime „kristijanin“.

Ovim htjedosmo samo utvrditi, da je i bosanska crkva imala dva reda članova: vjerujući i savršeni, izabrani; a ne može se u tom sumnjati, da je i u njoj bila propisana priprema za obraćenike, pa da je s toga također imala „slušaoce“.

Odavde se vidi, da su kod Bogomila i Patarena, „savršeni, svršitelji, odabrani“, bili oni članovi, koji su uzvišenijom posvetom primljeni bili u svetište crkve i dionici bili svih njezinih blagodati. Oni su spas postigli, oni su činili pravu Kristovu crkvu u uzvišenom značenju riječi, crkvu, koja se ne sastoji iz dobrih i zlih, nego samo iz dobrih, savršenih članova. O tih se članova imaju ponajviše razumijevati sva ona uzvišena svojstva, one kijeposti i pohvale, koje Bogomili i Patareni pripisuju svojim sljedbenicima: „U njima prebiva duh sveti; oni su vlasnici, jer nose i rađaju slovo božje učeći druge, pa s toga nije imala prva bogorodica ništa više od njih. Oni ne umiru, već se kao u snu preobrazu i bez muke svuku ovu gadnu tjelesnu odjeću te obuku neumrlu i božanstvenu Hrista haljinu“. Oni „ne u snu, nego u istinu gledaju oca kao bradata starca, sina kao odrasla muža, Sv. Duha kao golobrada mladića“. Od njih napokon bježe demoni kao strijelice od luka. Oni su sinovi i učenici Isusa Krista; oni imaju i dijele duha svetoga svima, koji k njima pristapaju.

Članovi drugog reda imali su u bogomilskoj i patarenskoj crkvi veći ugled i time, što su se starješine, poglavare općine od njih postavljali. Time dođosmo, upoznavši se ukratko s članovi crkve, na važno pitanje o upravljanju ove crkve.

Gore napomenusmo, da su bugarski Bogomili „hulili na crkvene činove, jereje i sve redove crkve“, te negirali da je Isus Krist postavio „episkope i popove i ostale crkvene činove“. U prepirci s bosanskim Patarenima dokazuje katolik, da u pravoj crkvi Kristovoj treba biti „biskupa, svećenika i đakona“, te mu i ovo sugeriše: „Ondje ima u gradovima vjere, gdje su biskupi i mudraci, što se ne može reći o tebi, koji stanuješ u šumi po brdima i planinama“.

O zapadnim jednovjercima znamo, da su učili, da „sveta tajna reda (redovnika, svećenka) nije ništa“, ili da „je red svećenički izginuo (duhovno je mrtav) u rimskoj crkvi i u svim crkvama katoličke vjere“. Odavde se vidi, da je sljedba odbacivala svete tajne reda (sacramentum ordinis), kao što je odbacivala sve ostale svete tajne. Odavde je opet slijedilo, da je sljedba umjesto sakramentalnog redovništva, primila u svojoj općini opće svećenstvo, prenesavši prava i dužnosti njegove na sve članove njezine, naročito na članove, koji sastavljaju pravu crkvu, na savršene i odabrane. Sada ćemo razumjeti ove riječi bugarskoga popa Kozme o općem svećenstvu kod zemljaka mu Bogomila: „Jeretici sami sebe ispovjedaju, vjenčavaju i dr. svezani đavolskim vezama“. I njihovi zapadni su jednovjerci učili: „Da svaki običan čovjek bude dobar sveštenik,

kao što su apostoli bili obični ljudi; takođe gde svaki običan čovjek, pa čak i žena, treba da propoveda". Sekta nije dakle priznavala poseban svećenički red koji priznaje katolička crkva, te je ona prava, koja u katoličkoj crkvi pripadaju samo svećenstvu i to snagom reda i pravomoćja, dala svakome vjerniku jednoga i drugoga spola, jer je svakoga od njih svećenikom smatrala.

Zbog samog poretka nije mogao svaki član općine redovito obavljati prava i dužnosti, što su mu, inače, po pojmu o općem svećenstvu pripadale. Stoga nije čudo, što se kod Bogomila i Patarena spominju crkveni poglavari; što su štaviše oni tvrdili „da se pravi sveštenici nikada nisu mogli naći osim u njihovoj sekti“; što nadalje katolički pisci, spominjući crkvene poglavare one sljedbe, govore o „redu“ i o „zaređenim“. Poglavari crkveni smatrali su se sa gledišta nauke o općem svećenstvu kao punomoćnici općine, njezinih članova, koji su na nje preneli svoje pravo i svoju vlast stečenu pristupom u crkvu. U tom značenju može biti i biva govor o svećeničkom redu, svećeničkom činu, svećenstvu kod Bogomila i Patarena.

O svećeničkom redu i njegovom ustrojstvu kod talijanskih Patarena imamo jasno svjedočanstvo bivšeg člana crkve njihove Reinerija Sachonia: „Kod Katarata postoje četiri čina (ordines). Onaj, koj je u prvom i najvišem činu zove se biskup (episcopus); onaj, koji je u drugom, zove se stariji sin (filius maior); onaj, koji je u trećem, mlađi sin (filius minor); onaj, koji je u četvrtom i posljednjem, zove se đakon (diaconus).“ Ovi su činovi sačinjavali red patarenskog svećenstva, koji je katoličkom utoliko bio nalik, da se kod katoličkih pisaca episkop, stariji i mlađi brat, đakon poistovećuju s episkopom, presbiterom i đakonom katoličke crkve, te da oni vele, da krivovjerci priznaju tri „reda“, episkopat naime, presbiterat i đakonat, redove naime, koji se u svetom pismu napominju. Članovi ovoga reda zovu se „ordinati“; glava im je „episkop“, ostali se, „braća i đakoni“, zovu skupnim imenom „magistri“. Ovo je ustrojstvo međutim na zapadu poslije konca XIII stoljeća slabio, kada je naime sveza između općina u kotara i zemalja, što su sastavljale biskupije s biskupom na čelu, pobjedom katoličke crkve i vlasti oslabila. Onda je svaka općina na sebe oslonjena, pa se od onoga vremena navode u dokumentima ancija, seniori kao načelnici općine imajući svoga pomoćnika. Time je red svećenstva postao još jednostavniji.

Iz prvoga dijela ove rasprave znaju naši čitatelji da je vjerozakonska općina kod bugarskih i grčkih Bogomila i kod bosanskih Patarena razdijeljena bila, kao što na zapadu, u crkve, biskupije, a da je svakoj na čelu stajao episkop. O crkvi se carigradskoj zna i to, da je u njoj uz episkoga bilo i 12 učitelja, poput apostola, koji su bili ono što su na zapadu „magistri“. Bolje nam je poznato uređenje bosanske crkve. U pismu od 5. oktobra 1433, kojim dubrovačko vijeće obavješćuje Ivana Stojkovića o uspjehu svojih nastojanja da kralj i velmože bosanske pošalju poslanike u sabor bazilejski, čitamo među ostalom i ovo: „Patareni, koje u Bosni nazivaju religioznim ljudima kraljevine Bosne,

iako bi se istinitije moglo reći da su bez vjere, reda i vladavine. Prvi se od njih zove djed, drugi gost, treći starac, a četvrti stionić; koji su četiri najveća reda u jeresi i neverstvu samih Bosanaca." Ovo se izvješće dubrovačko potvrđuje bosanskim spomenicima, kod kojih se među bosanskim kršćanima navode: djed, gost, starac, strojnik.

„Djed“ se inače zove „episkop crkve bosanske“, te je s toga djed i episkop jedna osoba, i jedan čin u crkvi bosanskoj, prvi naime u svećenstvu. Ime djedu, inače „avusu“, može se po značenju izjednačiti s „ancianus“ kod zapadnih Patarena. Poslije „episkupa, djeda“ uslijedio je po onom izvješću „gost“ kao drugi, zatim „starac“, kao treći u redu bosanskog svećenstva. Ovo isto potvrđuju bosanski dokumenti, iz kojih se vidi, da je „starac“ bio veći od „kršćanina“ t.j. od člana crkve, koji nije spadao u „red“ svećenstva, pa se zato „starac“ navodi prije „kristijana“; zatim da se u bosanskoj crkvi održalo ovo pomicanje u „redu“: „kristijanin“ postaje „starcem“, a „starac“ postaje „gostom“.

O „strojniku“ nije, po mojem mišljenju, točno ono dubrovačko izvješće. Jer po bosanskim izvještajima „gost i starac“ bijahu strojnici; tako herceg Stjepan piše u dokumentu od 19. jula 1453. svoj izvještaj, a u dokumentu od 15. jula 1454. piše vojvoda Petar svoj izvještaj, odakle je jasno, da gost Radin, gost Radosav i starac Radosav bijahu strojnici, pa da je ovo ime skupno, pripadajuće rečenom gostu i starcu. U tom smislu piše rečeni „episkup crkve bosanske“ ovo: „Poslasmo (u Dubrovnik) naše strojnike i kristijane“, a među prvima se navode „starac Mišljen i starac Ljelko“, medju drugima Stojan, Ratko, Radosav, Radak, i Dobrašin. Iz svega se toga vidi, da se pod strojnicima ne treba razumijevati poseban čin u bosanskoj hijerarhiji, kao što episkup, gost i starac znače posebne činove. No pošto je i gost strojnik i starac strojnik, to nemože biti sumnje, da je „strojnik“ kod bosanskih Patarena značio isto što i „magister“ na zapadu. Ovo potvrđuju riječi u pismu bosanskoga kralja Ostoje od 1404: „Gospodinu episkupu i njegovim učiteljima i celoj crkvi bosanskoj.“ Ako ove činove u redu bosanskoga svećenstva izjednačimo s navedenim kod latinskih Patarena: to „djed, episkop“ odgovara „episcopo“, „gost - presbitero“, inače „filio“ (maiori et minori), sinu naime biskupa, „starac - diacono“, a starac i gost dolaze pod grupnim imenom „strojnici“, magistri.

Ovo ustrojstvo svećenstva u Bosni jeste sasvim u duhu cijele sekte, koja je, kako rekosmo, uz nauku o općem svećenstvu prenijela u svoju crkvu samo ona tri čina, koja se spominju u sv. pismu, episkopat naime, presbiterat i đakonat. S toga sudim, da se u onom zapadnom dokumentu netočno rastavljaju filius maior i filius minor, te da ovo bijaše jedan čin, koji je u nekim crkvama mogao biti predstavljan u dva reda. A dubrovačko je izvješće od onoga grupnog imena (strojnik) učinilo poseban čin.

Red dakle svećenički u „kršćanskoj” crkvi, kako na istoku, tako na zapadu, sastojao se iz biskupa, duhovnog sina njegovog ili gosta (presbitera) i đakona, starca.

Početkom XIII stoljeća, kada je sljedba najviše cvjetala, bijaše 16 crkava ili biskupija i toliko biskupa. Znamo da su ove crkve i njezini načelnici međusobno saradivali, posećivali se i sastajali. S toga može nam se nametnuti pitanje: je li sekta kojem od ovih biskupa priznavala prvenstvo? Je li je ona imala glavu, koja bi joj važila kao papa u katoličkoj crkvi? Ovo je pitanje još u vrijeme cvatuće sekte zanimalo katolički svijet, koji je mislio, da i sekta raspršena po južnoj Evropi, od crnoga do atlantskoga mora, ima svoju glavu, ima svoga papu, pa da je on imao svoje sjedište među istočnim njenim ogrankom? Nema sumnje, da su latinski Patareni smatrali istok za svoju kolijevku; da su se oni rado onamo osvrtni, kada god su htjeli crpsti iz izvora čistu nauku; da su biskupe svojih istočnih jednovjeraca visoko cijenili, i njihovu riječ, kao na primjer u saboru (1167) kod Toloze, rado prihvaćali. Ali nista ne nalazimo u nauci sljedbe ili o uređenju njezine općine, što bi nas iz daleka opunovlastilo na zaključak, da su crkve njezine priznavale zajedničku glavu, ili da je neki od njezinih biskupa stojao svim ostalima na čelu s pravom prvosvećenika. Ona se vijest porodila iz analogije prema primatu u katoličkoj crkvi; a ugled onaj, koji je biskup Niketa dobio na zapadu, stekao mu je kod protivnika naziv „jerečki papa”, kojeg mu ni sljedba očigledno nije davala.

Prema tome izvjesno je, da je svaka crkva (biskupija) bila samostalna; ali da su crkve, kada je god ustrebalo, među sobom surađivale. I u tom se samo sastojala zajednica svih crkava i njihovih načelnika, biskupa.

Bosanski su Patareni držali svoga biskupa, djeda, za namjestnika Hristova i nasljednika sv. Petra. Oni su priznavali, da je rimski papa bio i njihov poglavar, dok nije Silvester, primivši od Konstantina svjetska dobra, otpao od prave vjere Hristove. Namjestništvo i nasljedstvo pređe tada na biskupa bosanske crkve t.j. on je nosilac one apostolske vlasti, koje su dionici članovi ove crkve. Ovo isto imali su i Bogomili vjerovati o svom biskupu, kao što potvrđuje i to, što je carigradski načelnik Vasilije primio ime Petra i postavio 12 učenika, koje prozva apostole, i time pak naznačio, da je namjesnik Hristov i nasljednik Petrov.

Onim činom svećeničkog reda bijahu ustanovljena prava s dužnostima. „Biskup je imao, veli se, prvenstvo” u svim crkvenim poslovima. Biskupu bijaše zamjenik gost, a ovome starac. Osim toga „strojnici su hodali okolo i pohađali sve kršćane u biskupiji, koji su im bili na poslušnost vezani”. Odavde se vidi, da je biskup bio poglavar strojniku, ali da su ga ovi mogli zamijeniti u svakom poslu; no oni mu bijahu pokorni; s toga nalazimo, kako je biskup bosanski slao strojnike i izvan zemlje, na primjer u Dubrovnik.

U pismu hercega Stjepana od god. 1453 napominje se dvanaest strojnika; što bi odgovaralo 12 apostolima, kojima bi na čelu stojao „episkup” kao

namjesnik Hristov. Vjerovatno je, da je crkva bosanska imala uz biskupa zbilja samo 12 strojnika (magistra); a taj je broj, očigledno samom crkvom propisan, sasvim dovoljan bio, jer su strojnici hodali po zemlji i jer su im dužnosti bile kratke, osobito ako se na um uzme jednostavnost bogoslužjenja, i jer je mnogo toga smio svaki „kristijanin“ obaviti, koji je napokon svaki bio svećenik. Koliki su ugled u bosanskoj državi uživali biskup i strojnici, imali smo priliku često pripomenuti u prvom dijelu ove rasprave. Oni su često bili posrednici u razmiricama između vladaoca i velmoža, garanti u zadanih obavezama, poslanici u najznamenitijim pregovorima.

Biskupom je postajao njegov zamjenik gost, pošto mu se „zaredenjem“ vlast biskupska dodijelila. Na zapadu je to obično slijedećim načinom bivalo: „Kada je biskup umro, onda je starac zaredivao gosta za biskupa, a ovaj je zatim zaredivao starca za gosta. Onda su svi strojnici (prelati) i kršćani, u to ime po biskupu pozvani, izabrali starca, koji je bio zatim zaređen“. I u tom se očituje onaj u sekti karakter općega svećenstva; jer biskup i strojnici postajali su napokon po općini; budući da je općina birala između kršćana one, koji su prelazili na niži stepen svećenstva; starac se zatim pomaknuo u drugi čin, postao gostom, ovaj pak glavom crkve, biskupom. Kod biskupa se u XIII vijeku u nekim crkvama Italije i Francuske, osobito kod mora, to promijenilo, da je biskupu bilo dozvoljeno za života sebi zarediti nasljednika; s toga je „biskup zaredio gosta za biskupa, koji je odmah biskupa nasljedio poslije njegove smrti, a starac onaj dan postao gostom“. Tako je biskupija imala dva biskupa, od kojih je međutim samo pravi, onaj prvi, obavljao biskupske poslove. Pošto nigdje ne nalazimo u domaćim dokumentima dva u isto vrijeme bosanska biskupa, to zaključujemo, da se bosanska crkva sve vrijeme onoga prvoga načina držala.

U čin strojnika mogli su biti izabrani samo „krtijani“ u pravom, užem značenju, iz reda naime savršenih, odabranih članova. Ovi su bili nasljednici apostola, kojima je „logos“ vlast podijelio, pa kao takvi, kao nasljednici apostola, mogu naslijeđenu vlast preneti na druge. Osim toga, čistoća bijaše prvi uvjet, da tko može vršiti prava i dužnosti svećeničke u pravoj „kršćanskoj crkvi“; onaj, koji hoće čistiti svoju braću, valja da ima sam čiste ruke; a čisti su samo savršeni članovi crkve. Pošto je svaki „krtijanin“ bio kao takav nasljednik apostola, te je imao vlast ovo nasljedstvo preneti na druge, to je on mogao ne samo izabran biti za strojnika t.j. u red svećenički, nego i obaviti poslove biskupa i strojnika uvijek i svagdje, kada i gdje je ustrebalo, u odsutnosti naime njihovoj. I u tom, što je svaki „kršćanin“ bio u nekim slučajevima zamjenik biskupa i strojnika, opet se pokazuje, kako je misao o općem svećenstvu pronikla svo ustrojstvo crkve bogomilske i patarenske. Prema tome, biskupa je mogao zamijeniti gost, gosta starac, svakoga od njih, u odsutnosti njihovoj, svaki „krtijanin“ t.j. svaki savršeni, odabrani član crkve.

Ovo bijaše ustrojstvo crkve kod Bogomila i Patarena. Članovi su njezini sastojali se iz dva reda, u prvi su spadali vjernici, koji su obavili pripremu, te kao slušaoci dokazali da se mogu u crkvu primiti; a drugi savršeni, odabrani, „kršćani“. Pošto je po nauci sljedbe crkva bila zajednica, općina pravovjernih, koji primivši nauku i zapovijesti Spasiteljeve oslobodiše se od tjelesnog, materijalnog, vražjeg gospodstva, to su samo članovi drugog reda sačinjavali pravu crkvu Hristovu. Zato se zajednica njihova nekada „ordo“ zove, te znači isto što i „eklesija“. U ovu idealnu crkvu, u tu općinu savršenih, „kristijana“, trebaju „vjernici“ tek pristupiti. Stoga je svaki „kristijanin“ (savršeni) mogao propovijedati nauku i izvoditi djelo spasenja, svaki je bio svećenik. Ali crkva, kao društvo, kao općina, imala je vanjski oblik, svoje ustrojstvo, svoje poglavarstvo, koje je bilo zastupnik njezinih pravih članova. Ovi su zastupnici bili biskup ili djed i njegovi strojnici.

Odavde se vidi, da se crkva, koliko se od materijalnih sredstava više čuvala, nije se mogla svih vanjskih oblika otresti. To će nam potvrditi i njezini obredi, kojim je primala članove, podizala ih u drugi red, zaređivala biskupa i strojnike, napokon obavljala djelo spasa na zemlji.

III. Bogoslužjenje i crkveni obredi

Ovakav pojam, imajući Bogomili i Patareni o crkvi Hristovoj, i držeći da je ondje prava crkva, gdje je „kristijanin“, i da se ondje Bog poštuje, gdje ga jedan, dva ili više njih slavi: učili su da ne trebaju rukom sazidane zgrade za poštovanje Boga. Bog se može svuda slaviti, pod vedrim nebom, u šumi, u kući. S toga su oni osuđivali one sjajne i veličanstvene hramove, koje je pobožnost kršćanska u jednoj i drugoj crkvi kroz tolika stoljeća podigla za poštovanje Boga, misleći da je ova sjajnost protiv duha Hristove nauke i pozivajući se na prve kršćane, koji nijesu poštovali boga u hramovima. U osuđivanju hramova dali su se oni žestokom borbom dalje zavesti, nego li bi im duh njihove nauke možda odobrio. „U svim hramovima, kazali su grčki Bogomili, stanuju demoni, koji su ih zaposjeli svaki po svom redu i moći; Sotona je sebi bio odabrao onaj preslavni hram u Jerusolimu, a zatim, pošto bi razoren, primi uzvišeni i proslavljeni hram Sofije u Carigradu; jer Svevišnji ne stanuje u hramovima rukom učinjenim, pošto je nebo stan njegov“. Jednakim su okom i bosanski Patareni gledali crkve. Oni su katolicima spočitavali, da „na paganski način grade crkve“, i da se bog, komu je nebo sjedište, ne poštuje rukom ljudskom.

Još su oštrije Bogomili i Patareni odsuđivali druge stvari u katoličkoj crkvi. Bogomili nisu poštovali križ (krst), niti su mu se klanjali. Oni su „hulili na križ“. Jer kako se kristijanin može drvu križa klanjati, kada „Židovi na njem raspeše sina božjega? Ako bi tko careva sina ubio drvom, bi li to drvo caru milo bilo? Tako ne može ni bogu križ goditi“.

Jednako su grčki Bogomili sudili o križu u crkvi i o poštovanju njegovom: „Božji križ smatraju kao ubojicu Spasitelja. Kada je Vasilij, glava sljedbe, upitan bio: „Zašto ka križu dolaze opsjednuti demonima?“, odgovorio je, da demoni ljube križ kao svoje djelo, jer su ga izmislili, da ubiju Spasitelja; kad se pak prave da ga preziru, te od njega bježe, to rade samo da ga ljudi, kad to vide, više poštuju, kao neprijatelja i razgonitelja demona“. Stoga su Bogomili križ nazivali „vješala“. Iz istog su razloga i bosanski Patareni mrzeli križ, smatrajući ga za onaj žig iz Apokalipse.

Pristalice ove sljedbe korili su dalje katolike, što drže i slave u crkvi svete ikone. Bugarski Bogomili kažu: „Ne treba se klanjati ikonama i kipovima, kao što to rade katolici... kao što se i Grci klanjaju ikonama.“

„Poštovanje ikona“, kaže se o grčkim jednovjercima, „preziru, i zovu ih paganskim idolima, i srebrom i zlatom i ljudskim rukotvorinama“.

Ima i drugi razlog, zbog kojeg su poštovanje ikona odbacivali. Bogomili naime držahu za svece samo one, „koji se navode u rodoslovu kod Mateja i Luke, te šestnaest proroka i apostola i mučenika, ubijene što nisu htjeli klanjati se idolima. Naprotiv držahu, da su osuđeni svi svećenici i oci kao idolopoklonici. Oni su velikoga Vasilija, Grgura, taj cvijet bogoslovije, i Ivana, taj zlatni jezik, nazivali lažnim prorocima; nadalje su klevetali, da su „sveti biskupi i božanstveni oci (istočne crkve), koji su bili proročkim darom provideni i koji su demone izgonili i mnoga čudesa počinili, poslanici otpada, sva ona čuda učinili pomoću demona, koji su u njima prebivali“. Pošto su ikone u crkvi predstavljale ove ugodnike božje i u njih je pravovjerni narod ove poštovao, to su Bogomili ikone odsuđivali i njihovo poštovanje smatrali za čin paganski te se kršćanima rugali, što im se klanjaju i od njih pomoć traže“. Bosanski su Patareni katolicima takođe priznali: „Ne vjerujemo da se treba crkvi, ili križu, ili slici klanjati, kao što vi činite“.

Po pitanju poštovanja svetih moći, Bogomili su „odbacivali moći svetih jereja i blaženih otaca, iz onog razloga, što demoni, koji su ih za života učili, s njimi prebivaju i sjedeći u njihovom liku kod grobova njihovih, čine čudesa da prevare neznalice i na poštovanje ih upute“.

Sekta odsuđivaše na dalje one nakite u katoličkim crkvama, onaj sjaj u odjeći i posudama, onu svečanost u bogoslužjenju, držeći, „da je sve to isprazno, izmišljeno čovjekom i uvedeno protiv božje zapovijedi“. Na istu blagoslovljenu su vodu (svetu vodicu) mrzeli, kao na otrov; s toga su i ovu stvar osuđivali, te ono suđe, u kojima se ta voda držala u hramovima, smatrali za isprazno.

Ako su Bogomili i Patareni odsuđivali hramove, križ i ikone, svaki njihov nakit i sjaj, gdje su se dakle oni sastajali i kako je moglo biti uređeno mjesto njihovog sastanka?

Oni su držali, da se u kući, u sobi (kleti) treba, po gospodnjoj zapovijedi, moliti, a da za to ne treba crkva; jer „ako ljudi“, govorili su, „vide našu molitvu

i naša djela, tada će se sav naš trud izgubiti”, pozivajući se na riječi Spasiteljeve: „Kada se molite, ne budite kao licemjери... ti kada se moliš, uđi u svoju sobu i zatvori vrata svoja, pomoli se tajno Bogu svojemu”.

Bosanskim se Patarenima prebacivalo, da se sastaju „u stajama i pod stablima u šumama i gorama kao vuci i divlje zvjeri”. Jedan i drugi prigovor potvrđuje samo ono, što gore napomenusmo, da se Bogomili i Patareni nisu vezali na stalne zgrade, već da su, kao što su i zapadni im jednovjerci, držali svoje pobožne sastanke ondje, gdje im se zgodno činilo, nekada u gradu i kući, nekada u kolibi i pod vedrim nebom, u šumi, na polju, u dolini, u špilji. Gdje su oni uživali slobodu, kao što je bilo donekle u južnoj Francuskoj, imali su posebne kuće određene za pobožne sastanke. Takvih su kuća imali Patareni sigurno u Bosni i Humu, gdje su neko vrijeme ugledni bili i gdje su među svojim članovima imali bogatih vojvoda i velmoža. Međutim, gdje im je god bilo mjesto molitve, ono je svagdje bilo jednostavno, bez zvonika i zvonova, jer su zvona smatrali za „demonске trube”, bez unutarnjih nakita i sprava, bez slika i kipova, bez umjetničkih propovijedaonica. Klupe, sto pokriven bijelim platnom, služeći mjesto oltara, na kojem je bilo otvoreno jevanđelje - evo to je bio sav nakit njihovog mjesta molitve.

Kao što je bilo mjesto molitve, tako bijaše kod Bogomila i Patarena sasvim jednostavno i bogosluženje. Sva se sjajnost katoličkog bogoslužjenja okreće oko mise, liturgije; ovo su Bogomili i Patareni odbacivali, smatrajući je ili „mnogo brbljanje”, kao bugarski Bogomili, ili „demonskom žrtvom”, kao grčki im jednovjerci, a svi, negiraju prijetvorbu hljeba i vina. Oni odbacivaše liturgiju i zato, što je nisu držali kao apostolsko pravilo; pa su mislili, da su, uvodeći „lomljenje hljeba”, o kojem će biti riječi kasnije, ostali vjerni običaju prvih kršćana, svetkujući „agape” (večeru ljubavi).

Javno se bogosluženje Bogomila i Patarena može svesti na molitvu i obuku (predavanje), zatim na obrede kod primanja u red vjernika i odabranika, te kod zaređenja crkvenih učitelja. Ono se obavljalo uz prisutnost svih članova općine, u javnim skupštinama; a rukovodili su djed ili strojnik, u njihovom pak odsustvu, samo neki savršeni član.

O bugarskim nam je Bogomilima, po pitanju molitve, predano samo ovo: „Molili su se rečima: „Oče naš koji si na nebesima...” Na dalje, da moleći se „ne prave rukom znak križa preko svog lica”. Ovo nam se isto svjedoči o grčkim Bogomilima: „Jedinu molitvu koju izgovaraju je ona koju Gospod predade u jevanđelju t.j. „Oče naš”; koliko god puta da se mole, samo nju upotrebljavaju, klanjajući se savivši koljena neki deset, drugi petnaest, neki više, neki manje puta. Sve ostale molitve odbacuju, i zovu ih brbljanje, koje samo paganim dolikuje”.

I kod zapadnih im jednovjeraca bijaše molitva gospodnja jedina, kojom se bogu obraćaše, jer su bili uvjereni, da se molitva smije upućivati samo Bogu, a da Njemu ne treba mnogo riječi upućivati. Oni su tvrdili, „da jedan

„Oče naš“ više vrijedi od zvonjenja u deset zvonova i više od mise“. Značajno je, što su ovi zapadnjaci molitvu Gospodnju primili u latinskom prijevodu sasvim prema originalu, te umjesto „naš hleb nasušni“ molili „supersubstancijalan“, i što su kao istočna im braća dodavali joj na kraju doksologiju, koja se čita u grčkom izvorniku („I ne daj nas u ruke iskušenja, nego nas izbavi od zla. Amin.“ Matej 4, 13).

Osim molitve Gospodnje nisu dakle Patareni i Bogomili druge imali. Ona je bila bitni dio također službe Božje, o kojoj ćemo ukratko progovoriti.

Služba Božja, kao što nam dokumenti potvrđuju, bijaše veoma jednolična i jednostavna. Nema sumnje, da je ona u svim crkvama bitno jednaka bila; a kao što nam svjedoči „oče naš“ i blagoslov, pošto se koristi također na zapadu, ima ona izvor u istoku, mislimo u crkvi bugarskoj.

Služba je Božja započela ovako:

„Blagoslovi, poštedi nas, amin. Neka nam bude po reči tvojoj. Otac i Sin i Duh Sveti opraštaju ti sve grijehе tvoje.

Poklonimo se Ocu i Sinu i Svetome Duhu. Mislimo na svu trojicu. Oče naš, koji si na nebesima... no izbavi nas od zla. Jer je tvoje carstvo i sila i slava u vekove, amin. Poklonimo se Ocu i Sinu i Svetome Duhu. Tri puta. Neka je sa svima nama blagodat Gospoda našeg Isusa Hrista.

Blagoslovi i poštedi nas po svojoj reči. Neka vam Otac i Sin i Sveti Duh oprostе grehe vaše.

U početku je bila reč... i od ponoćе njegove svi primismo, blagodat za blagodat, jer je zakon dat od Mojsija, milost i sila su došli kroz Isusa Hrista.“

Poslije toga čitan bi odlomak iz Novoga zavjeta, i odmah od strane starješine, koji je rukovodio službu Božju, bio tumačen s obzirom naročito na razlike između njihove i katoličе vjere. Poslije propovijedi vjernici su tri puta molili blagoslov sa „blagoslovi...“, svaki put prignuvši koljena i dodavši treći put: „Molite (savršenog) Boga za nas grješnike, da nas učini dobrim kršćanima i da nas dovede k dobroj svrsi“. Starješina se na to odazvao: „Bog vas blagoslovio i učinio od vas dobre kršćane (savršene) i dovedi vas k dobroj svrsi.“ Onda je sva skupština molila „oče nas“; a zatim se starješina opet pomolio rečima „poklonimo se...“, a skupština je odvrtila: „Budi milostiv Gospode...“ Služba se Božja zatim završila blagoslovom, zamoljenim i podijeljenim kao što je gore navedeno. Vjernici su ponekad na kraju još molili: „Dobri kršćani, preporučite nas Bogu, i molite ga da nam podijeli dobar svršetak i svoju milost“; a dobiše od savršenih odgovor: „Otac, Sin i Duh Sveti poštedeće vas i oprostiti vam grijehе vaše.“

Služba se dakle Božja sastojala iz molitve Gospodnje, čitanja odlomka iz Novoga zavjeta, propovijedi i blagoslova. Obred je, kako se vidi, tako udešen, da su kod službe jednako sudjelovali i općina i njezin rukovoditelj, bio on svećenik ili savršeni član. Pozdrav sa „blagoslovi“ izustila je cijela općina, a odpozdravio ga je rukovoditelj, starješina, sa „Otac i Sin i Duh Sv. oprostio

vam je grijeha vaše." Time je pozdravom i odpozdravom izražena potreba oprostjenja grijeha; a u pozivu: „poklonimo se..." pokazan put k spasenju.

Bitni dijel bogoslužjenja kod Bogomila i Patarena bijaše „ispovijest". Oni su, kako znamo, odbacili svetu tajnu ispovjesti (svećeniku), navodeći da je-vanđelje zapovijeda ispovjediti se samo Bogu, da odrešenje od grijeha ne može jedino zavisiti od svećenika, da takva ispovijest vanjskim odrešenjem nije potrebna za spasenje. Ali umjesto sakramentalne ispovijesti (svećeniku) imala je ova sljedba svećanu i javnu ispovijest.

Ona se polagala ne samo pred biskupom ili strojnikom, nego i pred savršenima jednoga i drugoga spola. Zbog ovoga se Bogomilima, kako znamo, prebacivalo, „da se ispovijedaju sami sebi i sami se određuju od grijeha, i to ne samo muškarci, nego i žene". Obred se ovako opisuje: „Ispovijed im je izgledala ovako: „Stojim pred bogom i vama, da se ispovjedim i tugujem za sve grijeha svoje, kojih sam krivac, i da za njih dobijem oprostjenje od Boga i vas.' Ova se ispovijed čini javno pred svima, koji su ondje sakupljeni, gdje je nekada vjernika stotina i više, muških i ženskih. I ovu ispovijed čini svaki od njih, kada primi rukopoloženje, i čini je javno pred starješinom, držeći knjigu jevanđelja ili Novoga zavjeta na svojim prsima, koju otvorivši postaviše ovu knjigu na glavu njegovu, i ostali kršćani, koji su ondje, svoje desnice, te onda započinjju molitve svoje".

Za smrtne grijeha bio je dužan svaki vjernik za sebe ispovjediti se, za manje prekršaje jedan je govorio u ime sviju, i svima bi ukupno bilo dato odrešenje od grijeha. Jedan je glasno govorio u ime sviju, i svima bi ukupno dano odrešenje. Jedan je glasno govorio: „Dođosmo pred Boga i pred vas, da ispovjedimo svoje grijeha, jer mnogo sagriješismo riječju i djelom, vidom, mišljenjem i time sličnim." Na taj se način oni ispovijedaju samo jedan put na mjesec. Ova javna ispovijed, kao dijel službe Božje, činila se između blagoslova i poljupca mira, koji su savršeni davali prije kraja službe Božje.

Duh i sadržaj ove javne općenite ispovijesti razumjet će se potpunije iz samoga obreda, koji ovdje iznosimo:

„Dođosmo pred Boga i pred vas i pred skupštinu svete crkve, da dobijemo službu i oprost i pokajanje za sve grijeha svoje, koje počinismo, što riječima, što mislima, što djelima, od poroda svoga do svršetka. Sada molimo milost od Boga i od vas, da vi molite za nas Oca, gospodara milosti, da nam oprost. Blagoslovimo Boga i priznajemo sve grijeha svoje, i svoje mnoge teške uvrede naspram Oca i Sina i poštovanog Duha Svetog i poštovanim sv. jevanđeljem i poštovanim sv. apostolom, za molitvu i za vjeru i za spasenje... svih slavnihi kršćana i blaženih počivajućih prethodnika i okolo stojeće braće, i pred vama, da nam oprostite sve ono, u čemu sagriješismo. Blagoslovi, poštedi nas. Jer mnogi su grijesi naši, kojima griješismo danas noću, danas danom, po noći i po danu, riječju i djelom, što po namjeri, što voljom, što bez volje, i više našim htijenjem, koje nam donose zli duhovi u tjelesnost, kojom smo odjeveni.

Blagoslovi, poštedi nas. Ali budi, kako sveta riječ Božja nas uči i sv. apostoli i naša duhovna braća nam nagoviještavaju, da odložimo sve požude tijela i svaku nečistoću, te činimo volju Boga savršenoga. Ali to nije za trome ljude. Mi ne ispunjavamo niti volju Božju, kako bi trebalo, već često vršimo požude telesne u zemaljskima brigama, time škodimo svom duhu. Blagoslovi nas i poštedi nas.

Sa svjetskim ljudima se družimo, s njima se sastajemo i govorimo i jedemo, i u mnogim stvarima vrijeđamo tako, da škodimo svojoj braći i svome duhu. Blagoslovi nas i poštedi nas.

Svojim jezikom padamo u isprazne riječi, u prazne govore, u smijeh, u ruganje i zlobe, u prijekor braće i sestara. To su običaji, kojih nismo dostojni pretresati i osuditi, prestupi braće i sestara; među kršćanima mi smo grešnici. Blagoslovi nas i poštedi nas.

Službe, koju primismo, nismo držali kako se pristoji; prekršismo post i moljenje svoje, prestupismo svoje vrijeme; kada smo u sv. molitvi, okrene se naša misao k tjelesnim požudama, k zemaljskim brigama, tako da u onom trenutku jedva znamo, koju želju prinosimo Ocu pravednika. Blagoslovi nas i poštedi nas.

O ti sveti i dobri gospodaru! Sve ove stvari, koje se dogodiše nama, našoj ćutnji i našem mišljenju, tebi ih sveti gospodine ispovedamo, i svu množinu grijeha polažemo na tvoje milosrđe i na sv. molitvu i na sv. jevandjelje, jer mnogobrojni su naši grijesi. Blagoslovi nas i poštedi nas.

O gospode! Sudi nam, osudi grijeha tjelesne, ne imaj milosrđa prema tijelu rođenom od pokvarenosti; ali imaj milosrđa s duhom bačenim u tamnicu; i podijeli nam dane i sate i poklone i postove i molitve i propovijedi, kao što je običaj dobrih kršćana, da ne budemo suđeni, ili čak osuđeni na sudnji dan kao izdajice. Blagoslovi nas i poštedi nas."

Kako nam sadržaj jasno svjedoči, ovo je ispovijed vjernika pred crkvom u pravom značenju, pred skupštinom pravih kršćana. Vjernici se obraćaju k Bogu, kao savršenomu biću, izvoru svetosti, dobrote i milosti; obraćaju se k crkvi, kao općini čistih i svetih, koja može oprost grijeha i spasenje od Boga podijeliti. Grijesi se poimence ne navode, nego uopće te se pokazuje na izvor njihov. Uostalom vratićemo se kasnije na neke misli, koje nam se nameću čitajući ovu ispovijed.

Ovakva opća ispovijed bijaše propisana i za „kršćanina“ t.j. savršenog člana, kada je manju pogrješku počinio, jer time nije izgubio Sv. Duha, kojeg je „rukopoloženjem“ bio primio. Ali kada je „kršćanin“ smrtno sagriješio, onda je onaj grijeh tajno pred starješinom ispovjedio, te ponovo od njega i jednog druga primio rukopoloženje.

Iako Bogomili i Patareni nisu priznavali koristi od dobrih djela, to se ipak kod njih pokajniku nametala, prema grješci, kazna, kao post, molitva. Ovo su oni zato po svoj prilici činili, da se s jedne strane da zadovoljenje crkvi,

koja je zlim djelom protiv njezinog zakona uvrijeđena, a da se s druge strane uzdrži budna svijest, kako valja uvijek protiv tjelesnosti vojevati.

Uz službu Božju i javnu ispovijed znameniti bijahu u toj crkvi obredi kod primanja u općinu i kod prelaza među odabranike, „kršćane“, i kod ređenja.

Vidjesmo na svojem mjestu ukratko, kako su pripravnici, „slušatelji“ primani. Priprema je bila u bitnosti jednaka kod Bogomila i kod zapadnih njihovih jednovjercaca. Sam se obred primanja i uvođenja među vjernike kod Bogomila kraće i netočnije opisuje; međutim, on se i kod njih sastojao uglavnom u „molitvi Gospodnjoj“, koja se kod njih pjevala, i u predaji jevanđelja. I na zapadu je molitva Gospodnja kod primanja u vjernike bila tako značajna i bitna, da je on bio primljen riječima: „Ovu svetu molitvu predajemo vam, da je primite od Boga i od nas i od crkve“.

Obred se ovako opisuje.

„Kada je vjernik u pripremi, i kršćani se slažu, da mu se molitva da, neka ruke umiju kako oni, tako i vjernici, ako ih ondje ima. I onda prvi od dobrih ljudi, onaj koji je poslije stajješine, učini starješini tri naklona, onda pripremi stol i rasprostre ubrus po stolu, tada učini opet tri naklona i položi knjigu na stol, i zatim kaže: „Blagoslovi nas, poštedi nas.“ A tada treba da učini vjernik svoj pozdrav i uzme knjigu iz ruke starješine. I starješina neka ga opomene i propovijeda mu sa postojećim dokazima. I kada je vjernik ime uzeo, (starješina) govori ovako:

„Sada trebate razumjeti, kada ste pred crkvom Božjom, da ste pred Ocem i Sinom i Duhom Svetim. Jer se crkva zove skupština, i ondje, gdje su pravi kršćani, jesu i Otac i Sin i Duh sv. Ovako dokazujemo to Sv. pismom. Jer Krist reče u jevanđelju sv. Matije (18,20): ‚U kojem su mjestu dva ili tri sabrani u ime moje, tu sam i ja među njima.‘ I u jevanđelju sv. Jovana reče (14,23): ‚Ako me tko bude ljubio, držaće riječ moju i otac moj ljubiti će ga, i doći ćemo k njemu i u njega ćemo se nastaniti.‘

I sv. Pavle kaže u II poslanici Korinćanima (6,16-18): ‚Vi ste hramovi Boga živoga, kao sto reče Bog po Izaiji: ‚Biću u njima, i doćiću i biću im Bog, i oni će biti moj narod; zato iziđite između njih i odvojte se, ovo veli Gospod. I ne dohvatajte se nečistih stvari, tako govori Gospod; i ja ću vas primiti i biću vam otac, i vi ćete biti moji sinovi i kćeri; ovo govori Gospod svedržitelj.‘ I na drugom mjestu (II Kor. 13,3) veli: ‚Tražite nadu u Hristu, koji u meni govori.‘ I u prvoj poslanici Timoteju (3,14. 15) veli: ‚Ove ti stvari pišem nadajući se da ću skoro k tebi doći; ako li se zabavim, da znaš kako treba živjeti u domu Božjem, koji je crkva Boga živoga, stub i utvrda istine.‘ I on isti kaže Jevrejima (3,6): ‚Ali je Hrist kao sin u domu svojem, koji dom smo mi.‘ No duh Božji je s vjernima Isusa Krista, kao što Krist dokazuje u jevanđelju sv. Jovana (14,15-18): ‚Ako me ljubite, zapovijesti moje držite; i ja ću umoliti oca i dat će vam drugog utješitelja da bude s vama navijek, duha istine, kojega svijet ne može primiti, jer ga ne vidi niti ga poznaje; a vi ćete ga poznati, jer će kod vas

stajati i kod vas biti. Neću vas ostaviti sirote; doći ću k vama.' I u jevandelju sv. Matije (28,20) kaže: 'Vidite, ja sam s vama u sve dane do svršetka vijeka.'

I sv. Pavle veli u Prvoj poslanici Korinćanima (3,16-17): 'Ne znate li da ste vi hram Boga živoga, i da Duh Božji, živi u vama? Ali ako tko pokvari hram Božji, uništiće ga Bog; jer je hram Božji svet, a to ste vi.' Tako dokazuje Krist u jevandelju sv. Matije (10,20): 'Jer vi niste ti koji govorite, već duh oca vašega, koji je u vama, govori.' I sv. Jovan veli u poslanici (I, 4,13): 'Po tome poznajemo da u njemu stojimo i on u nama, što nam je dao od svoga duha.' I sv. Pavle kaže Galatima (4,6): 'I budući da ste sinovi, posla Bog duha sina svojega u srce vaše, koji viče: 'Oče, oče!' Po čemu ima se razumijevati, da vaše predstavljanje, koje činite kao sinovi Isusa Krista potvrđuje vjeru i propovijed crkve Božje, kako sv. pisma daju razumjeti. Jer se narod Božji nekada odvojio od svojega gospodina Boga, i odijelio se od savjeta i od volje svoga sv. oca prijevaram i pokorenjem zlim duhovima. I kroz ove i kroz mnoge druge razloge dano je razumjeti: da sv. otac sada hoće milosrdan biti svom narodu i primiti ga u mir svoj i svoj sklad po dolasku svoga sina Isusa Krista, datoga u tu svrhu.

Sada jeste ovdje, pred učenicima Isusa Krista, u kojem mjestu duhovno prebiva Otac, Sin i Sv. Duh, kao što je gore dokazano, da možete primiti ovu svetu molitvu, koju daje Gospod svojim učenicima; kao i da vaše molitve i vaše prošnje budu uslišene našim sv. ocem. Iz ovoga razloga trebate znati, da ako želite primiti ovu sv. molitvu, trebate se za sve svoje grijehе pokajati i oprostiti svim ljudem. Jer naš gospod Isus Krist veli (Matej 11,26): 'Ako ne oprostite ljudima grijehе njihove, neće vam ni otac nebeski oprostiti grijehе vaše.' Opet se pristoji, da se odlučite sačuvati u svojem srcu ovu svetu molitvu u sva vremena svojega života - ako vam Bog da milost da je primite po običaju crkve Božje - s čistoćom, s istinom i sa svim drugim dobrim osobinama, koje vam Bog bude želio dati, čega radi molimo dobrog gospodina, koji daje učeniku Isusa Krista da primiti ovu svetu molitvu s čvrstoćom, da on vam daje milost primiti je s čvrstoćom i na svoju čast i na vaše spasenje. Poštedi nas."

„Onda neka kaže starješina molitvu vjernicima, koju treba za njim da je izgovaraju. Onda neka kaže starješina: 'Ovu sv. molitvu predajemo vam da je primite od Boga i od nas i od crkve, i da imate vlast kazati je u sva vremena svoga života, danju i noći, sami i u društvu, i da nikada ne jedete i ne pijete prije nego li kažete ovu molitvu. I ako biste to propustili, imate za to pokajanje da učinite.' I on treba reći: 'I primam je od Boga i od vas i od crkve.' I tada da učini svoj pozdrav i svoju zahvalnost. Onda neka se kršćani poklone, i vjernici za njima."

Iz ovoga se opisa vidi, da je obred kod primanja slušalaca ili pripravnika među vjernike dosta jednostavan. Pošto je pripravnik završio „astenenciju“, odlučuje glas „kršćana“ za njegovo primanje. Obred započne umivanjem ruku,

tim simboličnim činom, od strane savršenih i vjernika. Kada je jedan od savršenih stol pripremio i na njega knjigu položio, predaje starješina t.j. onaj, koji je ovaj obred u ime općine činio, onu knjigu pripravniku, koji primajući knjigu, t.j. Novi zavjet, potvrdi, da prima nauku crkve. Ovome je ime nadjenuto, kao na kršćenju. Onda je starješina riječ prihvatio, u kojoj je pripravniku razložio učenje crkve, u koju treba stupiti. U toj je kratkoj propovijedi pojam o crkvi onakav, kako ga već protumačismo. Primanje u zajedništvo s Bogom u crkvi njegovoj biva u prvom stepenu uvođenjem vjernika u molitvu, koju Isus predade svojim učenicima i kojom se postiže uslišavanje svake potrebe. Uvjeti, koji su još istaknuti, jesu najprije žaljenje zbog vlastitih i oproštenje tuđih grijeha, a zatim da vjerno čuva ovu molitvu u sili i u postojanosti.

Poslije ove propovijedi i poslije izgovorenih riječi započinje sam čin, koji se uglavnom u tome sastojao, što je starješina molitvu Gospodnju govorio, a za njim vjernik, te je ovaj ujedno obećao, da će on ovu molitvu u svako vrijeme i u svakoj zgodi moliti. Svako zanemarenje smatralo se za grijeh, koji se treba pokajanjem okajati. Na kraju su kršćani dva puta izmolili „oče naš“ i propisane naklone obavili.

Znamo da je vjernik stupio doduše u Kristovu crkvu, ali da mu nije „sveto“ povjereno, kojeg je dioničar postao tek savršeni, „kršćanin“ u strogo značenju. S toga je težnja i svrha svakog „vjernika“ imala biti, da drugim uzvišenijim obredom uđe u ono svetište crkve. Ovaj se obred, kako čusmo, kod Bogomila zvao „utjeha“, jer je podijeljen kroz njega „duh utjehe“, također „duhovno krštenje“ prema katoličkom učenju „baptismus aquae, materialis“ (telesno krštenje vodom), kojeg je ova sljedba odbacila. Obred se kod grčkih Bogomila, kako vidjesmo, bitno sastojao u tome. Što je vjerniku na glavu postavljeno jevanđelje sv. Jovana i što su mu kršćani ruke položili, to je i na zapadu bivalo; odavde se kod zapadnih pisaca „utjeha“ zove također „polaganje ruku“. Ovaj je obred bio i kod bosanskih Patarena u običaju. Patareni su priznavali „jedno krštenje za spasenje“, ali to „krštenje“, kako ga je Isus Krist ustanovio i koji daje Sv. Duha te njime čovjeka preporuča, nije bio u vodi (materijalnoj vodi), kakav je bio kod Jovana Krstitelja, nego „u knjizi“ i u rukopoloženju, koje su „krštenjem“ zvali. S toga su Patareni svim „vjernicima, koji su od njih rukopoloženje primili, obećavali spasenje“.

Jednak je dakle uvjet bio za pristup među „kršćane“ kod Bogomila i Patarena, na istoku i na zapadu. S toga se smije zaključiti, da je bio jedan obred kod svih crkava ove vjere, dok je svagdje „polaganje ruku i knjige“ bila glavni dio ovoga obreda. Evo kako se on točnije opisuje:

„Kada vjernik želi, da bude utješen neka učini pozdrav i uzme knjigu iz ruke starješine. I starješina ima ga opomenuti i propovijedati mu sa shodnim svjedočanstvima i s takovim riječima, koje utesi dolikuju.

I govori ovako: „Kasnije primićete duhovno krštenje, kojim se daje Sv. Duh u crkvi Božjoj sa sv. molitvom, s položenjem ruku dobrih ljudi, o kojem krš-

tenju veli naš gospodin Isus Krist u jevanđelju sv. Matije (28,19,20) svojim učenicima: ‚Idite i naučite sve narode i krstite ih u ime Oca i Sina i Sv. Duha, i učite ih da sve drže što sam vam zapovijedao, i evo ja sam s vami u sve dane do svršetka vijeka.‘

I u jevanđelju sv. Marka (16,15) se kaže: ‚Idite po svemu svijetu, propovjedite jevanđelje svakom stvorenju; i koji bude vjerovao i krsti se, biće spašen; a koji ne bude vjerovao, biće osuđen.‘ I u jevanđelju sv. Jovana (3,5) veli Nikodimu: ‚Zaista, zaista ti kažem, da neće nitko u kraljevstvo Božje ući, ako se ne preporodi vodom i Sv. Duhom.‘

I Jovan Kristitelj govoraše o tom krštenju (Matej 3,11; Jovan 1,26,27): ‚Doista, ja kršćavam vodom, ali onaj, što ide za mnom, jači je od mene; ja nisam dostojan razriješiti pertle na njegovoj obući; on će vas kristiti Sv. Duhom i ognjem.‘

I Isus Krist kaže u Djelima apostolskim (1,5): ‚Jer je doista Jovan krstio vodom, a vi ćete kršteni biti Sv. Duhom.‘

Ovo sveto krštenje rukopoloženja uveo je Isus Krist, kao što pripovijeda sv. Luka, i kaže da ga njegovi prijatelji trebaju obavljati, kao što pripovijeda sv. Marko (16,18): ‚Na bolesnike polagaće ruku i ozdravljaće.‘

I Ananija je dao to krštenje sv. Pavlu, kada se obratio; i poslije ga dadoše Pavle i Varnava na mnogim mjestima; i sv. Petar i sv. Jovan izvedoše ga na Samarjanima; jer ovako pripovijeda sv. Luka u Djelih apostolskim: (8,14-17): ‚Kada čuše apostoli, koji bijahu u Jerusalmu da Samarija primi riječ Božju, tada poslaše k njima Petra i Jovana, koji sišavši pomoliše se Bogu za njih da dobiju Sv. Duha; jer još ni na jednoga njih ne bješe došao. Tada položiše ruke na njih i oni primiše Sv. Duha. Ovo sv. krštenje, kojim je Sv. Duh podijeljen, dobi crkva Božja od apostola do sada; i on prijede od dobrih ljudi na dobre ljude poslije, i činiće tako do svršetka vijeka. I trebate znati, da je crkvi Božjoj vlast data vezati i razvezati, i oprostiti grijeha i zadržati; kao što Krist veli u jevanđelju sv. Jovana (20,21): ‚Kao što otac posla mene i ja šaljem vas. I ovo rekavši dunu u njih i reče im: ‚Primito Duh Sveti, kome oprostite grijeha, oprostiće im se; i kome zadržite, zadržaće se.‘

I u evanđelju sv. Matije reče (16,18) Petru: ‚Ja tebi kažem, da si ti Petar i na ovom kamenu sazidaću crkvu svoju, i vrata paklena neće imati sile protiv nje; i daću ti ključeve kraljestva nebeskoga, i što svežeš na zemlji biće svezano na nebesima, i što razriješiš na zemlji biće razriješeno na nebesima.‘

I na drugom mjestu (Matej 18,18-20) kaže svojim učenicima: ‚Zaista, što god svežete na zemlji biće svezano na nebu, i što god razriješite na zemlji biće razriješeno na nebu. Još vam kažem zaista: ako se dva od vas slože na zemlji u čem mu drago, za što se uzmore, daće im moj otac, koji je na nebesima; jer gdje su dva ili tri sabrani u ime moje, ondje sam ja među njima.‘

I na drugom mjestu (Matej 10,8) kaže: ‚Bolesne liječite, mrtve dižite, gubave čistite, đavole izgonite.‘ I u jevanđelju sv. Jovana (14,12) veli: ‚Koji

vjeruje u mene, djela koja ja tvorim i on će tvoriti.' I u jevanđelju sv. Marka (16,17.18) kaže: 'A one, koji će vjerovati, slijedit će znaci: imenom mojim izgoniće đavola i govoriće novim jezicima i otjerat će zmije, ako i smrtno što popiju neće im nauditi, na bolesnike položiće ruke i ozdravljaće.'

I u jevanđelju sv. Luke (10,19) veli: 'Evo vam dajem vlast stajati na zmije i na škorpije i na svaku silu neprijateljsku, i ništa vam neće nauditi.' I ako hoćete ovu silu i ovu vlast primiti, trebate držati sve zapovijedi Hristove i Novoga zavjeta; tako ćete silu imati. I znajte, da on zapovjedi: da čovjek ne čini preljubu, ne ubija, ne laže, ni čini nikakve pljačke, ne krade, ne otima, niti drugo da ne čini što ne želi da se njemu čini, i da oprostí onome koji mu je zlo učinio, i da čovjek ljubi svoje neprijatelje, i da čovjek moli i blagoslovi svoje progonitelje i svoje tužitelje; i da onome, koji ga po jednom obrazu bije, da drugi, i onome, koj mu haljinu uzme, ostavi plašt, i da čovjek ne sudi i ne osuđuje; i mnoge druge zapovijedi, koje dade Gospod svojoj crkvi.

I zato se pristoji da mrzite na ovaj svijet i njegova djela i što je od njega. Jer sv. Jovan veli u svojoj poslanici (I. 2,15-17): 'O predragi! Ne ljubite svijeta, ni što je na svijetu. Ako tko ljubi svijet, nema očine ljubavi u njemu; jer sve što je na svijetu, jeste tjelesna požuda i požuda očiju i ponos života, koje sve nije od oca, nego je od svijeta, i svijet prolazi i njegova požuda; a koji tvori volju Božju ostaje do vijeka. I Hrist kaže ljudima (Jovan 7,7): 'Ne može svijet mrziti na vas, a na mene mrzi, jer ja dajem svjedočanstvo o njemu da su djela njegova zla.'

I u knjizi Solomona (Propovjednik 1, 14) je pisano: 'Vidjeh sve što biva pod suncem, i gle, sve je taština i muka duhu.' I Juda veli učeci nas u poslanici (23): 'Mrzite na ovu haljinu opoganjenu, koja je tjelesna.' I po ovim svjedočanstvima i po mnogim drugim pristoji se da držite zapovijedi Božje i da mrzite na taj svijet. I ako ovo činite dobro do kraja, nadamo se, da će vaša duša imati život trajan.

I (vjernik) govori ovako: 'Imam volju. Molite za me Boga, da mi za to snagu da.'

I onda neka prvi od dobrih ljudi učini s vjernikom naklon starješini, i kaže: 'Poštedi nas! Dobri kršćani, molimo vas za ljubav Božju, da od onoga dobra, koje vam Bog da, podijelite ovom prijatelju našem.'

I onda neka vjernik svoj naklon učini, i kaže: 'Poštedi nas! Za oproštenje svijeh grijeha, koje ikad učinih i govorih i mišljah i izvedoh, dolazim k Bogu, crkvi i vama svima.' I kršćani neka kažu: 'Da vam budu oprosteni od Boga i od nas i od crkve, a molimo Boga da vam ih oprostí.'

I tada neka ga utješe. I starješina neka uzme knjigu i metne mu je na glavu, i ostali dobri ljudi svaki desnu ruku. I neka govore *parcias* i tri puta 'poklonimo se'; i onda: 'Sveti oče, primi slugu svoga u pravdi svojoj i pošalji na njega svoju blagodat, svoj sveti duh.' I mole Boga s molitvom, i onaj, koji vodi službu, neka započne sezenu (t. j. šest puta „oče naš”); i kada je sezena

dovršena, neka kaže tri puta „poklonimo se“ i jednom molitvu polagano, i onda jevanđelje. I kada je evanđelje pročitano, neka kažu tri puta „poklonimo se“ i „hvala“ i „parcite“. I tada treba učiniti mir među sobom i s knjigom, i ako ima vjernika (muških) neka takođe čine mir; i ako ima vjernica (ženskih), neka čine mir s knjigom i među sobom. I onda neka prose Boga s doblom (dva „oče naša“) i neka se poklone.“

U ovom se propisu ne kaže, kakav je razmak bio u vremenu između obreda ovoga i onoga za primanje među vjernike. Iz uvoda njegova dalo bi se izvoditi, kao da je vjernik, čim je primljen među vjernike, odmah mogao, ako je htio, primiti „utjehu“. Moguće da je to negdje i u nekim slučajevima bivalo; ali redovno je vjernik samo „poslije iskušavanja kroz neko vrijeme“ primao „duhovno krštenje“; a prije samoga svečanoga čina imao se trodnevnim strogim postom za njega pripremiti. Tim je načinom sljedba htjela to postići, da u redu savršenih budu samo prokušani članovi, koji je neće izdati i koji će joj svojim ponašanjem na čast biti, i koji se mogu strožijem življenju podvrći.

Kako se iz samoga obreda vidi, on se obavljao u skupštini vjernika i kršćana. Gdje god je sljedba uz katoličku crkvu slobodna bila, svagdje se ta svečanost javno obavljala, a njezini su se privrženici sa svih strana na nju skupljali. I sam se obred, koliko je to skromnost bogoslužjenja uopće dopustila, čim svečanije obavljao; mjesto molitve bijaše negdje sa svijećama razređenim po stijenama rasvijetljeno, čime se htjelo naznačiti da će se bratu dodijeliti krštenje ognjem; u sredini bijaše po običaju stol bijelim ubrusom pokriven, a na njemu Novi zavjet. Prije obreda episkop, ako je ondje bio, strojnici, kršćani i vjernici umili su ruke, da nikakav smrad ne obesčasti čistoću mjesta: onda se skupština poređala u kolo, a u sredini onaj, koji se imao „utješiti“.

Sam se obred započeo govorom, koji je starješina držao t.j. onaj, koji je „utjehom“ rukovao. Takav se govor navodi u našem opisu. U početku se tu mači samo krštenje; navodi se, da ga je Isus Krist osnovao i uveo u svoju crkvu; zatim se ističu ona obećanja, koja je on s krštenjem povezao, ali se podjednako spominje, da mu se treba i vjera pridružiti. Onda se dokazuje, da se kršćenje, koje Isus Krist uvede, rukopoloženjem dodjeljuje; a za dokaz se navodi primjer samoga Spasitelja i njegovih učenika. Kao učinak kršćenja navodi se taj, što se njim dodjeljuje i Duh Sv. i oprost od svih grijeha. Ali taj učinak valja da bude trajan; s toga je kršćanin, primivši „utjehu“, dužan čuvati čistoću neoskvrnjenu sve do kraja. Odavde se u govoru odmah nastavlja nacrt kršćanske moralnosti, zasnovane na zapovijedima Hristovim i Novoga zavjeta. Pošto je po dovršenom govoru vjernik potvrdio, da je čvrsto odlučio ispunjavati sve propise i preporučio se u molitvi cijele skupštine, započinje sam čin „utjehe“.

Spoljni obred se u tome sastojao, da je starješina jevanđelje, a ostali pak „dobri ljudi“ ili kršćani, da su desnicu svoju na glavu vjernika položili. Onda

je slijedila molitva Gospodnja i čitalo se jevanđelje i to, kao što sa drugog mjesta doznajemo, sv. Jovana I,1-17; pobožnost dakle kao kod službe Božje. Sav se obred završio s poljubcem, koji se u našem izvještaju ukratko napominje, a drugdje ovako opisuje: „Starješina poljubi ga (t.j. utješena) dva puta, a on drugoga i tako svikoliki prime poljubac mira; ako li su ondje žene, jedna od njih primi mir od lakta kršćanina (t.j. poljubivši ga u lakat).”

Napokon valja nam i to primijetiti, da je kršćaninu, u mnogim bar općinama, u znak što je „utješena”, primljen među „odabranike”, i u spomen onoga svečanoga obreda, predana vrpca spletena od konca ili vune, kojom se ispod gornje haljine opasao, a to se zvalo da se kršćanin u red obukao.

Iz ovoga se izvještaja lako razabira, da je obred kod uvrštenja vjernika među savršene najsvetiji bio. Nije ni čudo što je crkva ovaj čin toliko proslavila, jer je njim novoga člana u svoje krilo uvela i na njega sve blagodati i svu vlast svoju prenijela. Od ovih nije bila posljednja, što je „kršćanin”, i to on jedini, mogao biti djed ili episkop i strojnik; postajao je pak zaređen. Čin se zaređenja u našem obredniku ne opisuje; s toga smo upućeni na kraće izvještaje, iz kojih razabiramo, da je zaređivao biskup, ili strojnik njegovom dozvolom, a da se obred, kao kod „utješena”, sastajao u rukopoloženju i u postavljanju knjige Novoga zavjeta na zaređenika.

Ovakvo bijaše javno bogoslužjenje u crkvi Bogomila i Patarena; ovo bijahu obredi obavljani u skupštinama njihovim. Bilo je kod njih još i takvih običaja, koji se s vjerom stavljaju u vezu; ali pošto se oni odnose поближе na život Bogomila i Patarena izvan religioznih sastanaka, to ćemo i mi progovoriti o njima radije u sljedećem odsjeku.

IV. Život članova

Iz nauke i bogoslužjenja, o kojima već progovorismo, daju se izvesti ona moralna načela, koja su na sav život Bogomila i Patarena uticala.

Izvor je svakom zlu, fizičnom i moralnom, po nauci sljedbe, u zlu načelu i njegovoj tvorevini, u materiji. Moralnom zlu ili grijehu početak je u otpadanju duha od Boga, a zavedena zlim načelom. Dusi su otpali još prije nego li su, za kaznu, zatvoreni u čovječja tjelesa, kako su strogi dualisti učili; ili je duh u vremenu zatvoren u tijelu (Adam) otpao pomiješavši se s materijom. Tumačio se prvi grijeh ovako ili onako, uzrok mu nije u samoodluci i u slobodnoj volji čovjeka, nego u zlu načelu. Jer dosljedno ovoj nauci o čovjeku duh je u njemu, dok je združen, pod gospodstvom tvorca njezina. Odavde griješi čovjek i protiv volji svojoj, a kada na grijeh pristaje „htijenje mu donose zli duhovi u tijelu”. Prema tome, materija, tijelo jest ono sredstvo, kojim je zlo počelo općiti s dušom čovjeka i kojim je zavodi; u materiji jeste sklonost na zlo. Stoga je i narav grijeha u požudi tijela, u tijelesnosti, kojom je čovjek spriječen ispuniti volju Božju. Grijeh je dakle potčinjenost duha pod materiju

i njezinog tvorca; a očituje se u tome, što čovjek daje stvorenju, zlim bićima, svijetu i njegovim požudama, prednost pred Bogom i nebom. Stoga je svaki grijeh uvreda Bogu nanešena, ili obzirom na njegovo biće i djelo spasa, uvreda nanjena ocu i sinu i Sv. Duhu, te ujedno uvreda zapovijedima jevanđeoskim i propisima apostolskim. Odavde se po svoj prilici može tumačiti i onaj običaj, po kojem je vjernik ispovijedao pred licem knjige Novoga zavjeta, koja sadrži one zapovijedi i propise, što ih je svojim prekršajima povrijedio.

One se zapovijedi mogu povrijediti u mislima i ćutanju, zatim riječju i djelom, čime su glavni smjerovi grijeha izraženi. Ali teška se povreda u činu i djelu sastoji; prekršaj zapovijedi djelom izveden donosi smrt duši, ne pak zla misao; a svaki je prekršaj ove ili one zapovijedi jednako težak. Odavde se izvodilo, da su svi grijesi jednaki, da su svi grijesi teški, a da lakih grijeha niti nema. Ovo se izjavama potvrđuje o bosanskim i zapadnim Patarenima; da se pak odande protumačiti, što sljedba držeći grijeh za djelo, kojim se duh pokorio materiji, nije mogla činiti razlike u tom pokoravanju. S toga je ona slabosti čovjeka držala za mane, a ne za grijeh u strogom smislu.

Sijedba je dakle, obzirom na taj pojam o grijehu i obzirom na zapovijedi date u jedinom zakoniku njezinom, naime Novom zavjetu, držala ove prekršaje za teške grijeha: požudu za blagom, tjelesno općenje s drugim spolom, uživanje mesa i svega što je od životinje, prolivanje krvi bilo čovječije bilo životinjske, druženje s ljudima tjelesnim, nevjeru i laž. Od ovih su se grijeha „kršćani“ kao pravi članovi crkve imali bezuvjetno čuvati; s toga je starješina dozivao vjerniku prije „utješnja“, t.j. prije ulaza njegova među „savršene“, da treba držati sve zapovijedi Hristove i Novoga zavjeta; a među ovima navode mu se izričito one, koje je Spasitelj u planinskom govoru (Matej 5,2) svojim učenicima naložio, naime: ne čini preljube, ne ubij, ne laži itd., kojih dakle prekršenje čini upravo one grijeha, što ih je sljedba smatrala za teške.

Kršćaninu je dakle prije svega valjalo mrziti na svijet, kao na stvar nečastivog, i na sve što je od njega; jer tko svijet ljubi, nema u njemu ljubavi Božje. Stoga, valjalo mu se odreći blaga i bogatstva; jer se ono smatralo za „rđu duše“, za mamac, kojim se duša odvraća od nebeskih dobara. Odavde su se kršćani zvali „Hristova sirotinja“. Zadruga kršćana imala je ipak svojega imetka, koji je postajao prilogom jednoga dijela imetka kršćana koji su pristupili u ovu zadrugu, kao i darovima i ostavštinama vjernika. Ovim zajedničkim imetkom izdržavala se crkva, podupirani su njezini članovi u bolesti i u putovanjima, koja su oni na korist vjere preduzimali. Ali i kršćanin, koji se nije htio sasvim svoga imetka odreći, mogao je ostali dio, što mu je ustupivši njesto zadruzi preostao, za svoje potrebe pridržati, koji ga je poštenim radom obezbjediti. Ovo se i time potvrđuje, što se pripovijeda, da su „kršćani od zore do mraka radili u svjetskoj trgovini i da nikada ne dozvoljavaju svojim rukama da dangube; bugarskim se Bogomilima još i to prigovaralo da na sam

Uskrs „ručna djela tvore“; na dalje, da su „skoro svi bogati i štedljivi“, a da su sami držali za nedostojno „steći sebi milostinjom hranu i odjeću“. S toga je u kršćana samo zadruga njihova imala zajednički imetak; članovi su pak imali svaki svoj imetak, neki veći drugi manji. Iz svega se toga vidi, da su se kršćani odricali blaga i bogatstva, i da su živjeli u siromaštvu u tom smislu, da su se zadovoljavali nužnim životnim potrebštinama, koje su podmirivali svojim vlastitim imetkom, ukoliko je ovaj dovoljan bio, a održavali ga poštenim radom, priloživši ostalo u zadrugu, koja se opet brinula za svoje članovo.

Većim je grijehom sljedba smatrala onaj čin, koji je priroda odredila za rasplodjenje ljudstva. Ona je držala, da je „svaka materija djelo đavolsko,“ s toga „polni odnos je nečist“ i „rađanje grijeh“. Odavde su Bogomili i Patareni odsuđivali ne samo svaki polni odnos, nego i ženidbu. Bogomili su učili da „đavolovi sledbenici imaju odnos sa ženama...“ Oni su osuđivali bludništvo i svaku nečistoću, te su za utvrđenje svoje nauke o ženidbi navodili riječi Gospodnje: „Po uskrsnuću niti će se ženiti niti udavati“; a pošto su takvom tumačenju protivne bile one riječi „svaki koji otpusti ženu, osim zbog preljube“, govorili su, da su ove riječi tajne i da ih nitko ne može razumjeti osim onoga, koji se tjelesnosti odrekao. Kao razlog, zbog kojeg se svako tjelesno, pa i zakonito tjelesno obćenje odsuđivalo, navodi se i taj, što se zlo, koje je u čovjeku, pridružuje duši „kada se žena smiješa s mužem“, toga nije moglo ovo smiješanje, ma i u ženidbi, dopušteno biti.

Bosanski su Patareni pravili razliku između duhovne i tjelesne ženidbe: prvu, koja je bila između Hrista - muža, i vjere - žene, te između „kristijana i crkve“, držali za pravu ženidbu i na nju povezivali dotična mjesta Novoga zavjeta (Luka 14, 26. 1. Korinćanima 6,18; 1,29.32), a drugu su pak osuđivali; duhovna t.j. sveza između kršćanina i crkve da je spasonosna, dok se u tjelesnoj ne može spasti.

I na zapadu „bijaše općenito kod svih Katara mišljenje, da tjelesna ženidba bijaše uvijek smrtni grijeh; i da se za preljubu i rodoskrvuće nitko na drugom svijetu strožije neće kazniti nego li za ženidbu zakonitu“. Tjelesnu su ženidbu smatrali za preljubu; stoga su i kazivali katolicima: „Ne osuđujemo ženidbu nego preljubu; ženidba je između Krista i crkve; ove ženidbe i takve udaje ne osuđujemo; nego vi, koji ne dopuštate da se dolazi na naše propovijedanje. Ono gadno djelo, koje čovjek čini sa ženom kada se s njom tjelesno pomiješa, to je preljuba, koju mi zabranjujemo, i Gospod zabranjuje govoreći: ‚Ne čini preljubu‘. Odavle nije teško izvoditi posljedicu za one, koji su oženjeni htjeli pristupiti među Kristijane; takvi su trebali da se razdvoje od supruge i obratno; s toga je druga strana prije „utješjenja“ bila upitana: „Pristaje li na razdvajanje.“ Ionako bijaše grupa u sljedbi, koje su priznavale, „da je ženidba dopuštena i dobra, ako supružnici odluče čisto živjeti; oni su samo tjelesno djelo supružnika osuđivali“. Bilo je i takvih u sljedbi, koji „su svaku ženidbu

nazivali bludništvom; samo ne onu između muža i žene, ako su u djevičanstvu" (ako nemaju polni odnos).

Sljedba je, nadalje, svoje zaziranje od tjelesnosti prenijela i na hranu, te od svojih savršenih članova zahtijevala, da se uzdrže od mesa i svakoga jela životinjske tvari; jer je svako meso djelo zlog načela i jer postaje na tjelesni način. Kršćanin dakle, koji se prijeporodom duševnim oprostio od tijela i ropstva materiji, oskvrnio bi se odmah, čim bi njezin proizvod okusio. Ova je zabrana od jedenja mesa općenita bila u cijeloj sljedbi na istoku i zapadu. Za Bogomile bijaše „jedenje mesa đavolov nagovor za čovjek“, te im je stoga zabranjeno „jesti meso“. Bosanski su Patareni, osuđivali „jedenje mesa i pijenje svega što dolazi od mesa; te sve koji tako radi smatrali za osuđene, koji jedu meso ili sir ili jaje ili šta slično“, „što je od krvi poteklo“, te su se pozivali na riječi apostola Pavla (Rimljanima 14, 21): „Dobro je ne jesti mesa“, pa su odavle izvodili: „Toga radi ne jedemo meso“. Oni su ovo svoje uzdržavanje potkrijepili govoreći: „Sve što se rodi iz polnog odnosa, je nečisto“. I zapadni jednovjerci su smatrali, da „je smrtni grijeh jesti meso, jaje ili sir, čak i u nuždi“, „jer da meso svih životinja dolazi od onoga nečastivoga kneza tame t.j. đavola, i da je od zle prirode stvoreno“.

Iz pogleda, koje je sljedba imala o materiji i tijelu, dalo bi se u prvi mah izvoditi, da nije držala ubistvo čovjeka i životinje za težak prekršaj. Ali to nije tako; jer je sljedba i bez obzira na izričitu zabranu u Novom zavjetu osuđivala svako ubistvo zato, što se njim uskraćuje pokornost duše u tijelu, i time se ona izgoni iz svoga zatvora ne očistivši se i ne pripravivši se za bolji život. Stoga su bosanski Patareni osuđivali ubistvo čovjeka, pa na isti način dosuđenu smrtnu kaznu za to; a odavde izvodili, da nije ni crkva ovlašćena progoniti nevjernike i opake, te ih osuditi bilo na smrt, bilo na duhovnu ili tjelesnu kaznu; već da je ona dužna slijediti primjer Spasitelja i apostola, koji nisu nikoga ubili, već naložili ljubav prama istim neprijateljima. Oni su sebe kao progonjene, upoređivali s katolicima kao progonitelje u smislu slučaja sv. Pavla u poslanici Galatima 4,29, te odavle zaključili: „Kako je onda onaj što se rodio po tijelu gonio ovoga, koji se rodio po duhu, tako biva i sada“.

Ubistvo dakle čovjeka, ako se dogodi bilo kojim načinom između ljudi, ili kroz sud ili u progonstvu ili u ratu, bijaše za bosanske Patarene težak prekršaj. A takvim im bijaše i ubistvo životinje. Što su dakle činili od domaćih životinja, kao na primjer od goveda, kada ga sami ne smjedoše ubiti? Prodali bi ga u mesnicu. Ovoga su se istoga zakona po pitanju života čovjeka i životinje strogo držali i zapadni Patareni. Svako ubistvo čovjeka, bilo za kaznu, bilo u ratu, bilo za odbranu, držali su za smrtni grijeh. Odavde su izvodili, da vlastodržci grijеше „kažnjavajući zločince ili nevjernike“. I oni su „rimsku crkvu tužili da progoni, dok je prije imala progonstvo trpjeti“; „mrzili su na svaki rat govoreći, da nije slobodno ratom sebe ili drugoga braniti, pa ni osvetiti se na svoju ruku osvetom krvnom“. I oni nisu napokon smjeli ubijati životinje osim

zmije, jer po nauci metempsihoze može u životinji neka duša činiti pokoru; samo u zmiji nema je; zmija je, naime, stvorenje đavola, njegova prilika i prebivalište.

Kao što su kršćani bili dužni zazirati od tijela i tjelesnih djela, tako im bilo strogo zabranjeno imati odnose sa ljudima, koji stoje, po njihovom mišljenju pod gospodstvom tijela, naime s nevjernicima zapadana i istočne crkve, koje su oni držali za „svjetske ljude“. Zato se kršćani tuže u ispovijedi: „Sa svjetskim ljudima hodamo, s njimi se sastajemo, i govorimo i jedemo“; čime su prekršili zapovijed, koju je Isus Krist dao svojim učenicima naloživši im (Matej 10,37) da ostave svojega oca i svoju majku, da razriješe prvobitne sveze obiteljske i da samo njega slijede. Stoga se smatralo, da „savršeni ili utješeni odriču se od svoje savršenosti opšteći sa svjetskim ljudima“. Ovo im je opštenje bilo dopušteno pod jednim uvjetom, da kroz njega nastoje „svjetske ljude“ pridobiti za pravu kršćansku vjeru.

Napokon, svako skrivanje istine smatrano je za težak grijeh. Odavde bješe zabranjena s jedne strane laž, s druge strane zakletva, pa bila pravedna ili nepravedna. Bosanski su Patareni uskraćivali „zakletvu i tvrdili, da nije dozvoljeno zaklinjati se, niti pravedno niti nepravedno“, pa se u tome pozivali na riječi SpasiteIjeve kod sv. Mateja 5,34. Zapadna su im braća isto držala, da je naime „svaka zakletva smrtni grijeh“. S toga bi savršeni rađe umro nego li se zakleo; a gore nego ubojicu smatrali su onoga, koji drugoga na zakletvu sili ili da nešto potvrdi, jer tvrdeći traži zakletvu; takav je sudac naspram svjedoka, i ispitatelj u vjeri i svećenik, koji zahtijeva da se tko odreče grijeha.“

Kada uzmemo na um, da je kršćanima bilo zabranjeno zaklinjanje, s toga svako svjedočanstvo pred sudom, i odnos sa „svjetskim ljudima“ t.j. katolicima, onda ćemo razumjeti onu optužbu sa suprotne strane, da su nepokorni oblastima, da ne poštuju poglavarstva. Bugarski se Bogomili kritikuju zato, što „uče ne pokoravati se predstavnicima vlasti, hule na bogate, ne poštuju oca, rugaju se starješinama, ukoravaju vlasteline, Bogu mrskim drže one koji služe caru, i robu zapovijedaju da ne radi za svojega gospodara“. Ova se zabrana odnosi na „svjetske“ vlasti i osobe, kao što su i zapadni Patareni učili, da se „ne treba pokoravati poglavarima nego samom Bogu“, te s toga nisu se pokoravali „ni biskupima ni svećenicima“.

Znajući ovako, koja su djela za kršćane ili savršene bili grješana, od čega se trebalo čuvati, možemo sastaviti sliku života onog kršćanina kod Bogomila i Patarena, koji je točno držao zapovijedi svojega reda. Takav se kršćanin odrekao svijeta, njegova blaga i njegovih naslada. On je živio u siromaštvu, zadovoljio se s nužnim dnevnim potrebama, razdvojio se od svih obiteljskih veza, čak i starije veze s osobama druge vjere; on se povukao sa javnoga pozorišta kako iz sudnice, tako i sa bojišta. I životne su mu potrebe bile veoma skromne: hrana mu bijaše ograničena na jela biljna, od životinja smio je bosanski kršćanin jesti jedino ribu; a začim hrani bi ulje od uljike, jer mast i

maslo bješe zabranjeno. Na taj način se kršćanin hranio obično hljebom i sočivom, a napojio vodom, premda je i vino bilo dozvoljeno kako bosanskim, tako i zapadnim Patarena.

U odijelu „nisu pokazivali nikakove oholosti, ne noseći ni dragocjenih ni odviše prostih haljina“; kršćani su obično nosili crne haljine, a pod njima, kako znamo, nosili vrpcu, koja im je bila predana prilikom „utješenja“.

Grčki su Bogomili rado nosili poput kaluđera duge haljine. Uopće je njihovo ponašanje tako različito bilo od ponašanja njihovih sugrađana, da su se mogli razaznati „po običajih i po govoru“. Jer je njihovo ponašanje, kako njihov bivši pristalica daje svjedočanstvo, bilo skromno i čedno. Oni žive od radnje kao rukotvorci, ima njihovih učitelja, koji su krojači. Blago ne umnožavaju, te su s nužnim stvarima zadovoljni. Oni su također čisti, a umjereni u jelu i pilu; ne idu u krčme, niti na plesove niti na druge zabave. Uzdržavaju se od ljutine; uvijek rade, uče se ili podučavaju, zato se malo mole. Čuvaju se od brbljanja i ogovaranja i od lakoumnosti i laži i zakletve; niti ne govore: „zaista“ ili „sigurno“ i tome slično, jer to drže za zakletvu. Na pitanja rijetko odgovore direktno, tako kada bude tko upitan: „Znaš li jevanđelje ili poslanice?“ Odgovara: „Tko bi me to učio?“ ili kaže: „Tako nešto znaju oni, koji imaju um velik i dubok, ili koji imaju vremena te su sposobni.“ I vele, da je njima slobodno reći samo: „Da, da“ i „Ne, ne.“ Ovo se svjedočanstvo potvrđuje i time, što su savršeni za grijeh smatrali, kako im ispovijed potvrđuje, ne samo djela protiv onih zapovjedi, nego takođe „izprazne riječi, tašte govore, rujanje i ukoravanje.“

Kršćani su na dalje dužni bili, osim ovih zapovijedi Novoga zavjeta, održavati „običaje crkve“ i nametnuto sebi uzdržavanje ili pokajanje. Tu ide ponajprije molitva, pod kojom se podrazumijeva osobito molitva Gospodnja uz propisana klanjanja. Kod bugarskih je Bogomila bio običaj, da su četiri puta preko dana i četiri puta noći molili i klanjali; njihova su se grčka braća molila sedam puta danom, a pet puta tokom noći. Za molitvu njihovih zapadnih jednovjercaca bio je ovaj propis:

„Kada idu kršćani u opasno mjesto, neka se Bogu mole sa zahvalnošću. I kada neko jaše, neka se moli dva puta „Oče naš“; i on treba da kaže molitvu idući u selo ili prelazeći brvno ili most, gdje su opasnosti. I ako nađe čovjeka, s kojim mu priliči da ne govori ništa, neka se zajedno pomole; osam molitava mogu se za jednostavnu molitvu uzeti; i kada idu mogu šestnaest molitava uzeti za dvije. I kada želi kršćanin piti danom, neka se pomoli dva puta, ili više poslije jela. I ako poslije duple noćne molitve piju, neka učine drugu duplu molitvu. I ako bi nevjernici prisutni bili, kada bi trebali govoriti molitvu kod jela, i kada kršćanin moli s kršćankama: neka on odmah vodi molitvu. I kada je s kršćankama vjernik, kome bješe molitva predana, neka ide na pristojno mjesto i neka učini isto“.

Kršćanin se dakle molio danju i noću, u kući i na putu, kod jela i pića; pa ako njegova molitva i bijaše jednolična i kratka, to bijaše stalna i neprekinuta. Ovoliko je moljenje i nevjernicima padalo u oči: „Kada bi vidio čovjeka turobna, piše pravovjerna kršćanka, do nosa pokrivena, hodajući prignutom glavom i potajno neke molitve mrmljajuću, bio si siguran da je ovaj čovjek Bogomil”.

Samo se kaže, da je kršćaninu bila dužnost dolaziti na bogoslužbene sastanke, u kojima se obavljala služba Božja i ostali obredi, što smo ih opisali. Ovi su se sastanci držali, gdje god se „savršeni” pokazao u jednoj kući ili općini, a ne bijahu redovito na vrijeme vezani. Gdje je crkva bila slobodna, sastanci su se obično držali svaki dan ujutro i navečer; i to bez razlike na dane, jer su „odbacili praznike posvećene Isusu Kristu i svecima, govoreći da je jedan dan kao i drugi”. Odavde nisu pazili na praznike svojih nevjernih (drugačije vjere) sugrađana; te se pravovjerni pop Kozma ljutio na Bogomile, što „na uskrsenje Gospodnje poste i klanjaju se, i ručna djela tvore”.

Spomenusmo, da su kršćani kod stola molili; ali uz molitvu bijaše u njih onom prigodom drugi običaj, naime „lomljenje ili blagoslov hljeba”. Ovaj je običaj vladao u svekolikoj sljedbi. Bosanski Pataren prepirajući se o tijelu Gospodnjem i negirajući pretvorbu (hljeba u tijelo) primjeti: „Mi također lomimo hljeb drugima”; time ujedno pokazuje da razumije, da se ovo lomljenje i dijeljenje hljeba činilo na uspomenu onoga čina Spasiteljeva kod posljednje večere. Ovaj se čin zbilja u sljedbi toliko cijenio, da je bio sa svetom tajnom upoređen. Opisuje se ovako: „Lomljenje hljeba jeste neki blagoslov hljeba kod Katara, što ga čine oni svaki dan kako kod objeda, tako kod večere. Lomi se pak hljeb ovako: kada kršćani ili kršćanke pristupe k stolu, onda svi mole stojeći ‚Oče naš’. Međutim onaj, koji je među njima stariji, dobom ili redom, držeći hljeb, jedan ili više njih prema ljudima, koji su ondje, i rekavši: ‚Milost gospodina našega Isusa Krista budi s nama svima, lomi hljeb ili hljebove, i porazdijeli među sve sjedeće, ne samo kršćane (Katare) nego i među svoje vjernike”.

Umjereni su dualisti vjerovali, da je onaj hljeb blagoslovljen; ali „nitko nije vjerovao, da je onaj hljeb u tijelo Hristovo pretvoren”. Kako su se privrženci ove sljedbe smatrali za prave kršćane, i hvalili da su se kod njih sačuvala uredbi prvih kršćana, to je i ovo lomljenje hljeba imalo da predstavlja „agape” prvih kršćana, te se i kod njih upražnjavalo uzajamno ljubazno i bratsko općenje. Ovaj se hljeb kod njih nazivao „hljeb sv. molitve” i „hljeb od Boga”, te je svaki vjernik gledao do njega doći. Gdje je bilo mnogo kršćana, koji su mogli češće pohadati vjernike, ondje su im oni mnogo hljeba blagoslovlili da ga mogu svaki dan konzimirati. Gdje nije bilo mnogo kršćana, ili gdje su se ovi u vrijeme progonstva morali sakriti, ondje su njihovi poslanici nosili toga hljeba vjernicima, koji su ga pobožno pohranili i nekada cijelu godinu čuvali. U takvim se okolnostih nije dakako u skupštini hljeb djelio, nego ga je vjernik

polagano uzimao na uspomenu što je primljen u općinu, i iz poštovanja prema „savršenim“ članovima njezinim.

Osim molitve i klanjanja bijaše post djelo kršćanske savršenosti. Bugarski su Bogomili upravo „blijedi“ bili od velikoga posta, kojim su se oni mučili i onda, kada su im se sugrađani druge vjere radovali. O grčkim se Bogomilima zna, da su tri puta na tjedan postili, naime u ponedjeljak, srijedu i petak, ne jedući ništa do treće ure poslije podne. Čini se, da su kršćani svih općina, kako na istoku, tako i na zapadu, tri dana na tjedan postili, jer su i zapadni ispovijedili, da „oni poste tri dana u tjednu na hljebu i vodi“. Opći je također, po svoj prilici propis, bio za tri velika posta na godinu, koje su kršćani opslužavali, te po četiri tjedna postili, od kojih su četvrti zvali svetom ili strogom nedjeljom.

Samo se kaže, da je kršćanin vršeći ove zapovijedi strožijega života obavljao ostale dužnosti svoga zvanja: on je hodao, obično s drugom, od mjesta do mjesta u skupštine, ovdje učio, propovijedao i rukovodio opisane obrede.

I to se podrazumijeva, da su jednake zabrane i zapovijedi naložene bile „kršćankama“, te da su njima pripadala jednaka u sljedbi prava; jer su one u nuždi dijelile isto „utješnje“. One su se od ostalih družbenica iste vjere razlikovale crnom haljinom; bavile se ili ručnim djelom ili odgojenjem omladine ili njegovanjem bolesnika i siromaha. Tamo gdje su kršćanke živjele u zajednici, a živjele su i u našoj Bosni početkom XIII vijeka, u zajednici s „kršćanima“, te se uzajamno nazivali bratom i sestrom.

Ovako se „savršeni“ članu sljedbe odricao svih ugodnosti života, koje su stajale u bilo kakvom savezu sa svijetom, kao stvorenjem i izvorom zla. Lako se da razumjeti, da je i u životu razlika postojala između „kršćana“ i između „vjernika“, pa da ovima nije bilo sve ono zabranjeno i zapovjedbano što bi zabranjeno i zapovjedjeno onima, koji su u „svetišće“ općine bili već ušli.

Tako je i bilo. Vjernik, koji je bio primljen samo u spoljašnju svezu s crkvom, mogao je biti oženjen. Sljedba je riječi sv. Pavla I Kor. 7, 2 odnosila na vjernike izričito tvrdeći: „Ne govori apostol onima, koji su u crkvi, nego onima, koji su još izvana, t.j. onima, koji nisu još rukopoloženje primili“, naime vjernicima. Prema tome, vjernici su u obitelji živjeli, rađali i odgajali djecu. Ovdje nam je potrebno obratiti pažnju na jednu okolnost u ženidbi bosanskih vjernika, koju smo na svom mjestu spomenuli. Veli se naime, da su Bošnjaci (t.j. Patareni) uzimali žene pod uvjetom, „ako ne budu dobre i pobožne, da ih smiju otpustiti po volji“. Odavde slijedi, što nam je inače poznato, da ženidba nije ni kod vjernika imala značaj svete tajne, s toga nije bila nerazrješiva. Odavde znamo i to, da su one bosanski velemože, kao vojvoda Hrvoje, vojvoda Sandalj Hrančić, vojvoda Stjepan, Radoslav Pavlović, Stefan Tomaš prije svoga obraćenja itd, koji su imali žene i djecu, a inače Patareni, bili vjernici, a ne kršćani, kojim se imenom u dokumentima ni ne nazivaju.

Vjernici su na dalje smjeli posjedovati i steći sebi blago i bogatstvo, voditi ratove, kao što nam primjerom, i jedno i drugo potvrđuju velikaši bosanski, francuski i talijanski; oni su se napokon hranili sa svakim proizvodom prirodnim. Vjernik se dakle vanjskim načinom življenja nije razlikovao od nevjernih mu sugrađana; s toga se nije ni smatrao članom uže zajednice kršćana. Crkva nije vjernika još uvela u sve tajne svoje; nije ga držala dosta stalnim i čvrstim da se može podvrći onom strogom življenju, da se može uzdići na stepen savršenstva. Međutim, nije crkva o blagu, ženidbi, krvoproliću i hrani drugčije ni kod vjernika mislila, zato što je sve to kod njih trpjela, jer je to podnosila samo određeno vrijeme; a zadovoljila se time što su vjernici jedanput na mjesec dana u javnoj ispovijedi priznali svoje grješno življenje, i što su se podsjećali, na onaj, kroz savršene s Bogom i crkvom uglavljeni ugovor koji su, pristupivši među vjernike, utanačali obećavši, da će na kraju života, ako ne prije, stupiti „utješanjem“ u krilo prave, čiste crkve, u red savršenih kršćana. Ovaj se ugovor kod lat. Patarena zvao „sastanak“.

Kada je crkva dopuštala kršćaninu imati kontakt s nevjernicima pod jednim uvjetom, da ga obrati, to možemo misliti, da je svaki kršćanin držao za dužnost privesti u svoju općinu što više katolika. Od ove dužnosti nisu bili ni vjernici očigledno izuzeti; a u tom se svi svjedoci slažu, da su i jedni i drugi, i kod Bogomila i kod Patarena bili neumorni, okretni i vješti u širenju svoje vjere. Kakvi su bugarski i grčki Bogomili u tom pogledu bili, naveli smo na svojem mjestu.

I bosanski nam se Patareni opisuju jednako revni i lukavi u zavađanju neukog prostog naroda: „Ispravno se o njima kaže, da dolaze u odjećama ovčijim, ne radi vune, nego ćudi ovčije; jer se pokazuju ponizni kao ovce, i licemjerno zavode onom poniznosti. Valja se od njih čuvati, jer su i grabežljivi vuci; oni takođe, kao vuci, stanuju u planinama i rijetko izlaze k ljudima; ili kada izlaze, dođu tajno promijenivši odjeću t.j. potajno se smucajući od kolibe do kolibe, i tako grabe duše, jer ljudima obećavaju poslije smrti život vječni; pa se u tom obećavanju događaju mnoga zla i propada svaka pravda, prodavaju se ljudi po trgovima kao životinje bez svake plate, i takvom naukom grabe duše kao grabežljivi vuci.“

Ovu sliku možemo popuniti još ovom crtom iz života zapadnih Patarena: „Krivovjerci lukavo nastoje, kako da se utisnu u prijateljstvo plemića i velikaša; a to čine ovim načinom: oni nude gospodi i gospođama milu im robu, kao prstenje i marame. Kada to prodaju, te budu upitani za drugo, odgovore, da imaju dragocjeniju robu, koju bi im ustupili, ako ih obezbjede da ih neće izdati svećenicima. Zadobivši osiguranje, kažu: „Imam jedan biser tako svijetao, da čovjek kroz njega vidi Boga; drugi tako sjajan, da upali ljubav k Bogu u onome, koji ga ima; i tako o drugim. Biser se koristi slikovno. Onda govori po koju pobožnu glavu iz Svetog Pisma, kao što je Jev. po Luci: „Poslan je anđeo Gabriel“; ili od govora Gospodnjega u Jev. po Jovanu 13: „Prije praznika.“

Kada omili slušaocu, onda doda poglavlje Jev. po Mateju 23: „Na stolici Mojsijevoj” itd.; „Jao vama, koji nosiste ključ znanosti; sami ne ulazite, a drugim zabranjujete ulaziti”; i ono u Jev. po Marku 12: „Jao vama, koji gutate kuće udovica”, i ostalo što slijedi.

Ako bude upitan pak od slušatelja: „Kome se ova proklinjanja upućuju”, odgovara: „Svećenicima i redovnicima.” Poslije toga upoređuje krivovjerac stanje rimske crkve sa stanjem svoje crkve ovako: „Učitelji rimske crkve jesu oholi u odijelu i ponašanju, ljube prva sjedala i žele da ih ljudi zove ‚Rabi’ (Veliki) (Matej 23); mi pak ne tražimo takve rabine. Zatim, oni se ne uzdržavaju; dok svaki naš ima svoju ženu i s njom čisto živi. Oni su bogati i škrti; njima je rečeno: ‚Jao vama bogatašima, jer ovdje imate utjehu’; suprotno tome, mi smo zadovoljni što imamo hranu i odjeću, kojom se možemo pokriti. Oni su razkošni, o kojima se veli: ‚Jao vama, koji žderede udovičke kuće’; mi pak skromno živimo. Oni nadalje vojuju i ratuju, i osuđuju siromahe na smrt i lomaču; o njima je rečeno: ‚Svaki, koji uzme mač, od mača će poginuti’; mi pak trpimo njihovo progonstvo radi pravde. Oni jedu badava, ništa ne radeći, mi pak rukama radimo. Oni hoće da su sami sebi učitelji, kojima se veli: ‚Jao vama, koji ste ključ znanja nosili’ (Matej 23); kod nas pak uče tako muškarci, kao i žene, i učenici, uče drugoga sedam dana. Nadalje, rijedak je kod njih učitelj, koji umije imati u srcu tri neprekinute glave Novoga zavjeta; dok se kod nas rijetko nadje muškarac ili žena, koji ne znade tekst napamet na narodnom jeziku. I budući da imamo pravu Hristovu vjeru i sveti život i svi mi učimo nauku, to nas književnici i fariseji badava proganjaju do smrti kao Hrista. Osim toga, oni samo govore, a ne čine, i stavljaju teško breme na ljudska leđa, ali ga ni prstom ne pomiču; mi pak sve, što učimo, radimo. Nadalje, oni više vole da se primjenjuju ljudska predanja, nego li Božje zapovijedi, kao što su postovi, svetkovine, posjećivanje crkve, i koješta drugo što je od strane čovjeka uvedeno; mi pak preporučujemo, da se slijedi samo nauka Hristova i apostolska. Nadalje, oni nameću pokajniku najteže kazne, a sami ih ni prstom ne primenjuju; mi pak primjerom Isusa Krista velimo grješniku: „Sada idi i ne griješi više”, te mu rukopoloženjem otpuštamo sve grijeha i duše im, nakon smrti, šaljemo u nebo; oni pak sve skoro duše pošalju u pakao.”

Pošto je krivovjerac razložio ovo i time slično, onda kaže: „Promisiite, koje je stanje savršenije, koja li vjera? Naša ili rimske crkve? I onu odaberite.” I tako se mnogi, njihovim bludnjama zavedeni, od vjere katoličke odmetnu; i tako bude njihov vjernik i zaštitnik; sakrivaju ih u svojim kućama više mjeseci, i ondje se u njihovoj sljedbi podučavaju.

Ako uporedimo i spravimo dužnosti kršćana i vjernika kod Bogomila, što je nadalje prvima zabranjeno, a drugima dozvoljeno bilo, to ćemo lako raspoznati veliku razliku u strogosti njihovog života.

Odavde ćemo lako shvatiti dvoje: prvo, veliku nesrazmjernost u sljedbi između vjernika i kršćana, i drugo, visinu onu, na kojoj su kršćani u sljedbi prema vjernicima stajali. U prvom ćemo obziru rado povjerovati Reineriu Sachoniu, koji pripovijeda, da sekta u doba njegovo, u doba njezina najvećega cvijetanja, kada je bila obuzela sav jug Evrope, „nije u cijelom svijetu brojila 4.000 kršćana obojega spola, dok je vjernika bilo velikog broja“. U mnogim zemljama može biti da su jedini strojnici bili kršćani; ovi su svojim strogim življenjem ličili na kaluđere, pa se i njihova grupa često zove „red“. Time će nam, po pitanju kršćana u Bosni, jasne biti riječi dubrovačke poslanice od 5. listopada 1433: „Patarene sami Bosanci nazivaju religioznim ljudima kraljevine Bosne, iako bi se istinitije moglo reći da su bez vere, reda i vladavine.“ Oni Patareni, koji su se god. 1203. pred poslanikom pape Inocencija III odrekli krive vjere, bijahu također „kršćani“ (koji su se do sada pojedinačno nazivali prvenstveno imenom kršćani). Oni su također sastavljali „društvo, sastanak, bratstvo“, imajući „učitelje, svećenike“, dok su sami naspram vjernicima bili „prethodnici“. Nisu li ovo bili „strojnici“, to jest onaj „djed“? I odavde možemo zaključiti da postoji malen u Bosni broj „kršćana“, što one, kojima se u dokumentima ovo ime daje, možemo na prste pobrojiti, dok je ova vjera nekada u onoj zemlji upravo vladajuća bila.

Radi strogosti života i razmjerno malenog broja bijahu kršćani u sljedbi visoko cijenjeni i poštovani. Ono što se o bosanskim Patarenima kaže jeste: „Čine se časti kao bogovima, govoreći da su sveci i bez svakoga grijeha“. Ono što se Patarenu prebacuje, jeste „da puštaju druge ničice pred sobom padati i da se klanjaju čovjeku umrlu“. Sve se ovo odnosi na ono visoko poštovanje vjernika naspram kršćana.

Ovo je poštovanje u Bosni takvo bilo korijenje uhvatilo, da mu se nije mogao oteti ni sam kralj Štefan Tomaš još poslije svojega obraćenja. Poštovanju je onom bio i taj razlog, što je vjernik mislio da mu kršćanin, koji je rukopoloženjem primio bio Sv. Duha, može od svoje svetosti savjet dati. Ovo se je poštovanje očitovalo klanjanjem. Kada je naime vjernik susreo kršćanina ili ušao u njegovu kuću, duboko bi mu se poklonio, otkrio glavu i prignuo koljena i progovorio: „Dobri kršćanine! Blagoslovite“, ili: „Blagoslovite, oprostite nam dobri kršćanine!“ Ili bi ga zagrlio postavivši svoje ruke na njegove mišice i prignuvši svoju glavu tri puta na njegova ramena, a uz svaki naklon progovorio: „Blagoslovite.“ Kršćanin bi odgovorio: „Bog vas blagoslovio.“

Kada je vjernik kršćanina susreo na javnom mjestu, poklonio se samo glavom i tajno onaj blagoslov zamolio. Blagoslov kršćanina se toliko cijenio, da su ga vjernici primali, gdje se moglo, svaki dan dva puta, ujutru i uveče, i da su ga stanovnici kuće izmolili od kršćanina i prilikom ulaska i izlaska iz nje. Kada je kršćanin dolazio u neko mjesto, vjernici su se natjecali, da ga odlično prime, gostoljubivo podvore i darežljivo obskrbe, te prilože darove za

njegovu zadrugu. Ne manje su bile i kršćanke poštovane; i one su bile zamoljene za blagoslov; tada je vjernik pred njima glavu prignuo i ruke prekrstio.

Da li je kršćanin uvijek bio dostojan ovog poštovanja, koje se njihovim protivnicima činilo jednako bogopoklonstvu? Jeste dotle, dok je bio pravi član Hristove crkve, dok je u njemu prebivao „duh utješitelj“, kojeg je duhovnim preporođenjem bio primio. A to je bilo, dokle je zapovijedi Hristove i apostolske i običaje crkve vjerno ispunjavao. Ali, čim je kršćanin jednu od tih zapovijedi ili jedan od crkvenih propisa prekršio, ako je na primjer jeo mesa, ubio životinju, komunicirao s čovjekom druge vjere ne nastojeći oko njegovog obraćenja itd., izgubio je on Sv. Duha, povratio se pod vlast materije i njezinog stvoritelja, te prestao biti članom crkve, prestao biti kršćaninom.

Kršćanin, dakle, koji je teško sagriješio, bio je ponovo izključen iz općine kršćana, savršenih; a povratio bi se u nju onim putem, kojim bijaše prvi put primljen: pripremom i novim rukopoloženjem, koje se zvalo „pomirenje, ponovno krštenje“. Sve je ovo tako duboko ležalo u duhu sljedbe, da ne bismo mogli sumnjati o ovakvoj uredbi u crkvi bosanskoj, kada je i ne bismo mogli utvrditi izričnim svjedočanstvom. Ali znamo, da su i bosanski Patareni tvrdili: „da ko je zgrešio mora ponovo da se krsti“; pa im se ovo ponovno krštenje osobito prigovaralo s katoličke strane, koja drugo kršćenje u svojem vjervanju ne shvaća. Obred se taj jednako obavljao kao prvi put, samo bez javnosti, dok su bili pozvani samo oni kršćani, koji su rukopoloženi; pred drugima se čin gledao sakriti, da se općina ne smuti, a grešni kršćanin odviše ne zabuni. No, kršćanin je otpao od općine samo teškim grijehom; ako li je pak samo kakvu slabost počinio nepovrijedivši propis i zapovijedi, ako je na primjer u molitvi bio rastresen, time se nije nevjernikom smatrao, nije izgubio Sv. Duha, pa mu za to „pomirenje“ ne bijaše potrebno; dovoljna mu bijaše općenita ispovjed. Takva se ispovjed mogla položiti pred strojnikom, gostom ili starcem, koji je dao odrešenje i naložio pokajanje, obično trodnevni post ili klanjanje 100 puta.

Ako je sljedba s jedne strane smatrala „utješenje“ za neophodan uvjet spasenja i pristupa u njezino krilo, to je s druge strane dopuštala, da se ono do konca života odgodi. Ovom su se dozvolom koristili svi vjernici, koji ne osjećahu u sebi ili u svojim okolnostima toliko snage i toliko sposobnosti sami za sebe, da rano primivši „utješenje“ počnu voditi onaj strogi život kršćanina, koji opisasmo u kratkom nacrtu. Time su vjernici obično primali „utješenje“ na smrtnoj postelji. Ovaj običaj, koji je vladao u sljedbi nalazimo utvrđen takođe među bosanskim Patarenima, i to prepoznajemo iz prigovora katolika naspram Patarena u ovim riječima: „Kako mogu biti kroz vas spaseni, koji čekate do smrti svoje krštenje?“ - Kako je izgledalo „utješenje“ podijeljeno bolesniku, opisuje nam obrednik na slijedeći način:

„Ako su kršćani, kojima je takva služba od strane crkve zapovjeđena, pozvani od bolesnoga vjernika, dužni su tamo poći i imaju ga pitati tajno, kako

se prema crkvi vladao od kada je primio vjeru, i da li nije ništa dužan crkvi, niti tužen. I ako je što god dužan, te može platiti, valja mu to učiniti; i ako neće, ne smije biti primljen; jer tko se Bogu moli, ne može se moliti za lukava i nepoštena čovjeka. No, ako ne može platiti, ne valja ga lišiti. I kršćani imaju mu pokazati pravila i običaje crkve; i onda neka ga upitaju: ‚Ako bi bio primljen, ima li srca da će to primjeniti; a ako ne, treba potvrditi da to zbilja stalno ne može da primjeni, jer sv. Jovan veli (Otkrivenje 21,8) da je ‚lažovima dio u jezeru ognja i sumpora‘. I ako kaže, da čvrsto obećava da može sve to primjeni, i ako se kršćani u tom slože da ga prime, onda mu imaju naložiti zahtjev na taj način da ga upitaju: ‚Ima li srca da će se čuvati od laži, od zakletve i od drugih zabrana Božjih, i da će ispunjavati običaje crkve i zapovijedi Božje i držati svoje srce i svoj imetak, kako mu se propisuje, i u buduće bi mu se propisalo, u ugodnosti Božjoj i crkve, i u službi kršćana i kršćanki, u svako vrijeme, po svojim mogućnostima‘. I ako kaže: ‚Da!‘, trebaju odgovoriti: ‚Predajem vam ovu astenenzu da je primite od Boga i od nas i od crkve, i da je držite s drugim stvarima što ćete imati činiti, i nadamo se, da će vaša duša odande život imati.‘ I on treba reći: ‚Ja je primam od Boga i od vas i od crkve.‘ I onda ga trebaju pitati: hoće li molitvu primiti. I ako kaže: ‚Da!‘, trebaju ga, ako se može, obući u košulju i hlače (pantalone), i neka ga posade, i sjedeći neka umije ruke. I neka razprostru pred njim na postelji pokrivalo ili drugo platno, a na ovo platno knjigu; i neka reknu jedan put: ‚Blagoslovi‘, i tri puta: ‚Poklonimo se Ocu i Sinu i Svetome Duhu.‘ I on neka primi knjigu iz ruke starješine. I onda, ako onaj koj vodi službu može se nadati (da je bolesnik sposoban za slušanje), ima ga opomenuti i propovijedati mu sa adekvatnim svjedočanstvima.

I tada ima ga treba pitati o ugovoru: je li mu na srcu čuvati ga i održavati kao što ga ugovorio. I ako veli: ‚Da!‘ neka učine ugovor potvrđenim. I onda neka mu predaju molitvu, a on je poslije njih treba izgovoriti. I onda starješina treba da mu kaže: ‚Ovo je molitva, koju Isus Krist donese na ovaj svijet i nauči njome dobre ljude; i da nikada ne jedete i ne pijete išta prije nego li kažete ovu molitvu. I ako tako činite, imam nadu da neće vam pokajanje biti potrebno.‘ On treba reći: ‚Ja je primam od Boga i od vas i od crkve.‘ I onda neka mu oprostite kao kod žene. I onda treba moliti duplu molitvu s naklonima. I tada neka okrenu pred njega knjigu, i onda reci tri puta: ‚Poklonimo se Ocu...‘ itd. i onda neka uzmu knjigu iz ruke starješine; i starješina da ga opomene sa svjedočanstvima i onakvim riječima, koje se za utješjenje iznose. I onda ga trebaju pitati, je li mu na srcu održavati ugovor kao što se pristoji, i neka ga on utvrdi. I onda starješina neka uzme knjigu, a bolesnik da se prigne i kaže: ‚Poštedi me od svih grijeha (koje ikada učinih) i govorah i mišljah, dolazim za oprost k Bogu i k crkvi i k svima vama.‘ I kršćani neka kažu: ‚Od boga i od nas i od crkve neka vam budu oprošteni; i mi se bogu molimo, da vam ih oprosti.‘ I onda ga trebaju utješiti tako, da mu ruke i knjigu na glavu polože

i govore: „Blagoslovi i poštedi nas, amin. Neka ti bude po reči tvojoj. Neka vam Otac i Sin i Sveti Duh oprostite sve vaše grehe. Poklonimo se Ocu i Sinu i Svetome Duhu (tri puta).’ I onda: „Oče sveti, primi slugu svoga (sluškinju svoju - za ženu) u pravdi svojoj i pošalji na njega (nju) blagodat svoju i sveti duh svoj.’ I onda da mole molitvu (Oče naš) i započnu sezenu, i poslije nje tri puta: „Poklonimo se...’ itd., i molitvu jedanput polagano. I onda jevanđelje; i rekavši ga tri puta: „Poklonimo se’, i molitvu jedanput polagano. I onda neka se oprostite kao za muškarca. I onda neka uzmu poljubac mira među sobom i s knjigom; isto tako vjernici i vjernice, ako su ondje. I tada kršćani da podijele pozdrav. I ako bolesnik umre, te im nešto ostavi ili daruje, ne smiju za sebe pridržati i uzeti; već trebaju to prepustiti volji reda.”

Iz ovoga se propisa vidi, kako se sljedba brinula, da se samo dostojnom bolesniku dodijeli „utješjenje”. S toga je bolesnik bio upitan o svom odnosu naspram crkvi, od kako bijaše među vjernike primljen; da li je ispunio svoje dužnosti naspram crkve, ako joj duguje kakov prilog, neka ga isplati, na dalje nije li kada u svojem životu „utješjenje” primio te ga grijehom izgubio; napokon da li nalazi u svojoj volji i svojim silama dosta volje i stalnosti, da će zadovoljiti one dužnosti, koje bi s „utješjenjem” trebao primiti. Tek onda, kada se bolesnik na ova ispitivanja odlučno izjasnio, a kada su kršćani u njegovu dobru volju i njegove snage uvjereni bili, pristupilo se na dodjeljivanje „utješjenja”. Ovo se dodijeljivalo podobnim ljudima kao zdravom vjerniku obredom; no samo se kaže, da je priprema ovdje kraća bila. Nakon što je bolesnik položio zavjet održavanja Božjih zapovijedi i crkvenih propisa, primio je molitvu; onda je obnovio i utvrdio „ugovor” uglavljen s Bogom i crkvom prilikom svog primanja među vjernike; napokon je primio „utješjenje”. Kršćani i vjernici oprostiše se na kraju običnim poljubcem mira i pozdravom.

K ovome, što se na kraju spominje o darovima i ostavštinama, koje bi bolesnici učinili ne-kršćanom, kao posebnim članom crkve, nego samoj crkvi, imamo primjetiti, da ovi darovi, kao također prilozi kršćana i vjernika u zadruhu crkvenu, zatim potpore putujućih kršćana ili stradajućih vjernika, bijahu jedine „milostinje”, koje su Bogomili i Patareni dijelili. Ali oni nisu ova dobrotvorna djela držali za „milostinje” već za svoje obveze. Oni su milostinje, kako se i za bosanske Patarene izričito svjedočilo, zabranjivali tvrdeći, da „nije nikakva zasluga davati milostinju”. Oni su, dakle, ovo djelo milosrđa, koje kršćanski moral zove milostinjom, samo na svoje istovjernike i svoju zadrugu primjenjivali; odavde se bosanskim Patarena prigovaralo, da ako i daju nekada pomoć, „ne daju je siromasima, nego samo onima koji im mogu uzvratiti pomoć”.

Šta onda, kada bolesnik primivši „utješjenje” ozdravi? Na ovo pitanje odgovara nam obrednik ovako: „Ako bolesnik živi, trebaju ga kršćani predstaviti redu i umoliti da ga ponovo utješe što prije mogu. A oni neka mu ispune volju.” Ozdravljeni dakle utješeni trebali se podvrći javnom i svečanom obredu

utješnja u skupštini. Ovo je, međutim, ređe bivalo; jedno s toga, što se bolesniku obično davalo utješnje, kada je njegova smrt očevdna bila, kako bi se prepriječilo da se ne umnoži broj „kršćana“, kojim bi strogost života nenasna bila i time odmetništvu povod dala; drugo s toga, što su bolesnici, primivši „utješnje“, rado kraj učinili životu, da bi neposrednim prelaskom čiste duše u drugi svijet zagarantovali blaženstvo. Ovo bi drugo bolesnici time postigli, što bi sebi uskratili hranu, a time pospješili rastavljenje duše od tijela; bilo je pak slučajeva, da su se bolesnici u istu svrhu dali zadaviti takvim silovitim okončanjem života, bilo glađu bilo ugušenjem, da bi obezbjedili ovim utješnim kršćanima na smrtnoj postelji vijenac ispovjedništva i mučeništva. Takvih je prizora vidjela sljedba na zapadu i to ne samo kod bolesnika, nego i kod zarobljenika i u pogibelji zateknutih kršćana, koji su nasilno skončali svoj život, da ne poginu na lomači ili da živi ne dođu u ruke svojih protivnika. Da li su se Bogomili i bosanski Patareni dali do tolike zanesenosti zavesti, ne bismo umjeli ni jednim primjerom potvrditi.

Kakva je sudbina, po nauci sljedbe, čekala dušu oprostivši se od tijela?

Sljedba je u drugom životu priznavala samo nebo i pakao; čistilište (purgatorijum) je izričito odbacivala, kao što se kod bosanskih Patarena izjavom potvrđuje. Ova je nauka dosljedno proistekla iz one druge nauke, da naime ima samo teških, a da nema malih grijeha. Odbacivši vjeru u čistilište sljedba je odbacila također molitvu za umrle držeći dosljedno, da je nepotrebno za njih se moliti. Prema tome, svaka duša prelazi, napokon, ili u nebo ili u pakao. Pitamo se, kojoj je duši dosuđeno nebo, a kojoj pakao? Sva se sljedba u tome slagala, da što su duže njezini članovi bili savršeni, koji su primili „utješnje“ i ne izgubili ga više, prelaze na nebo, čim se rastave od tijela. Takvi se članovi, kako su Bogomili učili, „kao u snu preobrazu, bez svake muke svlače ovo blatno telesno odijelo i obuku neumrlu i božanstvenu Hristovu haljinu, Njegovo, naime, jednako tijelo i jednak oblik, te tako odmah iza anđela i apostola budu primljeni u Očevo nebesko carstvo“. S toga je cijela sljedba složno vjerovala, da su duše onih, koji su umrli prije Isusa Krista, kao i onih, koji umiru ili su umrli izvan njezina krila (zajednice sljedbe), koji dakle nisu mogli ili nisu primili „rukopoloženje“, da su duše svih ovih vječno izgubljene. Iz ove je nauke na dalje slijedilo, da se ni vjernici ne mogu spasti; pa da ni duše njihove ne polete u nebo; jer se nitko ne može spasti, koji, kao što su bosanski Patareni izričito tvrdili, meso jede, koji u ženidbi živi itd., što je sve vjernicima dozvoljeno bilo. Odavde su vjernici, kao što znamo, primili rukopoloženje najkasnije na smrtnoj postelji.

Ali kako da može ikoja duša propasti, kada je duša onaj anđeo, koji je bez krivice iz neba otpao? Bosanski je Pataren vjerovao, da će se duša opet na nebo vratiti, i to nakon što učini pokajanje u tjelesnim stvarima, jednoj ili više njih redom. Ovo, uzavši bez saveza, moglo bi se tako razumijevati, da će se napokon svaka duša spasti; jer da ona duša, koja nije učinila pokajanje t.j.

koja nije rukopoloženjem oslobođena vladavine tjelesnog, prelazi u drugo tijelo, kada se odrekne od jednoga, i to tako dugo, dok napokon dostigne uslov spasenja. Ali ako se one riječi tumače u savezu s ostalom naukom, to mislim, da se trebaju ovako razumijeti: da se duše „kršćana“, ako se i rastave od tijela u času, kada je on bio lišen Sv. Duha podijeljenoga prilikom rukopoloženja, ne izgube, već da su u takovu slučaju osuđene, da pokajanja radi prijedju u drugo tijelo, dok ne pokajavši se budu dostojne povratka u nebo.

Bilo je, uostalom, među apsolutnim dualistima, koji su vjerovali, da se ni jedna duša, kao stvorenje dobrog Boga, ne može izgubiti, pa da će se svaka, koja se pokaje na ovom svijetu, vratiti u nebo. Takvi su, dakako krili, da postoji pakao, jer im mjesto pokajanja i kazne bijaše na ovom svijetu, u tijelu i materiji.

Cijela je sljedba, o čemu imamo izričitu potvrdu za Bogomile i bosanske Patarene, negirala uskrснуće materije, jer je tijelo smatrala za stvar i oruđe zla načela. „Tijelo se, po toj nauci, poslije smrti rastvori u prah i pepeo“, i nikada više neće ustati i preobraziti se. Umjereni dualisti su vjerovali, takođe, u posljednji sud, koji se spominje i u onoj ispovijedi, koju smo iz obrednika, na svojem mjestu, naveli. Tada će se, po toj nauci, svijet u svoj život opet rastaviti i prijeći u onu smijesu, koju je imalo prije nego li se zlo načelo u stvaranje spustilo; a u ovu će smijesu biti satjerani demon i njegovi anđeli, kao i osuđene duše. Onda će se sve povratiti u sklad i red prvobitan; tri osobe u božanstvu sastavljajući samo jedno vrhovno biće, jer trojedno objavljenje Božje neće biti više od potrebe: zlo će biti svladano, njegov začetnik izagnan u bezdan, a Bog će sam biti sve u svemu. Ovo je vjerovanje po sistemu umjerenoga dualizma, kod kojega su razboritija načela, kako znamo, obuhvatila po malo skoro svukolikou sljedbu.

U ovoj slici predstavismo život kršćana i vjernika kod Bogomila i Patarena, kakav on bijaše po propisima i u duhu sljedbe. Samo se kaže, da je bilo članova, koji se „Božjih zapovijedi i običaja crkve“ nisu svagdje i u svakom slučaju držali. S protivne se strane prigovaralo, da iznose svet život samo pred ljude, a da drugačije rade samo gdje mogu. Bugarskim se Bogomilima prebacivalo, da „sve čine samo spolja“, pa dok su pravovjerne korili govoreći: „Mi se više od vas molimo Bogu i bdijemo, a ne živimo u lijenosti kao vi“, da su mnogi od njih „besposleni hodali prelazeći iz kuće u kuću hraneći se tuđim imetkom“. Prebacuje im se oholost duha, kojom držahu sebe za jedine pravednike, dok pravovjerni da „ili tajno griješe ili tjelesno žive javno, a ne po duhu kao oni“; prebacuje im se, da „pokrivaju licemjernom smjernošću svoj gnijev, ako i drže sveto jevanđelje u rukama, da zasljepljuju oči i umanjuju grijeha kako bi ih svijet, iako zlo tvore, držao za nevine“. Prigovara im se, da se oni „ne žene, ne uzdržanja radi“, no da mogu slobodnije „blud tvoriti“; isto tako da su molitve njihove samo „opsjena“.

I o grčkim se Bogomilima pripovijeda: da pod svojom haljinom „vučju ćud sakrivaju“, da iako se postom ponose kada su k stolu pozvani „zaboravivši se u pripovijedi jedu i piju kao slonovi, odakle se može zaključiti, da žive i u nečistoći, iako riječima gobore protiv bludnosti i svake nečistoće, kao da su tobože bez materije i tijela“. U posljednjoj se točki grdno optužuju Bogomili, čime im se prebacuje, da se u noćnih sastancima njihovim bezrazložna bludnost upražnjava. Sličan se prijekor baca na bugarske Bogomile. Veli se, naime, da se sastaju noću 24. juna, i onda upražnjavaju čarobnjaštvo i tajne nemoralnosti, podobne poganskim običajima. Tako se bugarski Bogomili polovicom XIV vijeka sastajahu noću „tvoreći bestidnosti“.

Još se gadnije opačine podmeću sastancima njihovih zapadnih jednovjercara. Ako se smije istražnim zapisnicima svagdje povjerovati, nisu takvi sastanci u onim zabitim mjestima i predjelima, u kojima se sljedba kasnije sakrivala, zbilja bez ovakvih pustolovina su prolazili. Strogost, koju je sljedba svojim članovom u ovoj točki nalagala, mogla se lako u pojedinim slučajevima izvrnuti u drugu krajnost.

Ovi se izgredi ne mogu uostalom podmetnuti sljedbi, niti su oni općeniti bili, kao što bezstrastni suvremenici rado priznaju. Protiv bosanskih se Patarena ne navode drugi prijekori osim općenitih, kao licemjerstvo, oholost i time podobni; a veliko poštovanje, koje su kršćani ondje uživali, ne daje pomisliti na onakve orgije, s kojima se njihovi jednovjerci drugdje opisuju.

V. Svete knjige

Progovorivši do sada o nauci, crkvi, bogoslužju i obredim vjerezakonima općina Bogomila i Patarena, te nacrtavši sliku njihovog života, u kojoj se vjerska načela obćine odsijavaju, možemo sada pitati: iz kojeg je izvora općina crpla svoju nauku i vjeru, svoje uredbe i djelotvorna načela?

Sljedba je kompletno predanje (tradiciju) odbacila. O bugarskim se Bogomilima izričito potvrđuje da su „hulili na svo predanje svete božje crkve“, da su odbacili „sva predanja svete crkve... kao i predanja svetih apostola i otaca“; a znamo, da su kako oni, tako i grčki im jednovjerci upravo prezirali najveće učitelje crkve, koji su predanje u svojim umnim djelima sačuvali. Ovo su isto činili bosanski Patareni, kao što se može izvoditi odande, što su tvrdili da se crkva rimska početkom IV stoljeća odmetnula od prave vjere Hristove i od nauke apostolske. Zapadni jednovjerci njihovi, jednakim su načinom odbacili crkveno predanje učeći: da je „predanje crkve - predanje farisejsko“, da su „sv. oci badava pisali“, da je „nauka Hrista i apostola, bez crkvenih zakona, dovoljna za spasenje“.

Predanje, dakle, ovo obilno vrelo, iz kojega crpe katolička crkva jednoga i drugoga obreda, nije bio Bogomilima i Patarenima izvor njihove vjere i njihovim crkvenim uredbama. Oni su priznavali Sveto pismo za jedini izvor.

Ali i po pitanju ovoga izvora odstupila je sljedba od katoličke crkve koliko u opsegu, toliko u tumačenju njegovom. Sve su općine ove sljedbe, bez razlike, primile knjige Novoga zavjeta, jevanđelja i poslanice apostolske. Od Staroga zavjeta nisu odbacivali priznanja onim izvodima, koji se u Novom zavjetu napominju. Tako se i bosanski Pataren u svojoj prepirci o progonstvu poziva na 2. Mojsijeva 20,13 i na 5. Mojsijeva 5,17; što je katoliku dalo povoda, da ga upita: „Od kada vjeruješ prorocima, koji su Duhom Sv. govorili?“ a Pataren mu odgovori: „Ne možemo na to odgovoriti.“ Inače je sljedba Stari zavjet odbacila, jer je, kako znamo, držala, da je Đavo začetnik i gospodar Starog zavjeta; s toga da je zakon njim podijeljen, i „zakon je grijeh, jer nije iz vjere“.

O bugarskim se Bogomilima tvrdi: da su odbacili „zakon dat od Mojsija“ i da nisu prihvatili „knjige pisane od strane proroka“. Pošto se pod zakonom i prorocima podrazumijevaju sve knjige Staroga zavjeta, to su bugarski Bogomili time odbacili sav Stari zavjet. Ovo je i dosljedno pogledu sljedbe o Starom zavjetu, kojeg je ona u početku očigledno svagdje bez izuzetka odacila. Ali malo kasnije je popustila od ove dosljednosti; te kao što je već u početku dopustila pojedina mjesta, koja se naime navode u Novom zavjetu, tako se po malo nije opirala pojedinim i čestim odlomcima Staroga zavjeta. U toj su popustljivosti grčki Bogomili daleko pošli, koji „odbacivši sve knjige Mojsijeve i ostale poslije njih pisane primiše Psaltir i knjige 16 proroka“. Ove knjige Staroga i one Novoga zavjeta dijeliše Bogomili u sedam knjiga, naime: Psaltir (1), šestnaest proroka (2), četiri jevanđelja (3. 4. 5. 6.) i poslanice apostolske (7) t.j. poslanice, Djela apostolska i Apokalipsu (Otkrivenje); te kod ovoga se razdijeljenja pozivahu na Priče Solomonove 9,1: „Mudrost sazida sebi kuću i otesa sedam stubova“, podrazumjevajući pod kućom svoju općinu, a pod stubovima one knjige Svetog pisma. Riječi kod Mateja 3,4 tumačili su Bogomili o Mojsijevu zakonu ovako: „Dlake kamiljine jesu zapovijedi Mojsijevog zakona, koji je nečist kao i kamila, jer svojim podanicima dopušta i meso i ženidbu i zakletvu i žrtve i rat i mnoga time slične stvari; kožan pojas da je sveto jevanđelje, koje je na ovčijim kožama napisano“.

I bosanski su Patareni odstupili od one prvobitne dosljednosti, te su od Staroga zavjeta prihvatili Psalme; a zakon Mojsijev i proroke odbacili. Ovo nam potvrđuje rukopis pisan „od ruku Hvala kristijanina na poštovanje slavnome g. Hrvoju, hercegu splitskom i knezu donjih krajeva“, a dovršen „na ljetu rođenja Hristova 1404. u danima episkopstva i nastavnika i svršitelja crkve bosanske g. djeda Radomjera“. Taj rukopis, pisan od bosanskoga „kristijanina“ za vjernika Hrvoja, sadrži sav Novi zavjet ovim redom: najprije četiri jevanđelja (Matej, Marko, Luka i Jovan), onda „apokalipsa Jovana jevanđeliste i apostola“, zatim „djela sv. apostola“, napokon poslanice: Jakova, Petrove dvije, Jovanove tri, Judina i Pavlovih četrnaest. Od Staroga su zavjeta jedino Psalmi, jer se onih osam pjesama na kraju treba smatrati kao dopuna 150

Davidovih pjesama. Što imaše u rukopisu odlomak iz 2. Mojsijeve 20,2-17, to ne pobija gore navedene tvrdnje, jer se ove zapovijedi navode u Novom takođe zavjetu; a napomenusmo da je sljedba primala ona mjesta iz Staroga, koja se navode u Novom zavjetu. Uostalom ove su zapovijedi, kako znamo, kršćanima naložene bile, te su ih se oni u cijeloj strogosti držali. Nije onda čudo, ako su kasnije bile ispisane. Napokon se i to smije dopustiti, da je osoba, koja je sa Mojsijem, toliko usko s ovim zapovijedima skopčana, s vremenom i kod Patarena poštovanija bila, na što nas upućuje i slika prorokova s nadpisom „Mojsije“, ispod pjesme „Izlazak“, u Hvalovom rukopisu.

Prema tome je obseg priznatih svetih knjiga Staroga zavjeta manji bio kod bosanskih Patarena nego li kod grčkih Bogomila, manji bio za knjige proroka. Još se je dalje pomakao zapadni ogranak sljedbe, u kojem je crkva albanska od knjiga Staroga zavjeta prihvatila Psalme, knjigu Jova, knjige Solomonove (priče i propovjednika), mudrosti, knjigu Jošue sina Sirahova, knjige velikih proroka Isaije, Jeremije, Jezekilja i Danila, i 12 manjih proroka; od ovih knjiga da su one, koje su prije razorenja Jerusalima pisane bile, pisane na nebu.

Zatim je crkva albanska samo istorijske knjige Staroga zavjeta odbacila. Još je dalje išao glava naprednijih talijanskih Patarena Ivan de Lugio; jer je primio osim onih knjiga, koje je i crkva albanska priznala, još i istorijske knjige Staroga zavjeta, a time cijelo Sv. pismo, o kojem je mislio, da je pisano na drugom svijetu.

Ovako je sljedba i po pitanju Staroga zavjeta potisnuta bila, da usvoji knjige, koje bi inače po svojim načelima trebala odbaciti. Bogomilima se prigovaralo, da su oni za obranu svoje nauke navodili mjesta iz onih takođe knjiga, koje su inače odbacivali.

Sljedba je knjige Novoga zavjeta i one od Staroga, koje je priznavala, prihvatila sadržajem i oblikom one iste, koje je zapadna i istočna crkva poštovala za Bogom nadahnute. O grčkim Bogomilima imamo razgovjetno svjedočanstvo, da su kod njih, na primjer, četiri evanđelja bila onakva, kakva su u istočnoj crkvi, pa da se nisu „ničim razlikovala“. Ni drugdje ne nalazimo prigovora s protivne strane, da bi Patareni odbacili bili pojedine delove priznatih knjiga, ili da bi ih izokrenuli. Oni su štaviše voljeli na svoju ruku tumačiti riječi i izreke, koje su njihovoj nauci protivne, nego li ih izokrenuti.

Bogomili grčke narodnosti služahu se grčkim Sv. pismom; kao i inače njihovi jednovjerci slovenske i romanske narodnosti. O posljednjima se kaže, da su tvrdili, „da sveto pismo ima bolje razumijevanje u narodnom jeziku (vulgari) nego što imade u latinskom jeziku; s toga su se u crkvenim poslovima služili Sv. pismom na narodnom jeziku“. Oni su uopće prenijeli u svoju crkvu narodan govor, te između ostalih nasprama latinskoj crkvi i to tvrdili, „da latinska molitva ništa ne koristi svjetovnjaku“. Ovo nalazimo potvrđeno i u onim obredima, kojima su se služile crkve francuskih jednovjercaca i kojima su se svojim narodnim jezikom udaljavali od običaja, što su vladali u njihovoj

istokrvnoj braći rimske crkve. Ali prijevod romanskih Patarena, bio on u narodnom ili u latinskom jeziku, kojim su se posljednji služili u prepirci s katoličkim svećenstvom, bio je udesen ne po vulgati nego po grčkom ili slovenskom tekstu.

Ovo nam potvrđuje da je zapadni ogranak sljedbe primio Sveto pismo s vjerom iz istoka, naime iz ruku ili bugarskih ili grčkih Bogomila. Što su se bugarski Bogomili i bosanski Patareni služili slovenskim prijevodom Sv. pisma i što su očigledno ovim jezikom obavljali ostale, također, crkvene obrede, biće nam manje čudno, jer su oni već našli prijevod Sv. pisma kod svoje braće i što je slovenski jezik vladao kod Bugara i Srbal istočne, štaviše i u velikom dijelu Hrvata zapadne crkve. Ovi su dakle Bogomili i Patareni samo prihvatili priznate knjige Sv. pisma u slovenskom jeziku; a one, kao što nam Hvalov rukopis svjedoči, ne razlikuju se ni u prijevodu od slovenskoga Svetoga pisma, koje se ranije koristilo kod Slovena istočne crkve. Prema tome, jednim su se slovenskim prijevodom služili Bugari, Srblji i Hrvati, bilo istočne i zapadne, bilo „kršćanske“ crkve.

Što je sljedba odbacivši predanje, jedino Sveto pismo priznavala za izvor vjere, što je i od Svetog pisma odbacila veliki dijel knjiga Staroga zavjeta, što je ostale knjige koristila na jeziku svojim članovima narodnom, i time razumljivim: sve je to mnogo doprinelo onom, među članovima nerazumevanju znanja Sv. pisma, koje i protivnici priznaju. O bugarskim se Bogomilima pripovijeda, da stalno drže sveto jevanđelje u svojim rukama. Zapadni se jednovjerci njihovi hvale, da znaju u narodnom jeziku Novi zavjet i veliki dio Staroga: da su „ojačani riječima pisma“, veoma rječiti i uvijek na odgovor spremni; pa i sami su isticali, da je kod njih rijedak muškarac ili žena, „koji ne bi znao napamet sveta pisma u narodnom jeziku“.

Dodajmo k tomu još onu neograničenu u sljedbi slobodu u tumačenju svetoga pisma, koja nije bila ničim ograničena, a ni ugledom same crkve. Svaki je član tumačio Sv. pismo onako kako je umio i kako su ga okolnosti nadahnule. Već se Bogomilima prigovarala ova prostodušnost u tumačenju Sv. pisma, kojom su odmah stali alegorički tumačiti svako mjesto iz onih sedam knjiga, ako se doslovno tumačenje, od strane protivnika navedeno, protivilo njihovoj nauci; i voljeli su „odvraćati riječi od pravoga značenja i svojim ih mišljenjima prilagoditi“. I zapadni se jednovjerci njihovi ukoravaju radi toga, što su najrađe u Sv. pismu nazirali alegorički, moralni i mistički smisao, te po tom kalupu sva mjesta tumačili.

Sljedba se dakle kako u svojim govorima i obredima, tako i u raspravama s protivnicima držala toga načela: da svemu što se dokazuje, treba Sveto pismo, i to slobodno tumačeno, služiti vrhovnim autoritetom; a prema tome, držala je za bajku sve, što se govori, a ne potkrepljuje Sv. pismom. Tako smo vidjeli, da su se govori držani kod obreda, na primjer, primanja među vjernike i podjeljenja „utješnja“ imali začiniti „shodnim svjedočanstvima“ iz Sv. pisma.

O tumačenju pak Sv. pisma za utvrđenje nauke naprotiv dotičnoj nauci katoličkoj, neka nam bude dozvoljeno navesti nekoliko primjera iz pregovora Bogomila i Patarena sa suparnicima njihovim.

Bogomili su riječi Novoga zavjeta, koje se odnose na prijetvorbu hljeba i vina u tijelo i krv Gospodnju, protezali na jevanđelje (tijelo) i na (krv), i da su one u tim knjigama izrečene. Oni su nadalje riječi, koje se odnose na Bogorodicu razumijevali kao o „višnjem Jerusalimu“. Oni su riječi apostola Pavla (Djela 17,29): „Ne treba da mislimo da je božanstvo kao kipovi zlatni ili srebrni ili kameni“, tumačili kao o zabrani poštovanju slika. Oni su za potkrepljenje svoje dualističke nauke navodili riječi Sotone kod Mateja 4,9: „Sve ovo daću tebi ako padneš i pokloniš se meni“, te na taj način tumačili mjesta Novoga zavjeta o knezu ovoga svijeta i o mlađem sinu u Gospodnjoj priči. Oni su čudesa Hristova, koja se u jevanđelju navode, izvrnuli u priče ili alegorički ih tumačili; tako oni hljebovi, kojima je spasitelj nahranio narod u pustinji, „nisu bili hljebovi, no četiri jevanđelja i peti Djela apostolska“.

Ova sloboda u tumačenju Sv. pisma daje se još obilnije kod grčkih Bogomila dokazati, kao što smo već nekoliko primjera već naveli. Oni su se za utvrđenje svoje nauke o ishodu Sina i Duha od Oca pozivali na jevanđeosko rodoslovlje o Avramu, Isaku i Jakovu, te kazivali, da je „ono o Sv. Trojici pisano“. Oni su pod pristavom u priči kod Luke 16,1 razumijevali Sotonaela, a pod planinom, na koju je on Isusa odveo (Mat. 4,8), razumijevali drugo nebo, djelo njegovo. Ukratko: grčki su Bogomili u preokretanju smisla svetih knjiga tako vješti i okretni bili, da je njihov protivnik - monah Evtimije rado priznao: „Da bi posao bio i velik i dugačak i lud i nekoristan, kada bi tko htio oprovrći opaka njihova tumačenja pojedinih knjiga“; te se i on sam ograničio na neka tumačenja njihova pojedinih mjesta u jevanđelju sv. Matije 5.

Od ovoga se smjera nisu ni bosanski Patareni odmaknuli, te su odmah prenosni smisao u pomoć pozvali, čim su svoju nauku braneći u tjesnac utjerani. Tako su se oni za utvrđenje svoje dualističke nauke o stvaranju svijeta pozivali na spasiteljevu priču o dobru i zlu stablu. Oni su, kako već spomenusmo, sva mjesta o ženidbi tumačili o mističnoj vezi između Hrista i crkve, između crkve i kršćanina. Oni su pod jagnjetom, kojega je Isus jeo s učenicima, podrazumijevali nebesko jagnje Božje. Oni su pod vodom u Novom zavjetu podrazumijevali Duha Svetog. Oni su pojedina mjesta istrgnuli iz saveza te ih navodili za utvrđenje svoje nauke; tako na primjer: „Apostol veli u Rimljanima (14,21): Dobro je ne jesti mesa i ne piti vina; toga radi mi ne jedemo mesa“; isto tako navodili su riječi: „Višnji ne stanuje u rukotvorinama (Dijela apost. 7,48) za dokaz protiv crkve; riječi Spasiteljeve (kod Mat. 5,33): „Ne kuni se krivo“ za dokaz protiv zakletve, i tome slično.

Ovi primjeri biće dovoljni za razjašnjenje, kako su Bogomili i Patareni sveto pismo tumačili. S toga su se njihovi pravovjerni protivnici u svojim prepirkama ograničili na ispravljanje njihovih tumačenja, dokazujući hermeneutički da je

ono krivo; a polemika se vodila samo na osnovu Novoga zavjeta, koji je bio za obje stranke autoritet.

Ovdje nam se nameće zanimivo pitanje: Da li je kod Bogomila i Patarena osim Svetoga pisma bilo i drugih knjiga za razjašnjenje njihove nauke i po-buđenje pobožnosti?

Postoje izričita svjedočanstva da je sljedba, kako na istoku, tako na zapadu priznavala uz Sveto pismo i druge knjige, koje je ona, kao svete, poštovala i veliki im ugled dodeljivala. Jurve Kozma je Bogomilima svoga doba prigovarao, da oni, odbacivši predanje crkve „smišljaju neke basne“ za potkrepljenje „svoje nauke“. Ima, nadalje, slovenskih dokumenata, koji izričito napominju „krivovjerske knjige popa Bogomila“; tako se u raspravi o „jeresima“, sadržanoj u zborniku novgorodske knjižnice sv. Sofije iz XV vijeka, kaže da se pod „jeretičkim knjigama Bogomila popa“ ne podrazumijevaju knjige Sv. pisma, i da taj „Bogomil pop“ nije drugi, nego osnivač sljedbe; jer drugoga jeresi-jarha ovog imena povjest ne poznaje. Prema tome, pisac je one rasprave poznavao „eretičke knjige“, za koje se smatralo da su od bugarskoga popa Bogomila. Postoji drugi spomenik slovenski, koji izrijekom navodi jednu od „jeretičkih knjiga“ popa Bogomila. U popisu, naime „o knjigama istinitim i laž-nim i o sujeverju“, u tom popisu navode se najprije knjige Svetog pisma Sta-rogoga i Novoga zavjeta, te knjige svetih otaca, naime Ivana zlatousta, Grgura bogoslova, Vasilija, Ivana bogoslova, Ivana Damaskena, Ivana bugarskoga egzarha, Ivana ljestvičnika, Kirila aleksandrinskoga, Kirila jerusalimskoga, Kirila „slovenskoga“, Petra ruskoga. Ovo su knjige „istinite“, knjige, „koje valja čitati i uvažiti“. Među knjigama drugoga reda t.j. među „lažnim“, kojih ne valja čitati i uvažiti, navodi se spisi „O drvu Kristovom“ bugarskog popa Jeremije. Ali ovo, što se ovdje podmeće bugarskom popu Jeremiji, pripisuje se drugdje popu Bogomilu. A inače poznato je, da je bugarski pop Jeremija i bugarski pop Bogomil jedna osoba, osnivač naime nove sljedbe. Iz svega se toga vidi, da je stara književnost slovenska priznavala popa Bogomila za pisca „jeretičkih i lažnih knjiga“ i da mu je spis „O drvu Kristovom“ pripisivala. Ovaj je spis pravovjernim krsćanima bio zabranjen kao poguban pravovjери; s toga je bio priznat biti samo u sljedbi popa Bogomila.

Kod srpskih se Bogomila također napominju uobće „knjige nečastive“ koje je Stjepan Nemanja našao kod njihovog načelnika i dao spaliti; toga se radi ne može misliti da su ove knjige bile Sveto pismo, koje se nije ni kod Bogomila razlikovalo od pravovjernih. Ovim su putem te „knjige nečastive“ prešle k bosanskim Patarenima.

I kod grčkih Bogomila imamo svjedočanstvo da su oni, osim Svetog pis-ma, upotrebljavali knjigu „Vizija Isaije“. Postoji i u slovenskom jeziku spis sa istim imenom među lažnim knjigama, koje je crkva pravovjernima zabranjiva-la. Ova je knjiga došla k zapadnim Patarenima u latinskom prijevodu, jer je i kod njih ova knjiga u velikom ugledu bila. Nadalje je kod Bogomila i Patarena

bila u upotrebi „Knjiga sv. Jovana apostola” ili bolje „Pitanja sv. Jovana i odgovori Hrista gospodina.” Postoji ova knjiga, u čijem se rukopisu u inkvizitorskom arhivu karkasonskom, čita na kraju ovaj komentar: „Ovo je tajna jere-tika Konkorecija, prenešenih iz Bugarske svom episkopu Nazariju, puna greša-ka.” Iz ovoga se komentara vidi razgovijetno, da je patarenski biskup Nazarije doneo ovu knjigu iz Bugarske među talijanske Patarene crkve od Konkoreca (Concorezza). Ovaj Nazarije biće onaj isti biskup, kojeg je Reiner Sachoni poz-navao i o njemu ovaj komentar zabilježio: „Ali neki od njihovih episkopa (tj. crkva od Konkoreca), kao najstariji Nazarije, pre mene Reinhero i mnogi drugi, nekoliko puta je rekao da je Presveta Djeva bila anđeo... i rekao je da je nas-ledio ovo učenje od episkopa i sina starešine bugarske crkve, a od tada je prošlo skoro 60 godina.”

Pošto je Reiner ovo pisao „godine sadašnjeg gospodara 1330. godine,” to je biskup Nazarije bio u Bugarskoj oko god. 1170. Ovom je prilikom Nazarije, tada mladić, mogao dobiti u Bugarskoj knjigu sv. Jovana i donio je u gornju Italiju, te je ondje raširio kao biskup crkve u Konkorecu, odakle je knjiga preš-la i u južnu Francusku među Katare. Već nas ova vijest upućuju, da „knjiga sv. Jovana” nije bila izvorno sastavljena na latinskom jeziku. Ovaj nagovješ-taj pokazuje nesumnjivo da je u pitanju grčki rukopis iz XVI vijeka u knjižnici mletačkoj sv. Marka, koja sadrži onu knjigu u grčkom jeziku. Odavde se vidi, da su „pitanja sv. Jovana” korišćena bila kod grčkih Bogomila na grčkom, a kod zapadnih jednovjercaca njihovih na latinskom jeziku, pa da „pitanja sv. Jovana” jesu samo prijevod, kojega je po svoj prilici sastavio onaj isti Nazarije, koji onu knjigu donese iz Bugarske u Italiju. Ali ovo nas upućuje i na to, da je ova knjiga bila u upotrebi također kod bugarskih Bogomila očigledno na slovenskom jeziku, a nije nevjerovatno da je odatle učinjen onaj latinski prije-vod. Imade dva odlomka u slovenskom jeziku u sinodalnoj knjižnici moskov-skoj, u rukopisima iz XV i XVI vijeka, koji se po naslovu slažu s onom grčkom i latinskom knjigom; da li se i sa sadržajem slažu, to ćemo kasnije razložiti.

Iz ovih dakle izvoda razumemo: da je sljedba uz Sveto pismo imala i drugih knjiga; da su ove knjige zajedničke bile njenom istočnom ogranku i zapad-nom, kao što se nesumnjivo zna o knjizi „Vizija Isaije” i o knjizi „pitanja sv. Jovana”, i da su one, kao što su nauka i sistem sljedbe, sa istoka prenesene na zapad.

Odgovorivši na prvo pitanje možemo sada prijeći na drugo, ne manje za-nimljivo: Jesu li naime ove knjige, koje su prema navedenim svjedočanstva-ma bile u upotrebi kod Bogomila i Patarena, niknule u krilu sljedbe i kod njih jedino priznavane?

Počnimo s knjigom „Vizija Isaije”. Do sada se nije ni jedan njen rukopis našao, na kojem bi, kao na onom „Pitanja sv. Jovana”, zabilježeno bilo, da dolazi od Bogomila ili od Patarena. Ali sačuvala nam se „Vizija Isaije” u la-tinskom i etiopskom jeziku. U prvom je ona izdana još god. 1522. u Mlecima

kod Jakova de Leuco po Trevisancu Antunu Fanti u jednom zborniku, a pod naslavom: „Divna vizija Isaije“. Kada je oxforski prof. Lawrence god. 1819. izdao etiopski prijevod knjige „Vaznesenje Isaije“, obraćena je pažnja i na ono malo zaboravljeno izdanje mletačko, te se upoređenjem opazilo, da i „Vaznesenje Isaije“ sadrži prema drugoj recenziji onu viziju. „Vaznesenje Isaije“, naime, može se po svojoj sadržini razdijeliti u dva glavna dijela: od kojih prvi (glave 1-6) pripovijeda o smrti Isaije pod kraljem Manasom, drugi (glave 7-11) o vaznesenju i viziji Isaije. Prvi je dijel u „Vaznesenju Isaije“ kao uvod, a drugi je sama po sebi „Visija“, koja je mogla i sama po sebi stajati, kao što je zbilja u rukopisu, iz kojega je mletačko izdanje poteklo. Pa ova nam „Vizija“ po svoj prilici predstavlja onu knjigu „Vizija Isaije“, koja bijaše poštovana kod Bogomila; grčki se izvornik nije do sada našao, a latinski prijevod imao je biti učinjen u Italiji, kao što nam potvrđuje riječ „slava“ u VII,9: „I njegova sila koja se odupire slavi Božijoj“.

Grčki je rukopis mogao doći u Italiju upravo onako kao sto vidjesmo kod „Pitanja sv. Jovana“, te je ondje za Patarene bio preveden. Drugi dijel „vaznesenje“ t.j. „vizija“ prijaio je svojom sadržinom nauci Bogomila, s toga je mogao kod njih, i bez onoga uvoda, prvoga naime dijela, biti prihvaćen. Ondje, naime, prorok pripovijeda svoju, poslije smrti „viziju, koja nije bila od ovoga svijeta nego o stvarima sakrivenim svakoj materiji“, viziju, koju mu je anđeo pokazao i tumačio; „uzadaosmo - veli - ja i on na svod i ondje vidismo veliki boj Sotone i snagu njegovu opiruću se slavi Božjoj“. Ovaj boj anđeo ovako tumači: „Ovo je boj Đavola, i neće mirovati dokle ne dođe onaj, kojega hoćeš vidjeti, i ubiće ga duhom snage svoje.“ Onda je prorok bio podignut nad svod, „što je prvo nebo, i vidi prijestol u sredini, na kojem sjedaše anđeo u velikoj slavi, i anđeli sjedahu njemu s desna i lijeva“. Pjevanje anđela tumači vođa ovako: „Pjesme šalju velikoj slavi Boga, koji je nad sedmim nebom, i sinu njegovom ljubljenu“.

Onda je prorok uzdignut na drugo nebo, pa kada je pao na lice pred prijestoljem da se klanja, prepriječi ga vođa veleći: „Ne klanjaj se anđelu i prijestolju ovoga neba.“ I tako je prorok prošavši kroz treće, četvrto, peto i šesto nebo, od kojih, svako je više bilo sjajnije od nižega. „Kada uzadaosmo na sedmo nebo, vidjeh ondje divno i neopisivo svjetlo i nebrojene anđele, i vidjeh pravednike oproštene o telesnih haljina i odjevene u uzvišene haljine, i bijahu u velikoj slavi stojeći, na svojim prijestolima ne sjedahu i vijenci slave ne bijahu na glavama njihovim.“ Ove će pravednike posaditi na prijestol tek Sin Božji poslije svoga dolaska: „I knez onoga svijeta posegnuće svojom rukom na Sina Božjega i ubiće ga i objesiće ga na drvo, i ubiti ne znajući tko je.“ Onda mu neki od svih slavniji anđeo otvori knjigu, u kojoj „bijahu ubilježena djela svih ljudi“, te zatim klanjaše se prorok „Gospodu sve slave: „Ovo je živi, jedini, vječni, u uzvišenoj vječnosti i počivajući među svetima, čije ne možemo

podneti niti imena ni pogleda, koji je proslavljen od Sv. duha u ustima svetih pravednika“.

Prorok je iz ustiju „vječnoga“ čuo ovu zapovijed svomu sinu: „Izađi i siđi kroz sva nebesa, i budi u svijetu i idi sve do anđela, koji je u paklu, preobrazujući se po spodobi njihovoj, i neće te poznati ni anđeli ni knezovi onoga vijeka.“ Tako je i bilo; „kada je Božji sin sišao u peto nebo, ondje se odmah preobrazio zbog onih anđela; i nisu mu ovi pjevali i nisu mu se klanjali; jer je bio po prirodi kao oni.“ Isto tako sišavši u treće, drugo i prvo nebo, svagdje se preobrazio u prirodu onih anđela, koji su stanovali u onom nebu; „i siđe k anđelima, koji bijahu u onom zraku, i preobrazi se kao jedan od njih“.

Kao što se iz tih izvoda vidi, Bogomili mogahu u „viziji“ nazrijeti potvrdu svoje nauke o Bogu, njegovom Sinu i drugom svijetu. Oni su u njoj našli jedno, nad svim anđelima, na sedmom nebu stolujuće uzvišeno vrhovno biće; ono je biće uzvišenije ne samo od anđela, nego i od Sina Božjega i od Sv. Duha. Sin Božji, pošavši na zapovijed Očevu na svijet, preobrazio se u anđela; nije dakle primio ljudsko tijelo. Sotona stanuje na visini između zemlje i prvoga neba, na svodu (firmamentum) i ondje, poput Sotonaela, vodi boj protiv slave Božje; on je i Sina Božjega ubio.

Da li je ova „vizija Isaije“ nastala u krilu sljedbe? Nipošto; ona je mnogo starija od Bogomila. Prvi dijel „uznesenja“ bijaše poznat već crkvenim piscima Justinu i Tertulijanu, kao što se naslućuje iz nekih mjesta u njihovim djelima, a Origenu, kao što neki izvodi svjedoče, bijaše nesumnjivo poznat. Ovaj, dakle, dijel postojao je svakako u II stoljeću; a neka u njemu nagoviještanja dopuštaju nam zaključiti, da je on bio sastavljen u I vijeku za vreme carevanja Neronova, po svoj prilici god. 68-69. Pisac mu je imao biti pokrštenu Judejac, koj je svom proizvodu stavio za osnov judejsko predanje o smrti proroka Isaije, i kabalističke poglede o sedam nebesa. Drugom se dijelu t.j. viziji trag nalazi tek kod Epifanija, i kod sv. Jerolima, kod kojega se navodi kao „vaznesenje Isaije“. Vizija je dakle postala svakako u IV ili V vijeku, te je imala prvomu dijelu priključena biti kao njegov dodatak; a u tom savezu dođe do nas u onom etiopskom prijevodu. Ova je knjiga poštovana bila u gnostičkoj sljedbi Azije, Španije, i odande je, po svoj prilici, prešla među srodne joj Maniheje i Pavličane, a odavde među Bogomile i Patarene.

Još su razgovjetnije izražene misli Bogomila u drugoj knjizi, naime Sv. Jovana. Ona je sastavljena poput razgovora između Jovana apostola i Isusa Krista, kada je on „ležao na prsima“ svoga učitelja. Jovan uzevši povoda od izdajstva učinjenog od strane Jude, u kojega „uiđe sotona“, zapita učitelja: „Gospodine, prije nego li pade Sotona, u kojoj bi on slavi kod tvoga Oca?“ I reče mi: „Bijaše u toj slavi, da je uređivao sile nebeske; ja pak sjedah kod svoga Oca; on je redao svakoga nasljednika Oca, i silažao s neba na najnižje strane i odande uzlažao do prijestolja nevidljiva Oca.“ Otpadnuće Sotone, ovako se predstavlja: „Vidjevši slavu, koju imaše pokretač nebesa, zamisli

svoj prijestol postaviti nad oblake nebesa i htjede biti jednak Svevišnjemu; i sišavši u zrak reče anđelu zraka: „Otvori mi vrata zraka“, i on otvori mu vrata zraka; i sišav niže, nađe anđela koji držaše vode, i reče njemu: „Otvori mi vrata voda“, i otvori mu. I prešavši nađe sve lice zemlje pokriveno vodama.“

Tada je Sotona zaveo najprije ona dva anđela, rekavši im: „Sve je ovo moje; ako me poslušate, staviću moj prijestol u oblake i biću jednak Svevišnjemu, i uzevši vode od gornjega svoda sakupiću ostala mjesta morska, i poslije toga neće biti vode na licu zemlje, i carevaću s vama u vijeke vijekova.“

Onda je Sotona uzašao k drugim anđelom do petoga neba, te zaveo mnoge. Tada je Sotona od Boga izagnan „iz stolice Božje i pristavništva nebeskoga“ i s njim trećina Božjih anđela.

Onda se opisuje kako je Sotona, stanujući sada „na svodu“ (firmamentum), upotrebivši mir, koji mu dade „milosrdan otac“ kroz sedam dana, stvorio svijet i čovjeka. „Osim toga izumi i učini čovjeka na svoju prirodu, i zapovjedi anđelu trećega neba, da uđe u tijelo od blata; i uzme od njega i učini drugo tijelo na priliku žene, i zapovjedi anđelu trećega neba da uđe u tijelo žene.“ Ovdje se izražava nauka sljedbe o stvaranju čovjeka i o njegovoj duši, koja je anđeo otpao iz neba.

O prvom grijehu pripovijeda se, da je „đavo ušao u zlu zmiju i zavede anđela, koji bijaše u liku žene, i izlije brat njegov požudu grijeha i učini požudu s Evom, zmijinim očaranjem. I zato se oni, koji čine požudu đavola - svoga oca, zovu sinovi đavola i sinovi zmijske sve do konca ovoga vijeka“.

O sjedinjenju duha s tijelom u čovjeku ovo se kaže: „Od otpalih iz neba anđela, ulaze u tjelesa žena i dobiju tijelo iz požude tijela, i duh se rodi od duha i tijelo od tijela, i tako se vrši carstvo Sotone u ovom svijetu i u svim narodima.“ Ovo će carstvo trajati sedam dana t.j. vijekova; ono se izražava naročito u Starom zavjetu, u kojem su Enoh i Mojsije poslanici Sotone.

O slanju Božjega Sina ovako se kaže: „Kada je moj otac zamislio odaslati me na svijet, posla preda mnogom svoga anđela, po imenu Marija, da me primi; ja pak sišavši udoh kroz uho i izađoh kroz uho.“ Ovo doznajući Sotona „posla anđela, Iliju proroka, koji se zove Jovan Kristitelj, krsteći vodom“. Isus nadalje tumači, da se čovjek krštenjem vodom ne može spasti; navodi, da se molitvom Gospodnjom upravo Bog slavi; o ženinbi kaže: „Jovanovi se učenci žene i vode na ženidbu, moji se pak niti žene niti udavaju, nego jesu kao anđeli na nebu.“ Na kraju se govori o koncu svijeta i posljednjem sudu, poslije kojega „će izaći dusi iz tamnica nevjernika, i čuće se glas Sina Božjega, i biće jedno stado i jedan pastir; i onda biće Sotona svezan s cijelom vojskom svojom i bačen u jezero ognjeno; i proći će Božji Sin sa svojim odabranim nad svod, i zatvoriće Đavola, svezavši ga jakim nerazriješivim verigama.“

Svakome će, u ovim već izvodima, padati u oči, kako je u toj knjizi jasno opravdana nauka Bogomila i Patarena o Bogu, o stvaranju svijeta, o čovjeku i njegovoj duši, o upućenju Sina Božjega, o Mariji i Jovanu, o pravim kršćani-

ma, o molitvi i kraju svijeta. Kada i ne bi bilo onoga zapisa na jednom rukopisu, te ne bismo ni znali odakle je knjiga došla, sam bi nas sadržaj uputio na ovu sljedbu.

Inače, postoji pitanje o slovenskom spisu jednoga naslova. U jednom mu je rukopisu pravi naslov: „Reči svetoga Jovana Bogoslova o dolasku Gospoda, kako će doći na zemlju“, a u drugom: „Iskaz svetog Jovana Bogoslova kada je na gori Tavor pitao Gospoda Boga našega Isusa Hrista“. Onaj latinski i ovaj slovenski spis služu se po pitanju forme t.j. i u jednom i u drugom pita Jovan, a Isus Krist odgovara. Ali razlikuju se već u tom, što se u latinskom navodi taj razgovor još za života, a u slovenskom pak „nakon vaznesenja Gospodnjeg“, zatim što se u slovenskom raspravlja samo onaj predmet, drugi dolazak Hristov, koji se u latinskom raspravlja na kraju.

Veća je razlika u sadržini i smjeru spisa. U latinskom se spisu drugi dolazak Hristov raspravlja u smislu nauke krivovjerske; dok se ono u slovenskom razlaže pravovjerno s legendarnim podacima. Prije konca svijeta nastaje godine plodne, onda će doći antihrist, čija se slika potanko opisuje; Bog će protiv antihrista poslati Enoha i Iliju. Ovo je u suprotnosti sa pogledima bogomilskim o prorocima Staroga zavjeta, među kojima se u latinskom spisu izričito Enoh napominje kao poslanik Sotone. Odavde smijemo zaključiti, da izvor slovenskog izdanja nije istovjetan s onim latinskim; i da Bogomili slovenski nisu koristili ovaj slovenski spis. A pošto latinski spis razgovijetno razvija nauku sljedbe, te je s promišljenim smjerom od početka do kraja ističe, to mislimo, da je on na istoku kod Bogomila sastavljen u formi, u kojoj behu ona pravovjerna „pitanja“ sastavljena. Time se ipak ne isključuje, da nisu Bogomili iz drugih spisa pojedina mjesta prenijeli u taj svoj proizvod.

Još nam je potrebno koju riječ reći o onom spisu, koji se popu Bogomilu izričito podmeće, naime „o drvetu krsta“. Postoji, kao što napomenusmo, jedan slovenski tekst, o kojem se ipak ne kaže, da dolazi od Bogomila; s toga ćemo se osvrnuti na njegovu sadržinu. U toj se raspravi pripovijeda, odakle su drva, na kojih bijahu raspeti Isus Krist i dva razbojnika. Za naše je pitanje zanimiv taj odgovor, gdje se Satanael ponosi kao stvorac; predstavlja se kao protivnik Bogu, kojem stvaranje kvari, te postaje Đavo tek poslije izagnanja iz raja - sve misli, koje se ne nalaze u Bibliji i ne mogu se s pravovjernim predanjem u sklad dovesti. O drvu se onom, nadalje pripovijeda, da izraste „na tri stuba; jedan stub Adam, drugi stub Eva, treći stub u sredini sam Gospod“; a kada sagriješi Adam i Eva, tada pade Adamova čast u rijeku Tigar, a Evina čast pade u raj, da za vrijeme Potopa izadje na vodi potopnoj.

Od rajskoga drva spleten vijenac donese anđeo „Sifu“, da ga svomu ocu Adamu stavi na glavu, kada on umrije, i Adam bude s ovim vijencem pokopan. Odavde uzraste drvo, na kojem raspeše Isusa. Drvo, na koje raspeše „vjernoga razbojnika“, izraste iz tri glavna, koje Lot, sagriješivši, za pokajanje donese od rijeke Nila. Treće drvo, na koje raspeše nevjernoga razbojnika,

izraste iz onoga drva iznesena Potopom, koje je kasnije Mojsije „krstaobrazno“ posadio u rijeku gorke vode, koja je na to postala slatka, da je Izraeličani mogu piti. O drvu, koje je izraslo na Adamovoj glavi pripovijeda se i to, da na volju cara Solomona „izvadiše demoni drvo s korenom, izvadiše glavu Adamovu iz korena i preneseše u Jerusalem“. Ovdje se opet demoni ukazuju.

Vrijedno je napomenuti, što se o rajskom drvetu piše u bogomilskoj knjizi sv. Jovana: „Osuđivač zla je tako mislio sa svojom genijalnošću, da bi napravio raj i doveo ljude, i zapovedi da ih dovedu, a Đavo je zasadio trsku usred vrta; i tako je zli Đavo sakrio svoju genijalnost, da ni oni sami ne znaju njegovu prevaru“. I ovdje se Mojsije stavlja u savez s onima trima drvima: „Poslao je (Sotona) anđela i uzeo tri štapa i dao ih Mojsiju da me razapne, koji se sada čuvaju za mene.“ U onoj raspravi „o Kristovom drvetu“ može svakako misliti, o čemu se može s punim pravom sumnjati, da bi bile potekle iz pravovjerne glave; one su svakako Bogomilima toliko srodne, koliko misli u knjizi „Vizija Isaije“. Drugo je, na što se ne može izvjestno odgovoriti, da li nam oni rukopisi i sadržinom predstavljaju upravo onaj spis „o drvetu raspeća“, koji je pop Bogomil, prema navedenim svjedočanstvima „slagao“.

Ova tri spisa: „Uznesenje“ i „Vizija Isaije“, „Pitanja svetog Jovana“ i „O drvetu raspeća“ idu s gledišta istočne i zapadne crkve među „apokrifne“ knjige, ili kako se u slovenskim dokumentima zovu među „lažne“ knjige. Ali ona tri spisa nisu jedini apokrifi u staroj slovenskoj književnosti, koji su u novije doba nađeni i često objelodanjeni.

Ako ove slovenske, grčke i latinske apokrifne knjige po samom imenu navedemo, naslućivaćemo da oni slovenski apokrifi nisu izključivo svojina slovenske književnosti. Jezik i sadržina slovenskih apokrifa dotjeruje ovu slutnju do izvjestnosti. Premda se u novije doba našlo apokrifa, kojima je slovenski jug bez svake sumnje domovina, iako ima i u ruskim knjižnicama apokrifa, koji svoj polazak sa juga posvjedočuju srbskom i bugarskom recenzijom, to se ipak veći dijel slovenskih apokrifa sačuvao u Rusiji i u ruskoj redakciji. Ali o daleko se većem dijelu ovih apokrifa, koji su sada u Rusiji i u ruskoj redakciji, ustvrditi može te se ovo i priznaje, da im Rusija nije kolijevka, nego da su ovi apokrifi, kao nekada Sv. pismo, došli onamo iz slovenskoga juga. Ali ovi su južni dokumenti tokom vremena u Rusiji u sadržaju i obliku u toliko promijenjeni, da se ruska lažna knjiga u svojem kasnijem vidu daleko razlikuje od svoga bugarskoga ili srbskoga prototipa; a to tim više što je jedan te isti apokrif nekada bio rasprostranjen u više samostalnih redakcija. Time bi se slovenski jug, kolijevka dakle bogomilske sljedbe, priznavao domovinom slovenskih apokrifa; ali on im jeste domovina samo po pitanju jezika i prvobitne upotrebe; dok se o većem dijelu tih slovenskih apokrifa može izvjestno dokazati, da su prevedeni iz grčkoga izvornika.

Sada nam se nameće pitanje: može li se o kojem od onih slovenskih apokrifa dokazati, da su u upotrebi bili kod Bogomila i Patarena?

Apokrifi se mogu uopće razdvojiti u dva reda: u prvi idu oni, koji se svojom sadržinom direktno protive nauci, moralu i svrsi svetih knjiga Staroga i Novoga zavjeta; u drugi, koji se svojom sadržinom svemu tome ne protive, štaviše kao da podstiču vjeru i moral vjernika da ih ukrijepe i dopune. Prvi su apokrifi niknuli izvan pravovjerne općine; apokrifi Staroga zavjeta nastadoše primjerom poganskih knjiga u doba, kada su narodni vjerozakonski sistemi propašću prednjoazijskih država izgubili svoj samostalan značaj, te se razplinuše u smjesi raznolikih mitologijskih predstava. Ličnosti biblijskog Starog zavjeta postadoše u apokrifnim knjigama onog doba istovjetne s mitologijskim ličnostima poganstva: Adam bijaše osoba, koja po istočnim kosmogonijama postade iz prauzroka svih stvari; on je postao pisac, koji je u podmetnutim mu knjigama zabilježio tajne zakone prirode i nepromjenljiv tok događaja; biblijski Ham beše, prema persijskom Homu (Zoroastru), pisac magičnih knjiga; Avram, biblijski praotac izraelskoga naroda, prema Balu, mističkom praoocu semitskih plemena, bude tvorac pisma, prvim astrologom, piscem zvjezdoslovnih knjiga, ocem babilonske mudrosti; Mojsije, odgojen u Misiru, bude kao Hermes trismegistes piscem knjiga u kojima se razlaže mudrost starih Misiraca. Tako budu sve znatnije biblijske ličnosti pomoću paganskog sinkretizma onog doba preobražene; u dotičnim apokrifima kao tumači tajni prirode i povjesti pomoću nadzemnih bića; s toga im se stavlja u usta razlaganje stvari, koje ne može, po razumu istočnjaka, čovječja mudrost shvatiti.

Apokrifi ovoga reda bijahu prihvaćeni u tadašnjim judejskim sektama, kod mističkih terapeuta, judejskih magova i čudotvoraca. Ali u prvo, takođe, kršćansko doba nicahu ove vrste apokrifa u sektama judejsko-kršćanskim i istočno-dualističkim. U isto su doba postajali apokrifi Novoga zavjeta oponašanjem njegovih kanonskih knjiga, na koje su se oni više oslanjali nego li apokrifi Staroga zavjeta na njegove kanonske knjige. Tako su postala apokrifna jevanđelja, Djela apostolska, poslanice i objave apostolske, i to veoma rano u krilu judeo-kršćanskih i istočno-dualističkih sekti, koje su htjele svoju vjeru utvrditi takvim falsifikovanim knjigama.

Lako se da shvatiti razlog, što su apokrifi drugoga reda najprije prevedeni u različite jezike, naročito na slovenski, i što su se ovi prijevodi najviše raširili. Pojedini odlomci ovih apokrifa kao da su primani bili takođe izvan crkve. Biće nam dozvoljeno nagovijesiti, da nisu Patarenima bili nepoznati takvi apokrifi, koji služe za razjašnjenje i popunjenje priznatih sljedbom svetih knjiga, premda inače ne služe za utvrđenje njezine posebne nauke. Sljedbi su inače prijali apokrifi istočno-dualističkih sekti, na koje nas upućuju drugdje navedeni u duhu dualističkom sastavljeni odlomci kod Bogomila i Patarena o Satanaelu, o stvaranju svijeta i prvog čovjeka od Satanaela, o rođenju Kaina i sestre mu Kalomene iz odnosa Satanaela s Evom, o općenju Satanaela s osobama Staroga zavjeta, o doketizmu po pitanju ličnosti Spasiteljve itd.

Oni slovenski apokrifi, kod kojih su ovi pogledi većom ili manjom jasnoćom izraženi, pobuđuju kod nas misao, da su nekada kolali među Bogomilima i Patarenima, pa bilo da su kasnije, dodatkom odlomaka iz pravovjernih apokrifa, preobraženi. Apokrifi svedeni u narodne pripovijesti bijahu veoma prikkladni, da se tim putem kriva vjera u narod prenese; a ovim se sredstvom sljedba obilno poslužila. Znamo to, da su bugarski Bogomili „svoja učenja spletali u neke bajke“, a nigdje nije takvih „bajki“ bilo toliko, koliko u Bugarskoj, te su i apokrifi u Rusiji nazivani „bugarske basne“. Ovakva narodna pripovijest, koja je iz apokrifa potekla, i to apokrifa prvoga reda, korišćena kod Bogomila, sačuvala nam se u narodnoj bugarskoj „skazki“ - „Stvaranje svijeta“, pa je vrijedno priopćiti je ovdje u jedno dijelu. Ona počinje ovako:

„U početku ne bijaše ljudi niti zemlje; svuda bijaše voda; bijaše samo Bog i Đavo, koji su živjeli svuda zajedno“. Ovdje se, dakle, izražava nauka bogomilska o dviju vječnih načela, dobra i zla. Taj se dualizam izražava i u stvaranju svijeta, jer ako i jest ovo potaknuto Bogom, koji da je jednom kazao Đavolu: „Hajde da stvorimo svijet i ljude“, to znači da je i Đavo sudjelovao kod stvaranja, jer je on uronivši pod vodu izneo malo zemlje. Ali i ovdje se izražava suprotnost između dobrog i zlog načela, pošto Đavo dva puta ne htjede uronivši reći: „Božjom i mojom silom“, kako mu Bog kaza, nego „mojom i Božjom silom“.

„Ovu zemlju stavi Bog nad vodu i učini komad zemlje“, ali to se Đavolu dalo na žao, te lukavo nagovori Boga neka se legnu spavati, a zamisli tada Boga u vodu baciti. Bog se napravi kao da spava; Đavo ga nosi prema vodi na tri strane, ali svagdje zemlja narasla; jer je tim hodom Đavo križ učinio i zemlju Bogom blagoslovio. Đavo razljućen otide; tada stvori Bog anđele, a vrag jarca. Bog pošalje anđela „vojna“ k Đavolu; ovaj dojaše na jarcu, ali ismijan od anđela odmah odbjegne čudeći se, kako se Bog ne može domisliti, da križem spriječi množenje zemlje, radi čega ga je bio na savjet pozvao.

Svagdje se dakle izrazuje dualistička misao o suprotnosti obiju načela.

Bog stvori, doduše, čovjeka iz blata; ali ljudi počеше veoma umirati; na što Bog zovne Đavola da u društvu živi. Đavao se skloni pod uvjetom, da mrtvi budu njemu, a živi Bogu. Taj je savez između Boga i Đavola trajao četiri tisuće godina t.j. tokom Staroga zavjeta. No, pošto je Đavolu više ljudi, no Bogu, u dio padao, posavjetova se Bog kod Avrama, Mojsija i Josifa, kako bi onaj savez prekinuo. Na kraju je sam Đavo izjavio, da Bog ne može onaj savez prekršiti, ali da može „njegov sin, ako samo učini da se rodi od nekog duha, a ne kao što se drugi ljudi rađaju“. Tako je i bilo; Bog učini buket od bosiljka, legne, metnuvši ga pod pazuh, sažali se da „se sin rodi od Duha Božjega“; posla ovaj buket po anđelu Gabrijelu „blagočestivoj Mariji, sestri Jordanovoj, koja pomirisavši buket ostane u drugom stanju“; ali ne rodi običnim načinom, jer se Isus Krist rodi od Duha Božjega i izađe kroz rupu, koju je Jordan bio sulicom (malo ratničko koplje) učinio nad sisom svoje sestre. U toj, dakle,

pripovijetki, prolazi nebesko tijelo Sina Božjega kroz prsa, umjesto kroz uši Marije.

Tada se zametnuo boj između Isusa Krista i Đavola, a ovaj, videći kako se raspada onaj savez učinjen s Bogom, zavede Židove da ubiju Isusa Krista. - Ovakvo se prilagođavanje dualističkih pogleda s Biblijom izražava takođe u onom apokrifu sv. Jovanu, samo što pripovijetka, koja je prolazila kroz tolika usta, nosi prostiju odjeću. U takve su pripovijetke umjeli Bogomili odjenuti svoju nauku, te je pristupačnom učiniti. Ovaj je običaj zavladao cijelom sljedbom, jer znamo da je i zapadni njen ogranak skupljao vjerovjerske pripovijetke i pjesme, koje su se razilijegale po pašnjacima, poljanama i gorama.

U ovom nacrtu navedoh one apokrifne, koje starina pripisuje Bogomilima i Patarenima, i obratih pažnju na ostale „lažne knjige“, ostavljajući razvitak ovoga pitanja dobu, koje će nam sakupiti obilniju građu.

VI. Položaj općine u kršćanskom svijetu

Razloživši nauku i ustrojstvo vjerovjerske općine Bogomila i Patarena možemo na kraju potaknuti i razjasniti pitanje o njezinu položaju u kršćanskom svijetu onog doba. Sama se općina, kako česće primjetismo, držala za jedinu pravu crkvu Hristovu, koja je sačuvala prvobitnu nauku Isusa Krista i apostola, kako se ona sadrži u svetim knjigama Novoga zavjeta, vjeru dakle jedino spasonosnu i čistu od svakoga primjesa ljudskih predavanja. Ona je držala, da se crkva katolička, kako istočna, tako i zapadna, odmetnula od vjere propovijedane od strane Isusa Krista i apostola, od kako je postala vladajućom, zaronivši u svjetske poslove, stvorivši tekstove koji nisu u Svetom pismu osnovani već crpeni iz predanja, i odaljivši se od one jednostavnosti u unutarnjem ustrojstvu i bogoslužjenju svom, kojom se odlikovala Hristova crkva prvih triju vijekova. Ona je napokon držala, da se je ova prava Hristova crkva, pošto se vladajuća od nje odmetnula, sačuvala najprije na istoku u zabiti, dok ojačavši se ne stupi na javu, na zapadu u XII stoljeću. Zastavu je vjere Isusa Krista javno razvio bugarski pop Bogomil, preko koga bude ona vjera iz skromnosti na vidik iznesena i raširena po istoku i zapadu.

Ovoga se stanovišta držala sljedba naspram ostalom svijetu kršćanskom. Niti je ona svoju vjeru smatrala ljudskim izumom, niti obnovom vladajuće crkve katoličke. Odavde ne nalazimo nigdje traga, da bi sljedba bilo kojeg od učitelja bila držala za svoga početnika i osnivatelja; štaviše, njihova se imena nigdje ne spominju ni u istom bogoslužjenju, pa bi im se uspomena zatrla bila, da ih protivna strana potomstvu ne preda. Osnovateljem sljedbe bijaše, po njezinom pogledu jedini Sin Božji, a njezini učitelji jedini apostoli; nosilac Hristove vjere bijaše svaki „kršćanin“ bez razlike. U tom su pogledu Bogomil, Mihail, Teodor, Dobro, Stefan, Vasilij i Petar u Bugarskoj, Vasilij i Niketa u Bizantiji, Dragiša, Ljubin, Dragota, Pribiša, Ljuben, Rađoš, Vladoš i djedi Miro-

slav, Radomjer i Miloju u Bosni, kolike su za vjeru zasluge stekli, bili svi jednaki, jer je svaki kršćanin bio propovjednik i raširitelj ove Hristove vjere.

Kao što sljedba odbijaše svaku zajednicu s katoličkom crkvom, tako je ni ova ne smatraše svojim odrođenim ogrankom, jer izjave o Bogu i svijetu, o razvitku ljudskoga roda, o spasu, o crkvi i bogoslužjenju, o načelima života, o izvoru vjere itd. tako se bitno razilaze, da ih ne mogahu svesti na jedan izvor. Odavde se između crkve i sljedbe nije nikada, kroz tolika stoljeća borbe, radilo o izmirenju, o uzajamnom približanju, nego jedino o uništenju, iskorijenjenju. Kao što je sljedba svojim „kršćanima“ zabranila svako općenje s ljudi ovoga svijeta t.j. s katolicima, tako je i crkva prepovijedala svojim pravovjernim sljedbenicima druženje s tim „krivovjercima“.

Trnovski sabor god. 1210. osudi i prokle ne samo vjeru bogomilsku, ne samo učitelje i privrženike njezine, nego „i druženje sa njima, prijateljstvo s njima, uzimanje darova od njih“. To je isto radila crkva i država na istoku i na zapadu; svagdje je podignuta nepreskočiva ograda između crkve i ove sljedbe. Ove ograde nisu ni obiteljske ni narodne sveze rasklimala u vijeku, u kojem je vjera jedina davala obilježje zajednici. Još nam se najveća snošljivost u redu onih progonstava, ratova i bjesnoća ukazuje u Bosni; ali i ovdje bijaše ona državi nametnuta političkom nuždom, pa s ovom je uvijek i snošljivosti nestalo.

Što je dakle crkva o toj sljedbi mislila? Je li je ona smatrala samoniklom, ili u srodnom savezu s kojom drugom od starijih sljedbi?

U pravoslavnoj je crkvi bugarskoj, kako znamo, živjelo predanje, da je pop Bogomil primio „manihejsku jeres“, koju je vrag bio posijao u bugarskoj zemlji „pomiješavši je s masalijanskom“. Odavde se ova jeres zvala „bogomilska“ ili „bogomilska i manihejska“, a njezini privrženici „poklonici bogomilske jeresi“. Monah Evtimije, učeni grčki bogoslov XII vijeka, opaža štaviše, kod pojedinih odeljaka nauke bogomilske, odakle su oni pozajmljeni; tako da je učenje o stvaranju svijeta od strane Satanaela, učenje o zakonu dodijeljenom Mojsiju i učenje o krštenju uzeto od Pavličana. Nadalje, članak o nematerijalnom tijelu Isusovom (docketizam) od Maniheja i drugih starijih sekti, naročito jermenske. Napokon, članak o duši čovječijoj (demonu u tijelu), o poštovanju demona i o prijetvorbi - od Masalijana.

Iz ovih se svjedočanstva vidi, do su crkva i njezini pravovjerni pisci držali vjerozakonsku općinu Bogomila i Patarena srodnom sektama manihejskoj, masalijanskoj i pavličanskoj, ne ipak sa ovima istovjetna, jer iako se ona u mnogim stvarima slagala s njihovim učenjem, neka je ipak sama takođe izumila i nauku umnožila. Bogomilska vjera ne bijaše po njihovom mišljenju spoljni sinkretizam manihejsko-masalijansko-pavličanske nauke; jer je ona mnoga učenja njezina doduše usvojila, ali je druge dodala, pa je usvojene i samostalno dodate članke u sklad i sistem stavila.

I zaista, crkva je u bitnosti dobro shvatila položaj bogomilske vjerozakonske općine naspram nadolazećom joj sljedbom.

Poznato je, da su dvije starije struje na novu nauku kršćansku odmah od njezina postanka djelovale, židovska naime vjera i istočni poganski sustavi onog doba. Sinkretizam vjere židovske i krćanske dogme porodio je ebionitsku i nazarejsku sektu. Sinkretizam pak istočne, osobito u Zendavesti sadržane teozofije s jedne, i platonsko-filonske filozofije s druge strane, te kršćanske dogme porodile su gnozu, sirsku i aleksandrijsku, i njezin odbljesak masalijsku sljedbu, te manihejsku sektu. Dogma se kršćanska u svih ovih vjerskih sistema rastvara i podvrgava načelom one teozofije i filozofije, osobito u učenjima koja se odnose na ona o misaonom svijetu, odavno zanimljiva pitanja: Kako se valja tumačiti prijelaz iz beskonačnosti u vremenitost t.j. stvaranje? Kako može Bog, čisti duh, biti tvorcem stvari koje su sasvim protivne njegovoj suštini? Odakle zlo na svijetu, ako je Bog, najsavršenije biće, svijet stvorio?

Na ova pitanja nisu gnosticici i manihejci odgovorili po nauci vjere objavljene, nego po prihvatanju starijih vjerskih sistema, te mišljahu naći odgovor u dualizmu koji će biti nešto očišćen i popunjen. Stoga je ovim sljedbama osnovna nauka zasnovana na ovih dviju načela: Bog jeste Auramazda, a vladalac tmine, načelo zla, jeste Angromainja Zendaveste. Svaki od njih imaše svoje carstvo i svoju vlast, prvi carstvo svjetlosti i svoje anđele, t.j. iz njega isijevane i uosobljene sile, drugi carstvo tmine i demone. Među njima je vjekovita borba, koja je dala povod i postanku svijeta.

Materija je stvorena od zla načela, ali i Bog je imao dio u vidljivom svijetu, što su, kako gnosticizam uči, otpali od svjetla anđeli u tijela zatvoreni, ili što je, kako manihejska sljedba uči, otpali dio sveobće Bogom stvorene svjetske duše u materiju zatvoren. Ovako je postao čovjek, prvi čovjek Adam i prva žena Eva. Duša se sama ne može osloboditi od materije; tu joj treba pomoć Božja; u tu je svrhu sišao, što svi priznaju, nadčovječje biće i spasitelj; ali on, došav na svijet, nije imao pravoga tijela, jer je materija stvor Sotone. Prema tome je samo prividno trpio i umro. Prava gnoza (znanje), koju je Isus ostavio i koja uči, kako se duše mogu osloboditi od materije, je u sljedbi. Ovaj se moralni dio razvio u sirskoj gnosi u dva protivna pravca, kojima su pošli s jedne strane enkratito, uzdržavajući se od svih veza sa materijom, a s druge strane antitakti ili antinomisti, opirući se svojim prostim življenjem po zakonu (dekalogu), kao djelu Sotone.

Onaj prvi smjer, kao i podupirajuću nauku sirske gnoze, poprimiše Masalijani t.j. bogomoljci, doselivši se iz Mesopotamije u Siriju, gdje ih je u V vijeku dosta bilo. Oni su veću pažnju obraćali na askezu i mistiku nego li na dogmu, te su učili, da se čovjek može samo neprekinutom molitvom osloboditi demona, koji se kod porođaja suštinski spaja s njegovim tijelom, a dolazi od Sotone, načela zla, i tim putem združivši se suštinski s Duhom Svetim nije više pod uplivom vanjskoga svijeta. U takvom stanju čovjeku je tijelo prosto od

strasti, duša od sklonosti na zlo; on vidi Boga tjelesnim očima. Ovo se postiže jednom molitvom, koju je „logos“ predao; krštenje, euharistia, crkve, oltari, milostinje ne koriste ništa; a ta je molitva u njihovoj jedino sljedbi, koja pristupivšoj osobi dodjeljuje Sv. Duha.

Kao što se ovdje razvila askeza, tako se u manihejskoj sljedbi razvilo ustrojstvo općine. U njoj su članovi prema većoj ili manjoj savršenosti svojoj i strogosti življenja podijeljeni bili u dva reda: publika i izabrani; svima je bilo zabranjeno težiti za bogatstvom, jesti meso i ostale životinjske proizvode, piti vino, ubiti životinju, a drugima i ženidba. Članovi se u red primaju obredima, koji nam nisu dovoljno poznati. Odabranici ljudi su se smatrali za neposredna sredstva komunikacije, kroz koja božanstveno svjetlo, raspršeno u prirodi, prelazi k svom istočniku. Oni su spadali u hijerarhiju sekte, u kojoj se načelnik, magistri (12), episkopi (72), presbiteri i đakoni napominju.

Tako se kršćanska nauka u prednjoj Aziji i oko Sredozemnoga mora sukobila s istočnim teozofima i spekulacijama još u doba, kada crkva ne bijaše priznata od strane državne vlasti; pa iz one systemske kombinacije, u kojoj je objavljena nauka prilagođena načelom onih teozofa, posta sa svojim ograncima i maniheizam.

Napredak kršćanstva na istoku ne mogaše ove sljedbe iskorijeniti, ali dade povoda njihovom preobraženju s većim obzirom na objavljenu nauku, kakvo se pokaza u obnovi manihejstva polovicom VII stoljeća od strane Konstantina iz Mananale t.j. u sljedbi pavličanskoj. U ovoj je također sljedbi sačuvan dualizam, ali očišćen od gnostičko-manihejskih emanacija; pridržan doketizam po pitanju osobe „logosa“; ona je također zabacila sav Stari zavjet, ali dok je manihejska sekta označila i knjige Novoga zavjeta za podmetnute i iskvarene te se služila apokrifima, pavličanska je priznala knjige Novoga zavjeta osim poslanica sv. Petra.

Ako se ovaj nacrt nauke istočnih dualističkih sekti uporedi s naukom popa Bogomila, pa ako se na um uzme što navedosmo o raširenju onih sekti po južno-istočnom poluotoku Evrope, naime među bugarskim narodom, to nam neće biti teško razumjeti odnos bogomilske naspram onim istočnim sljedbama. Prije svega priznaćemo, da se i manihejstvo rukuje s bogomilstvom preko obnovljene u pavličanskoj sljedbi nauke dualističke. Odavde je kod Bogomila i Patarena teozofija i kosmogonija jednostavna i prosta od gnostičko-manihejskog panteizma; dualizam je još jednostavniji kod bugarskih Bogomila, kako nam ga je preneo pop Kozma i episkop Ilarion, nego li kod njihovih grčkih jednovjercaca, kako nam ga je razložio monah Evtimije. Pa i tom dualizmu se izgledila oštrina obnovom, koja se zametnula u bugarskoj crkvi i koja obuze zamalo ne cijelu sljedbu, kojom se naime zlo počelo znatno približavati biblijskomu Đavolu.

Učenje o trojici u božanstvu (Trojstvu), kojem se trag nalazi kod Masalijana, koliko se vidi da je u dualizam samo zacijepljen, približio je sektu ob-

javljenoj kršćanskoj nauci. U priznavanju izvora kršćanske vjere pošli su Bogomili i Patareni još dalje od Pavličana, jer su prihvatili sve knjige Novoga zavjeta, od Staroga sva ona mjesta, koja se u Novom napominju, neke pak crkve ovu ili onu knjigu Staroga zavjeta. Oni dakle ne bijahu naspram povjesti Staroga svijeta tako opori, kao što bijaše gnostičko-manihejski antinomizam.

Bogoslužnje istočnih sljedbi dualističkih nije nam do duše poznato, ali smijemo nagovijestiti, da ono nije imalo toliko elemenata bogoslužnja istočne crkve, koliko ih opazismo u bogoslužnju i obredima kod Bogomila i Patarena. Moralna načela, koja su po propisu sljedbe rukovodila življenje „kršćana“, koliko se u bitnosti slažu s masalijanskim i manihejskim, po pitanju bježanja od svijeta i njegovih raskoši, daleko su od gnostičkog antitaktisma i mističke apatije masalijanske, što u zamišljenom istoku rado niču. I ustrojstvo crkve bogomilske i patarenske prislonilo se više ustrojstvu istočne i zapadne crkve.

Ovaj kratak izvještaj potvrđuje u bitnosti one poglede, koje je crkva imala o odnosu Bogomila i Patarena naspram istočnih dualističkih sekti. Pop Bogomil se treba smatrati kao napredni reformator dualističke vjere, te mu u onom religioznom pokretu, koji je započeo u maloj Aziji i nastavio se u južnoj Evropi, i u onoj kariki, u kojoj je gnosticizam i maniheizam s pavličanstvom prvi, a bogomilstvo i patarenstvo posljednji dio, pripada svakako odabrano mjesto. Pop Bogomil je usvojio dualistička načela, a u pavličanskoj je sljedbi preobražena, prilagođena krećanskoj vjeri, koja se bila u bugarskom narodu uhvatila, te ovako obnovljeni dualizam svede u vjerski sistem, davši mu jači temelj ustrojstvom ove osnovane vjerezakonske zadruge. Prema tome sljedba bogomilska i patarenska prema gnozi, manihejstvu i pavličianizmu predstavlja daljnji razvitak i nastavljeno kristijanizovanje istočnog dualizma.

Reformaciji popa Bogomila prijaše, kako primjetismo ranije, religiozno i kulturno stanje bugarskog naroda njegovog doba. U onom prijelazu iz stare i davne paganske u novu kršćansku vjeru nije bilo teško pridobiti ljude, koji se teško odriču naslijeđenih pogleda o Bogu i svijetu, za sistem vjerski, u kojem je stara vjera s novom dovedena u sklad, i lako razumljiva. Sudeći po ostacima slovenskoga mita i po njekim svjedočanstvima i drevnim uspomena-ma, paganska vjera slovenskog plemena bijaše takođe dualistička; time je dakle lakše mogla naći na slovenskom jugu pristalice ova sljedba, koja je dualizam podmetnula kršćanskoj nauci. Ovakva pak reformacija prikupila je među Grcima one ljude, koji su, kako znamo iz nauka dualističkih sljedbi, rasprostranivši se prema zapadu, uvek zaraženi bili; prenesena pak na zapad bude prihvaćena u mnogim krugovima, kojima je prijala njezina jednostavna nauka, njezin strožiji moral, njezino prosto ustrojstvo, a i otpor protiv moćne katoličke hijerarhije.

Iz svega se toga vidi, da se vjerezakonska općina Bogomila i Patarena ne može po svojoj osnovnoj nauci smatrati sljedbom nastalom odcjepljenjem od

crkve, nego vjerskom zadrugom, koja imaše korijen u dualizmu i paganskoj teozofiji, dakle izvan kršćanstva, a kršćansku je dogmu prisvajala samo u toliko, u koliko se ona razgovijetno ne opire dualističkim pogledima. Sljedbe, koje su prvih stoljeća na istoku nastale odijelivši se od crkve, zaboravile su samo pojedina njezina načela, podvrgavši ih omiljenoj spekulaciji; tako su antitrinitariji II i III vijeka racionalistički tumačili učenje vjere o tri osobe u Božanstvu; arijanci, apolinaristi, monofiziti i monoteleti pogrešno su shvaćali božanstvo „logosa“ i sjedinjenje božanske i čovječje prirode u Hristu. Ali ove su dualističke sljedbe odbacile i izopačile sav „depozit vjere“ istočne i zapadne crkve i sukobile s osnovom kršćanstva, monoteizmom; pa se zato ne mogu s onim sljedbama u isti red uvrstiti.

Bogomilska je sljedba tokm vremena dolazila u doticaj s drugim sektama, te je, stoga, protivna strana s drugima nekad pomiješala, premda je od njih bitno različita. Znamo da su Hesiciasti, koji su u grčkoj i bugarskoj državi u XIV stoljeću živjeli pored Bogomila, često za ove smatrani, premda nisu imali ništa zajedničkog osim zajedničke otpornosti prema crkvi i pretjerane mržnje prema svijetu, koja se uostalom kod obiju nekada u drugu skrajnost izvrgla.

Dualizam sekte nije se mogao održati, niti izvan nje korijenja uhvatiti; valjalo mu se na svjetlu napretka nestati. Ali dva su načela preko popa Bogomila otišla na zapad, pa se ondje, u kasnijim proticrkvenim borbama pokazala, i podsjećaju svijet na ovog bugarskog reformatora. Ova su dva načela: sveopće svećenstvo i Sveto pismo, bez obzira na ugled crkve, slobodno tumačeno kao jedini izvor vjere. Ova su dva načela Bogomili i Patareni u svojoj protivcrkvenoj borbi napisali na svoju zastavu mnogo pre lionskog trgovca Valdesa, osnivateljem (1170-80) sljedbe „siromaha iz Liona“, ili po njemu prozvanih Valdežana. Novije je istraživanje o toj sljedbi uklonilo svaku sumnju o istovjetnosti Patarena ili Katara i Valdežana, u koju se nekada vjerovalo; a zaključak ovog istraživanja utvrđuju i razjašnjuju izvori, koji su zapadnim piscima nepoznati, o bugarskim Bogomilima i bosanskim Patarenima, koji su ovoj raspravi pravac dali.

Ona dva načela, koja je pop Bogomil, dva vijeka prije, od lionskog reformatora istakao i kroz svoje zapadne sljedbenike na jug francuski prebacio, kao i strožija askeza, koju su „siromasi“ i „kršćani“ svojim življenjem ukazivali, i srodna im sudbina, dala su povod onakvom shvaćanju jedne i druge sljedbe. Katari i Valdežani, imajući zajedničkog protivnika, sastajahu se u Francuskoj i Italiji na jednom mjestu, štaviše istu su obitelj nekada imali. Oni dakle bijahu složni naspram trećeg; ali se mržahu među sobom, čim nestade opasnosti.

Sljedbenici popa Bogomila bijahu od učenika Valdesa u rasprostiranju svoje vjere revniji, u odbrani nje hrabriji, te su „ubogi“ lionski stali napredovati tek poslije poraza svojih, u mnogo čemu, saveznika. Odavde se lako tumači, što inkvizitori i pisci XIII i XIV vijeka zajedno nas izvješćuju o Patarenima ili Katarima i o Valdežanima, što čak učenja jedne i druge nauke u istom spisu

miješaju. Ovim prepletanjem učinjeno je raspoznavanje onih razlikosti još težim, a ova se teškoća umnožila i time, što su spisi Valdežana, iz kojih bi se njihova vjera najjistitije mogla razumjeti, tek kasnije, i to na osnovu vjeroučjenja i katehizma „česke braće“ sastavljenog. Uslijed toga otkrila se u naše dane veza, koja je grčila Valdežane i češke Husite, ove učenike i učitelje njihove, i upliv onaj, koji je nauka valdežanska nesporno imala na učenje „bratske jedinstvenosti“ kroz njezinog duhovnoga oca Petra Čelčickoga.

Ako i nisu učenici Bogomila, kojima se poslije polovice XIII stoljeća pronalaze u Češkoj tragovi, bili karika u toj vezi, ne može se ipak sumnjati da je bugarski reformator kroz ona dva načela, na kojima je on polovicom X stoljeća kršćanski dio svoje nauke osnovao, posredni učesnik žestoke borbe na zapadu mnogo kasnije zapodjenute protiv hijerarhije i tradicije. I ovdje se potvrđuje ona, poviješću zasvjedočena istina, da se misli ljudske povezuju dalekim prostorom i dugim vremenom.

Mislim, a to neka bude opravdanje ovom zaključku, da bi položaj sekte, obnovljene popom Bogomilom, bio samo jednostrano poznat, kada se ne bi bio osvrnuo na zapad, koji je načela, na istoku posijana, po svom običaju razvio i većom ih smjelošću izvodio.